

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CERH-TA‘DÎL İMAMLARI VE KATEGORİLERİ

Şeyma BÜYÜKORHAN

2501160238

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hüseyin HANSU

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ŞEYMA BÜYÜKORHAN Numarası : 2501160238
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS Danışmanı : PROF. DR. HÜSEYİN HANSU
Tez Savunma Tarihi : 14.06.2019 Saati : 15:00
Tez Başlığı : "CERİH-TA'DİL İMAMLARI VE KATEGORİLERİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ ~~YETKİLİ~~ KARAR VERİLMİŞTİR.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HÜSEYİN HANSU		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ NİLÜFER KALKAN YORULMAZ		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ RAHİLE KIZILKAYA YILMAZ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. BEKİR KUZUDİŞLİ		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ M. MACİT KARAGÖZOĞLU		

ÖZ

CERH-TA‘DİL İMAMLARI VE KATEGORİLERİ

Şeyma Büyükorhan

Münekkitler, hadislerin sağlam bir şekilde nakledilmesi için isnadda yer alan râvileri araştırmışlar ve râvilerin güvenilirlikleri ile ilgili değerlendirmeler yapmışlardır. Cerh-ta‘dîl işleminde belli kriterleri gözeterek kendi içtihatları neticesinde râviler hakkındaki kanaatlerini dile getirmişlerdir. Cerh-ta‘dîl imamları tenkitlerinde izledikleri metoda göre âlimler tarafından üç grupta kategorize edilmiştir. Buna göre râvileri değerlendirirken sıkı şartlar ileri süren âlimler müteşeddîd; râvileri sika sayarken esnek şartlar ileri süren âlimler mütesâhil; râvi tenkidinde orta yolu takip eden âlimler ise mutedil şeklinde isimlendirilmiştir. Hadislerin sıhhat durumu araştırılırken kimi zaman âlimlerin yukarıda bahsedilen tutumlarını göz önünde bulundurmamaktan kaynaklanan bazı karışıklıklar meydana gelmiştir. Araştırmanın amacı, cerh-ta‘dîl âlimlerinin tenkit tutumlarında bahsedilen üç kategoriden hangisine daha yakın olduklarını belirlemek ve hadislerin sıhhati tespit edilmeye çalışılırken görülen ihtilaf noktalarında cerh ya da ta‘dile yönelik yapılacak tercihlere yardımcı olmaktır. Araştırmada cerh-ta‘dîl imamlarının müteşeddîd, mutedil veya mütesâhil sayılma nedenleri, tutumlarının baskın görüldüğü konular ve bu konularda imamlara yönelik yapılan itirazlar ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Cerh-Ta‘dîl, Tesahül, Teşeddüt, İtidal, Münekkîd.

ABSTRACT

**IMAMS IN THE SCIENCE OF IMPUGNMENT AND
VALIDATION HADITH NARRATORS (JARH And TA'DİL) AND
THEIR CATEGORIES**

Şeyma Büyükorhan

Critics (munaqqids) inquired the narrators who took place in the chain of hadith and evaluated their reliability in order to transmit the hadiths in a trustworthy way. They observed some criteria in the process of impugment and validation, and they expressed their opinions as a result of their independent reasoning. Imams of impugment and validation were put in three categories by scholars terms of the ways they follow in that process. Accordingly, the imams who put forward strict criteria were called mutashaddid; who put forward permissive criteria were called mutasâhil and who observed the middle way were called mu'tadil. In the process of inquiring the authenticity of hadiths, occasionally some problems appeared as a result of not observing the criteria. This study aims to identify the closeness of scholars to above mentioned categories in their criticizing attitudes, and to contribute to the preferences for 'impugment and validation' in controversial points. Reasons for calling an imam mutashaddid, mutasâhil or mu'tadil, topics in which their attitudes were dominant and objections to them in terms of these topics are also discussed.

Key Words: Jarh-Ta'dil, Tasahul, Tashaddud, I'tidal, Munaqqid.

ÖNSÖZ

Hadislerin sıhhat derecesini araştırmada en önemli noktalardan biri, rivayetleri nakleden kimselerin güvenilirlik durumunu tespit etmektir. Râvilerin güvenilirlik durumu ile ilgili değerlendirme yapan ve cerh-ta‘dilde otorite olan âlimler bu merhalenin en önemli unsurudur. Cerh-ta‘dîl, ictihadî bir işlem olduğu için münekkit âlimlerin birbirlerinden farklı tenkit tutumlarına sahip oldukları görülür. Münekkitlere ait sözü edilen tenkit tutumları başta Zehebî olmak üzere âlimler tarafından “teşeddüd”, “tesâhül” ve “itidal” olmak üzere üç kısımda kategorize edilmiştir. Bu kategoriye göre râvileri sıkı bir tenkitten geçiren âlimler müteşeddid; râvi kabul şartlarını esnek tutarak râvileri kolay bir şekilde güvenilir sayan münekkitler mütesâhil; bu iki tutumun ortasında yer alanlar ise mutedil olarak adlandırılmışlardır. Fakat bu üç kategoriden birine dahil olan münekkitler aynı oranda mutedil, müteşeddid ya da mütesahil değildir. Örneğin, müteşeddid ya da mütesahil denilen âlimler arasında tenkit tutumu diğer münekkitlere göre itidale daha yakın olanlar vardır. Zikredilen bu üç kategorinin ve aralarındaki geçişin dikkate alınmaması, hadislerin sıhhatini tespit ederken birtakım karışıklıklara yol açmaktadır. Zira bazen bir râvinin güvenilirliği hakkında ihtilaf edildiği ya da münekkit imamlardan birinin râvi hakkındaki hükmünde yalnız kaldığı durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu noktada münekkit imamın cerh tutumunu bilmek oldukça önemlidir. Zira müteşeddit bir âlim cerh sebebi olarak görülmeyen bir durumdan ötürü sika bir râviyi tenkit edip güvenilirlik derecesini düşürmüş olabilir. Benzer bir şekilde mütesahil bir âlim, cerh-ta‘dîl imamlarının cerh sebebi saydığı hususlarda esnek şartlara sahip olduğu için râvileri olduklarından daha üst seviyedeki bir güvenilirlik mertebesine çıkarabilmektedirler. Dolayısıyla cerh-ta‘dîl ilminde imam kabul edilen münekkitlerin tenkit tutumları hakkında edinilecek bilgi, râvilerin güvenilirlikleriyle ilgili kanaat oluşturması açısından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Çalışmanın amacı, hadislerin sıhhati belirlenirken cerh-ta‘dîl imamlarının tenkit tutumunu dikkate almamaktan kaynaklanan karışıklıkların önlenmesine yardımcı olmaktır. Çalışmada müteahhir dönem âlimleri tarafından mutedil, müteşeddid ve mütesahil şeklinde kategorize edilen münekkit âlimler, hicrî ilk dört

asırda yaşamış olanlar ile sınırlandırılarak ele alınmıştır. Çalışma giriş ve sonuç haricinde üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, cerh-ta'dille ilgili bazı ıstılahların tanımlarına yer verilip cerh-ta'dilin kısa tarihçesi zikredilmiş ve münekkit âlimlerin râvi değerlendirme tutumlarını niteleyen itidal, teşeddüt ve tesâhül kavramları incelenmiştir. Ayrıca araştırmayı şekillendiren cerh-ta'dil âlimlerinin tutumlarını kategorize eden listeler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İkinci bölümde, mutedil ve müteşeddid âlimler ele alınmış ve mutedil âlimlerin tenkit üslûbu incelenerek eleştirildikleri bazı yönlerle işaret edilmiştir. Ayrıca mutedil olarak zikredilse de aynı kategorideki alimlere göre tutumu teşeddüd ya da tesahüle yakın olanlar belirtilmeye çalışılmıştır. Akabinde müteşeddid âlimler zikredilmiş ve onların katı bir üslupla tenkit ettikleri râvilerden örnekler zikredilerek müteşeddid tutumlarının baskın olarak görüldüğü hususlar öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca müteşeddid kategorisinde yer almasına rağmen râvi tenkit tutumları itidale daha yakın olan âlimler belirlenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise mütesâhil âlimlerin tenkit tutumu üzerinde durulmuştur. Bu âlimlerin mütesâhil sayıldıkları durumlar örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Mütesâhil sayılan âlimlerden bazılarının bu kategoride zikredilmesine yönelik itirazlara yer verilmiştir. Müteşeddid âlimlerin ele alındığı kısımda olduğu gibi mütesâhil âlimlerin tesâhül oranlarının farklılığına dikkat çekilmiş ve aralarında itidale yakın olanlar belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise tezden elde edilen çıkarımlara ve daha sonraki çalışmalara fikir vermesi amacıyla bazı önerilere yer verilmiştir.

Çalışmanın şekillenmesi ve tamamlanmasında birçok kişiye emeği ve desteği için teşekkür borçluyum. Başta konunun belirlenmesinde ve çalışma boyunca beni destekleyen danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Hansu hocama teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma süresince çeşitli konularda soru sorarak bilgilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Bekir Kuzudişli, Öğr. Gör. Mehmet Fatih Kaya ve Dr. Öğr. Üyesi M. Macit Karagözoğlu hocalarıma şükranlarımı sunarım. Tezin tamamını okuyarak eleştiri ve önerileriyle çalışmaya katkı sağlayan sevgili arkadaşım Şeyma Ülger'e ve pek kıymetli Rahime Karayığit'e en kalbî teşekkürlerimi sunuyorum. Tezin büyük bir

kısmını okuyarak değerli fikirlerini paylaşıp araştırmaya katkı sağlayan Arş. Gör. Muhammed İkbâl Aslan ve Müberra Şeyma Keskin'e ve ayrıca bu çalışmanın bir kısmını okuyup çalışmanın içeriğine dair önemli fikirler veren Arş. Gör. Dr. M. Enes Topgöl, Arş. Gör. Mustafa Tatlı ve İHAM vakfının kıymetli talebelerine büyük bir teşekkür borçluyum. Ayrıca tez süresince yardımını esirgemeyen sevgili arkadaşım Burcu Gece'ye, bu süreçte hemen her konuda istişare ettiğim değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Leyla Çetin'e ve Nour Mahmood'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak bana daima destek olan ailem, arkadaşlarım ve öğrencilerini daima destekleyen İHAM vakfına ve kütüphanesinden son derece istifade ettiğim İSAM'a teşekkürü bir borç bilirim.

Şeyma BÜYÜKORHAN

Fatih, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

CERH-TA'DİL İLMİ VE KONUYLA İLGİLİ BAZI İSTİLAHLAR

1.1. Cerh-Ta'dilin Kısa Tarihçesi	9
1.2. Cerh-Ta'dille İlgili Bazı İstilahlar.....	14
1.3. İtidal	16
1.4. Teşeddüt	18
1.5. Tesâhül	24
1.6. Cerh-Ta'dil İmamlarını Tasnif Etme Problemi.....	32

2. BÖLÜM

TENKİTLERİ MAKBUL GÖRÜLEN İMAMLAR

2.1. Mutedil İmamlar	39
2.1.1. Süfyân es-Sevrî	39
2.1.1.1. Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri.....	40
2.1.1.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	41
2.1.2. Abdurrahmân b. Mehdî	44
2.1.2.1. Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri.....	45
2.1.2.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	46
1.1.1. Ahmed b. Hanbel	48
1.1.1.1. Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri.....	49
1.1.1.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	50
1.1.2. Buhârî.....	52
1.1.2.1. Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri.....	53

1.1.2.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	55
1.1.3.	Ebû Zûr'a	58
1.1.3.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	59
1.1.3.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	60
1.1.4.	İbn Adî	61
1.1.4.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	62
1.1.4.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	64
1.2.	Müteşeddîd İmamlar	69
1.2.1.	Şu'be b. Haccâc.....	70
1.2.1.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	72
1.2.1.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	74
1.2.2.	Yahyâ b. Saîd el Kattân.....	81
1.2.2.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	82
1.2.2.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	84
1.2.3.	Yahyâ b. Maîn.....	88
1.2.3.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	89
1.2.3.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	91
1.2.4.	Cüzcânî.....	94
1.2.4.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	95
1.2.4.2.	Râvi Değerlendirmelerindeki Tutum.....	96
1.2.5.	Ebû Hâtim	107
1.2.5.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	108
1.2.5.2.	Ricâl Tenkidindeki Tutumu.....	109
1.2.6.	İbn Hırâş.....	112
1.2.6.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	113
1.2.6.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	113
1.2.7.	Nesâî.....	115
1.2.7.1.	Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri.....	116
1.2.7.2.	Râvi Tenkidindeki Tutumu	118
1.3.	Müteşeddîd Oldukları Söylenen Diğer Meşhur Münekkitler	121
1.3.1.	Mâlik b. Enes ve Râvi Tenkidindeki Tutumu	121
1.3.2.	Ali b. Medînî ve Râvi Tenkidindeki Tutumu.....	123
1.4.	Müteahhirun Münekkitlerden Müteşeddîd Olanlar.....	125

Değerlendirme.....	126
--------------------	-----

3. BÖLÜM

TENKİTLERİ ARAŞTIRMAYA DAYALI OLARAK KABUL EDİLEN İMAMLAR

3.1. Tirmizî.....	129
3.1.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri	130
3.1.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu	131
3.2. İbn Hibbân.....	142
3.2.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri	143
3.2.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu	144
3.3. Dârekutnî.....	153
3.3.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri	154
3.3.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu	155
3.4. Hâkim en-Nîsâbüri	161
3.4.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri	161
3.4.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu	162
Değerlendirme	168
SONUÇ	170
KAYNAKÇA	173
EK.	194

KISALTMALAR LİSTESİ

a.mlf.	: Aynı müellif
a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
AÜFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
bs.	: Basım
c.	: Cilt Sayısı
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
HTD	: Hadis Tetkikleri Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
İMAD	: İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

No : Dergi Sayısı
tsh. : Tashih
t.y. : Tarih yok
UÜSBE : Uludağ Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü
v.d. : ve diğerleri
y.y. : Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

İnsan, fıtratı itibarıyla kendisine ulaşan haber ve bilginin doğruluğunu öğrenme arzusu içerisinde. Bunun için de öncelikle haberi ve bilgiyi kendisine getiren kişinin güvenilirliğini sorgulamak ister.¹ Nitekim Allah-u Teâla müminlere, kendilerine ulaşan bir haberin doğruluğunun o haberi nakledenle birebir irtibatlı olduğuna işaret etmiş ve kendilerine getirilen haberin güvenilirliğini araştırmalarını emretmiştir. Ayet-i kerimede bununla ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır. “Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bir topluluğa bilmeyerek zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”² Ayette haberin güvenilirliği, haberi nakleden kişiye bağlanmış ve müminlere hayatlarının her alanında kendilerine getirilen bilgiyi araştırmaları tavsiye edilmiştir. Muhaddisler, ayet-i kerimede emrin Resûlullah’tan nakledilen rivayetlerin sahihini sakîminden ve sağlamını zayıfından ayırma gerekliliğine işaret ettiğini düşünmüşler³ ve nakledilen bilgi özellikle de Hz. Peygamber’in sözleri olduğunda bunların sağlam bir şekilde sonraki nesillere aktarılmasını görev bilmişlerdir.⁴ Müminleri ikaz eden bu ayetin yanı sıra Hz. Peygamber’in (s.a.s) “Kim benim adıma kasten yalan uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın”⁵ şeklindeki uyarısı da muhaddisleri, hadisleri nakleden râvilerin güvenilirliği ile ilgili yoğun araştırmalar yapmaya teşvik etmiştir.

Zamanla sistematik bir hal alan râvilerin güvenilirlik durumlarını araştırma faaliyeti, cerh-ta’dîl ilmi olarak adlandırılmış ve hadis ilimleri arasında müstakil bir yer edinmiştir. Sistematik anlamda râviler hakkında görüş bildiren münekkitlerden bazıları, yaşadıkları dönemde cerh-ta’dîl alanındaki bilgisiyle öne çıkmış ve bu münekkitlerin râvilerin güvenilirlikleriyle ilgili değerlendirmelerine itimad edilmiştir. Bu âlimler arasında hadis alacağı râviyi muhaddislerin çoğuna göre daha sıkı şartlara

¹ Abdülvahap Özsoy, **Hadis Tenkidi- Sahabe ve Tâbiûn Dönemi-**, İstanbul, Beka yayıncılık, 2016, s. 21-6.

² Hucûrat, 49/6.

³ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcânî **el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl**, 9 c., thk., Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrût, Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, ty., C: I, s. 78.

⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, 9 c., Dâiretü’l-meârifî’l-Osmâniyye, 1371/1952, s. 5.

⁵ Buhârî, İlm, 38.

tâbi tutanlar olduğu gibi diğerk münekkitlerden daha esnek şartlara sahip olanlar da vardır. Bu iki tutum arasında ise orta yolu takip edenler bulunmaktadır. İtidal, teşeddüt ve tesahül şeklinde nitelenen bu üç farklı tenkit tutumu, râvilerin güvenilirliğı hakkında bir hüküm verilmeden önce dikkate alınması gereken bir husustur. Zira bu tenkit tarzlarının dikkate alınmaması, hadislerin sıhhati tespit edilirken birtakım karışıklıkların meydana gelmesine sebep olmaktadır. Örneğın râvileri basit sebeplerle cerh ettiğı bilinen müteşeddid bir âlim, makbul olmayan bir cerh sebebiyle sika râviyi tenkit edebilir. Bu durumda müteşeddid âlimin görüşünün alınması, râvinin naklettiğı hadisin sıhhatini de düşürecektir. Öte yandan yalnızca belli bölgelerin râvilerine yönelik müteşeddid bir tutum içerisinde olan âlimler de vardır. Bu âlimlerin söz konusu bölge râvilerine yönelik tek kaldıkları tenkitlerine ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Benzer bir durum mütesahil âlimler için de geçerlidir. Mütesahil âlimlerin esneklik gösterdikleri durumlar bilinmediğı takdirde râvilerin güvenilirlikleri hakkında bazı ihtilaflar meydana gelecektir. Dolayısıyla araştırmada her üç kategorideki âlimlerin tespit edilmesi ve tenkit tutumlarının nispeten daha yakın olduğu üslubun belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Cerh-ta‘dıl imamlarının râvi tenkit tutumuyla ilgili bilinmesi gereken bir başka husus da aynı kategorideki âlimlerin arasında bazı farklılıkların bulunabileceğidir. Zira müteşeddid, mutedil ve mütesahil şeklindeki her üç kategoride yer alan âlimler aynı seviyede tenkit tutumuna sahip değillerdir. Örneğın müteşeddid sınıfında yer alıp râvi tenkit tutumu aynı kategorideki âlimlere göre itidale daha yakın olan âlimler bulunmaktadır. Benzer durum mutedil âlimler için de geçerlidir. Cerh-ta‘dılın ictihâdî bir işlem olmasının getirdiğı bir sonuç olarak mutedil âlimler arasında râvi tenkit tutumunda meydana gelen değışiklik ile hadislerini aldığı râvi hakkında sonradan kanaati değışen âlimler bulunmaktadır. Münekkitlerden aynı kategoride olup tutumları arasında farklılıklar bulunanların ve teşeddüt, tesahül ya da itidal yönündeki râvi tenkit tutumu belli durum ve şartlarla sınırlı olanların belirtilmesi çalışmanın hedefleri arasındadır.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE SINIRLARI

Cerh-ta'dîl âlimlerinin müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil olmak üzere üç tutumda ele alındığı bazı listeler bulunmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu içerikte bir liste oluşturan ilk âlim Zehebî'dir. Cerh-ta'dîl alanında görüşlerine itimat edilen isimleri *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl*⁶ adlı risalesinde bir araya getiren Zehebî, aynı zamanda bu risalesinde münekkitleri cerhteki üsluplarına göre mutedil, müteşeddîd ve mütesâhil olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Ayrıca *el-Mûkıza fi ilmi mustalahi'l-hadîs*⁷ adlı eserinde de benzer bir sınıflamaya yer vermiştir. Zehebî'den sonra başka âlimlerin de münekkitler arasında mutedil, müteşeddîd ve mütesâhil ayrımı yaptığı görülmektedir. İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*,⁸ adlı eserinde; Sehavî *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*⁹ ve *Fethü'l-muğîs*'inde;¹⁰ Leknevî *er-Ref' ve't-tekmîl*'i¹¹ ve Tehânevî'nin *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*'inde¹² âlimlerin cerh-ta'dîldeki tutumlarına göre sınıflandırıldığı listeler bulunmaktadır. Çalışmada yukarıda isimleri verilen kitaplardaki listeler esas alınmıştır ve çalışma, sözü edilen listelerde yer alan isimlerden hicrî ilk dört asırda yaşamış âlimlerle sınırlandırılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde itidal, tesâhül ve teşeddüt kavramları ele alınırken *el-Mektebetü's-Şâmile* programından taratılmıştır. Bu kavramların yerine kullanılan bazı kelimeler bulunmaktadır. Bunlar da yine *el-Mektebetü's-Şâmile* programı yardımıyla taranarak anlam ve kullanıldıkları bağlam açısından kısaca ele alınacaktır.

⁶ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdülfetah Ebû Gudde, (Erbeu resâil fi ulûmi'l-hadîs'in içinde), 4. bs., Beyrût, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990, s. 172.

⁷ Zehebî, *el-Mûkıza fi ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrût, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1405/1984, s. 83.

⁸ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk., Rebî' b. Hâdî Umeyr, 2 c., 3. bs., Riyad, Dârü'r-Râye, 1415/1994, C: I, s. 164.

⁹ Sehavî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, thk., Abdülfettah Ebû Gudde, (Erbeu Resâil fi ulûmi'l-hadîs'in içinde), 4. bs., Beyrût, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990 s.138-145.

¹⁰ Sehavî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, thk., Abdülfettah Ebû Gudde, (Erbeu Resâil fi ulûmi'l-hadîs'in içinde), 4. bs., Beyrût, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990 s.138-145.

¹¹ Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Kâhire, Dârü's-selâm, 1421/2000, s. 274-339.

¹² Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, 5. bs., Riyad, Mektebü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1404/1984, s. 179-197.

Yine bu bölümde itidal, teşeddüt ve tesâhül kavramlarının hadis usûlü kaynaklarında kullanıldıkları anlamlara özetle temas edilecektir. Çalışma, muhaddislerin râvi tenkidindeki tutumları ile sınırlı olup hadis rivayetinde teşeddüd ya da tesâhül konularına yer verilmeyecektir.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde râvi tenkit tutumu ele alınacak her bir âlim, belli bir şablona göre incelenecektir. Öncelikle âlimlerin râvi tenkit tutumunun anlaşılmasına zemin hazırlaması açısından kısaca hayatlarından bahsedilecektir. Biyografilerden münekkidin tutumuyla ilgili bağlantı kurulabilecek bilgiler öne çıkarılacaktır. Kısaca âlimlerin biyografilerinden bahsedildikten sonra cerh-ta'dîl ilmindeki yerleri genel hatlarıyla incelenecektir. Münekkitlerin cerh-ta'dîldeki yerinin açıklanacağı bu kısımda Halil İbrahim Turhan'ın "*Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî ilk iki asır-*"¹³ adlı kitabında cerh-ta'dîl âlimlerinin bir arada zikredildiği listelerden de istifade edilmiştir. Çalışmada yer verilen âlimlerin biyografilerine ve cerh-ta'dîl alanındaki konumuna kısaca değinildikten sonra her birinin râvi tenkidindeki tutumu ele alınacaktır.

III. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmanın yönteminin anlatıldığı yukarıdaki başlıkta, cerh-ta'dîl âlimlerinin müteşeddid, mütesâhil ve mutedil şeklindeki üçlü ayrımı hakkında bilgi verilirken belli listelerin takip edildiği belirtilmişti. Sözü edilen listelerin yer aldığı eserler ve müelliflerini zikretmek gerekirse Zehebî'nin *Zikru men yu'temedu kavluhu fî'l-cerh ve't-ta'dîl* ve el-Mûkızâ fî İlmi mustalahi'l-hadîs'i, İbn Hacer'in *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*'ı, Sehavî'nin *Fethü'l-Muğîs*'i ve el-Mütekellimûn fî'r-ricâl'i, Leknevî'nin Abdülfettah Ebû Gudde (ö. 1417/1997) tahkikli *er-Ref' ve't-tekmîl fî İlmi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i ile Tehânevî'nin *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*'i, çalışmayı şekillendiren belli başlı eserlerdir.

Çalışmada gerek münekkitler gerekse değerlendirdikleri râviler hakkında biyografik bilgiler verilirken pek çok kaynağa müracaat edilmiştir. İclî'nin (ö. 261/875) *Târîhu's-sikât*'ı İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn

¹³ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk İki Asır-*, İstanbul, MÜİFV, 2015.

Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*'i ve *es-Sikât*'ı; İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî Duafâi'r-ricâl*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ı, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, *Mîzânü'l-i'tidâl*, *er-Ruvâtü's-sikâtü'l-mütekellimu fihim bimâ lâ yûcibu reddühüm* ve *Tezkiretü'l-huffâz*'ı; İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mîzân*, *Tehzîbü't-tehzîb*'i tezde en çok başvurulmuş rical türü eserlerdir.

Araştırmada âlimlerin râvi tenkidindeki tutumlarının incelendiği kısımlarda zaman zaman bazı hadis usûlü konuları üzerinde durulmuştur. Bu kısımlarda araştırmayı şekillendiren yukarıdaki eserlerin yanı sıra pek çok hadis usûlü eserinden istifade edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*'si, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-hadîs*'i, Sehavî'nin *Fethü'l-muğîs*'i ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvi*'si tezde en çok istifade edilen usûl kaynakları arasındadır.

Çalışmada bazı güncel kaynaklara da başvurulmuştur. Halil İbrahim Turhan'ın *Hadiste Rical Tenkidi*, Kasım Ali Sa'd'ın *Mebâhis fî ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl* i ve M. Macit Karagözoğlu'nun *Zayıf Râviler* adlı eseri tezde başvurulmuş güncel kaynaklardan bazılarıdır.

Münekkit âlimlerin râvi tenkidindeki tutumlarını konu alan çalışmalardan bahsetmek gerekirse bu konuda iki makale, bir yüksek lisans tezi bir de doktora tezi bulunmaktadır. Makalelerin ilki, Nizar Abdülkadir Muhammed Reyryan'a aittir. Reyryan, “*en-Nukkâdü'l-müteşeddîdîn fî'l-cerh ve't-ta'dîl- dirâse tatbîkiyye*” adlı makalesinde dokuz müteşeddîd âlim hakkında kısa bilgi vermiş ve bunlar arasında Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ebû Hâtim'in (ö. 277/890) ortak değerlendirdikleri râvilerden yirmisini bir araya getirmiştir. Sonrasında yukarıda isimleri geçen münekkitlerin bu râviler hakkındaki değerlendirmelerini birbirleriyle mukayese etmiştir.¹⁴ Genel olarak bu çalışmanın, müteşeddîd olarak nitelenen yukarıda sözü geçen dört âlimin râvi tenkit tutumlarının mukayesesi hakkında bir fikir vermek amacıyla kaleme alındığı söylenebilir.

¹⁴ Nizar Abdülkadir Muhammed Reyryan, “*en-Nukkâdü'l-müteşeddîdîn fî'l-cerh ve't-ta'dîl*”, *Mecelletü'l-câmiati'l-İslâmiyye*, Gazze, C: XII, No: 2, 2004, s. 174-9.

Münekkit âlimlerin cerh-ta‘dîl tutumları Veysel Özdemir’e ait bir makalede de incelenmiştir. Özdemir, kaleme aldığı “*Cerh-Ta‘dîl İlminde Müteşeddîd ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar*”¹⁵ adlı makalesinde yalnızca müteşeddîd ve mütesâhil âlimleri ele almıştır. Makalede ilk olarak müteşeddîd âlimlerin tenkit tutumları incelenmiştir. Bu âlimleri müteşeddîd olarak niteleyen âlimlerin sözlerine yer verilmiş ve müteşeddîd bir tutumla tenkit ettikleri râvilerden birkaç örnek zikredilmiştir. Teşeddüdün muhtemel sebeplerine kısaca değinilmiştir. Makalede, müteşeddîd âlimlerden sonra mütesâhil âlimler de benzer şekilde ele alınmıştır.

Münekkitlerin cerh-ta‘dîl tutumlarını doğrudan konu alan bir başka çalışma da Ahmet Yasin Dinçer’in hazırlamış olduğu yüksek lisans tezidir.¹⁶ Dinçer’in bu konuda bir tez hazırladığı kendi çalışmamızda önemli bir aşamaya gelindiğinde fark edilmiştir. Fakat her iki çalışmada belirgin bazı farkların bulunduğu gözlemlenince çalışmaya devam edilmiştir. Dinçer’in hazırladığı çalışma ile bu çalışma arasındaki farklı noktalardan bahsetmek gerekirse bunların ilki, tezin kapsamı ile ilgilidir. Dinçer, üç bölümde ele aldığı tezin ilk iki bölümünü müteşeddîd ve mütesâhil âlimlere ayırmış, üçüncü bölümde ise hadis naklinde teşeddüt ve tesâhül incelemiştir. Ancak bizim çalışmamızda yalnızca cerh-ta‘dîl ilminde münekkitlerin teşeddüd, tesahül ve itidal tutumlarına yer verilmiştir. Dinçer, çalışmasında mutedil âlimlere yer vermezken çalışmamız mutedil âlimleri de kapsamaktadır. İki çalışma arasında içerik bakımından bir başka farklılık da Dinçer’in tezinde müteşeddîd¹⁷ ve mütesâhil¹⁸ sahabiler şeklinde başlıklara yer verilmişken tezimizde böyle bir ayrımın yapılmamış olmasıdır.

Çalışmamız, Dinçer’in çalışmasından içerik bakımından da birtakım farklılıklarla ayrılmaktadır. Çalışmamızda konunun temellendirilmesine yardımcı olacağı düşünülerek teşeddüt ve tesâhül kavramları üzerinde daha detaylı durulmaya çalışılmıştır. Bu kavramlar yerine kullanılan bazı kelimelere de yer verilmiştir. Tezin

¹⁵ Veysel Özdemir, “Cerh Ta‘dîl İlminde Müteşeddîd ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 24 , 2014.

¹⁶ Ahmet Yasin Dinçer, “Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesahül -Cerh-Ta‘dîl ve Hadislerin Tahammül ile Edasında-” (Yüksek Lisâns Tezi), UÜSBE, 2018.

¹⁷ Dinçer, “Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesahül”, s. 24-32.

¹⁸ Dinçer, “Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesahül”, 66-68.

çerçevesini çizen mutedil, müteşeddîd ve mütesâhil âlimlerin yer aldığı listeler arasındaki farklılıklara değinilerek her bir kategoriyle ilgili âlimlerin görüş birliği ve ayrılıklarının sebepleri de ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Mutedil, müteşeddîd ve mütesâhil âlimlerin incelendiği ikinci ve üçüncü bölümlerde kısaca her bir âlimin hayatı ve cerh-ta'dîl ilmindeki yeri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiler, âlimlerin râvî tenkidindeki tutumlarıyla ilgili bağlantı kurulabilecek verilerden seçilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan âlimlerin râvî tenkidindeki üsluplarıyla ilgili mümkün olduğunca çeşitli görüşler bir araya getirilerek konu etraflıca ele alınmıştır. Araştırmalarımız sonucunda ulaştığımız neticelerle bilhassa Cüzcanî (ö. 259/873), İbn Hibbân, Dârekutnî (ö. 385/995) ve Hâkim en-Nisâbü'rî'ye (ö. 405/1014) ayrılan başlıklar, Dinçer'in çalışmasından farklı sonuçlara ulaşıldığı kısımlardır.

Mutedil, müteşeddîd ve mütesâhil âlimleri konu edinen bir başka çalışma da Muhammed Tahir el-Cevâbî' ye aittir. Müellif, dört bölümden oluşan "*el-Cerh ve't-ta'dil beyne'l -müteşeddîdîn ve'l-mütesâhilîn*" adlı kitabının son kısmında hadis rivayetinde teşeddüt ve tesâhül kısaca ele almış ve râvî tenkidindeki tesâhül ve teşeddütten ise on sayfalık kısa bir bölümde müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil âlimler şeklindeki genel başlıklar altında özetle bahsetmiştir.¹⁹

Son olarak yukarıda bahsedilen doktora çalışmasına da değinmek gerekmektedir. Şîî akademisyen Yahyâ Abdülhasen ed-Dûhî "*İnikâs Nazariyyetü't-tasnîf fi'l-cerh ve't-ta'dil ale't-türâsi'l-arabî*" adlı doktora çalışmasında sünnî hadisçilerin, cerh-ta'dîl âlimlerini müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil şeklindeki gruplandırmalarını Şîî hadis geleneğine etkileri bağlamında incelemek gerektiğini söylemiştir.²⁰ Zira âlimlerin mütesâhil olarak nitelendirilmeleri, onların ehl-i beyt ve Hz. Ali'nin faziletlerine dair naklettikleri hadislerin kabul edilmemesine neden olmuştur.²¹ Dûhî'ye göre Hâkim en-Nisâbü'rî'nin mütesâhil olarak nitelendirilmesinin sebebi de *Müstedrek*'ine aldığı Hz. Ali'nin fazileti ile ilgili bazı rivayetlerdir.²² Bu

¹⁹ Cevâbî, Muhammed Tâhir, *el-Cerh ve't-ta'dil beyne'l-müteşeddîdîn ve'l-mütesâhilîn*, Tunus, ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb, 1997, s. 454-65.

²⁰ Yahyâ Abdülhasen ed-Dûhî, *İnikâs Nazariyyetü't-tasnîf fi'l-cerh ve't-ta'dil ale't-türâsi'l-hadisî - evvelü dirâsetin hadisîyyetin tetenâvelü menâhici'l-muhaddisîn fi't-teşeddît ve't-tesâhül ve'l-i'tidâl*, (Doktora tezi), 2. Bs., Kum, Merkezü'l-Mustafa'l-âlemî li't-terceme ve'n-neşr, 1437, s. 27.

²¹ Dûhî, *a.g.e.*, s. 28.

²² Dûhî, *a.g.e.*, s. 257.

fikirden yola çıkan müellifin çalışmasında genel olarak ehl-i beyt ve Hz. Ali'nin faziletiyle ilgili rivayetlerin güvenilir kaynaklarda yer aldığı görüşünü öne çıkarmayı amaçladığı söylenebilir. Nitekim müellif, eserinde yer verdiği âlimler arasında en çok Hâkim en-Nisâbûrî'nin mütesâhil denilen tutumu üzerinde durmuştur. Hâkim'in mutedil bir âlim olduğunu düşünen Dûhî,²³ çalışmasının son kısmında *Müstedrek*'te yer alıp sünnî muhaddislerce tenkit edilen bazı rivayetleri incelemiş ve bu rivayetlere sahih hükmü vermiştir.²⁴ Ayrıca Zehebî'nin bizzat kendisinin müteşeddid olduğunu dolayısıyla Hâkim gibi diğer ehl-i sünnet âlimlerden Hz. Ali ve ehl-i beyt hakkında hadis rivayet edenlerin rivayetlerinin reddedilmemesi gerektiğini söylemiştir.²⁵ Genel olarak bu tezin amacının, sünni gelenekte mütesâhil oldukları söylenen bazı muhaddislerin mutedil olduklarını ortaya koyarak bu âlimlerin kitaplarında yer alan Hz. Ali ve ehl-i beytle ilgili rivayetlerin sıhhatini kanıtlama çabası olduğu düşünülebilir. Dûhî'nin yaptığı çalışma şekilsel olarak değerlendirilecek olursa eserde bir âlimin tenkit tutumu hakkındaki bilgilerin tezin farklı bölümlerine dağılmış olduğu görülecektir. Örneğin İbn Hibbân'ın mütesahil tutumu hakkında âlimlerin görüşleri 166. sayfada verilmişken onun mütesahil tutumu hakkındaki değerlendirmeler ise çalışmanın 236. sayfasında ele alınmıştır. Bu durum eserin kullanılışı açısından zorluklara sebep olduğu gibi âlimlerin râvi tenkit tutumu hakkındaki bilgilerin bir arada değerlendirilmesi imkanını da sınırlandırmaktadır. Dûhî'nin çalışmasıyla ilgili değerlendirmeler tezin sınırlarını aşacağından bu kadarıyla iktifa edilip kitaba dair diğer incelemeler bir başka çalışmaya bırakılmıştır.

²³ Dûhî, **a.g.e.**, s. 388.

²⁴ Dûhî, **a.g.e.**, 345-368.

²⁵ Dûhî, **a.g.e.**, s. 391.

1. BÖLÜM

CERH-TA'DİL İLMİ VE KONUyla İLGİLİ BAZI İSTİLAHLAR

1.1. Cerh-Ta'dilin Kısa Tarihçesi

Rivayetlerin sıhhatini belirlemede en önemli aşamalardan biri olan cerh-ta'dil faaliyeti, hadis ilimleri arasında en başat sahalardan biridir. Münekkit imamlar, rivayetleri nakleden kimselerin güvenilirlik durumlarını araştırarak hadislerin sağlam bir şekilde nakledilmesi için çalışmışlardır. Bu imamlar, cerh-ta'dil faaliyetleri süresince birbirlerinden farklı tenkit tarzı göstermişlerdir. Araştırmada tenkit tutumları incelenen cerh-ta'dil imamlarının tarihi süreçte yer aldıkları aşamanın görülmesi için cerh-ta'dilin kısa tarihçesinden bahsedilecektir.

Sahabeler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadis rivayetinde son derece ihtiyatlı davranmışlardır. Hz. Peygamber'in "Kim benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın"²⁶ ikazına muhatap olma korkusuyla oldukça az hadis rivayet etmişler ve naklettikleri rivayetlerde hata yapmamak için bir dizi tedbirler almışlardır. Hadis rivayeti konusunda oldukça hassas davranan râşid halifeler, Hz. Peygamber'den (s.a.s) işitmedikleri bir hadis duyunca nakleden kişiden şahit istemişler ve bazen de bu kimseye yemin ettirmişlerdir. Ayrıca, çok hadis rivayet edenleri dikkatli olmaya davet etmişler²⁷ ve kendileri, rivayet ettikleri bir hadisi Hz. Peygamber'e isnad ederken hata yapmamak için ihtiyatlı ifadeler kullanmışlardır.²⁸ Ancak bu tedbirler, ashabın birbirlerini yalanla itham ettikleri anlamına gelmeyip hadis rivayetinde insan tabiatından kaynaklanan hataları önlemek ya da en aza indirebilmek amacıyla alınmıştır. Ayrıca fetihler ile genişleyen İslam topraklarında bulunabilecek İslam düşmanlarının kendi maksatlarına yönelik hadis uydurmalarını da

²⁶ Buhârî, İlm, 38.

²⁷ İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî, **Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn**, thk. Hamdi b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefi, 2 c., Riyad, Dârü's-Sumay'i, 1420/2000C: I, s. 37. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **Te'vîlü muhtelifü'l-hadis**, Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, 1386/1966, s. 39.

²⁸ Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd, **el-Muhaddisü'l fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî**, thk., Muhammed Accac Hatîb, 3. bs., Beyrût, Dârü'l-fikr, 1404/1984, s. 549.

önlemek amacıyla ashab, hadis rivayetinde oldukça hassas davranmıştır.²⁹ Dolayısıyla bu dönemde cerh-ta'dîl ilmi müstakil bir hüviyet kazanmamıştır. Her ne kadar ashab arasında zabta yönelik bazı uyarılar yapılsa da eleştirilen râvi yok denecek kadar azdır.³⁰

İslam tarihinde “fitnetü'l-kübra”³¹ olarak adlandırılan Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesiyle başlayan savaşlar ve süreç içerisinde cereyan eden hâdiseler neticesinde batıl mezhepler ortaya çıkmış ve taraflar kendi grupları lehine hadis uydurmaya başlamışlardır. Bu hâdiselerle birlikte toplumdaki güven ortamı sarsılmış ve giderek bid'at taraftarlarının çoğalmasıyla râvilerin durumlarını bilme ihtiyacı artmıştır.³² İbn Sîrin (ö. 110/728) bu süreci şu sözleriyle anlatır: “Önceden isnaddan sormazlardı. Ne zaman ki fitne vukû buldu, hadisin isnadından sorulur oldu. Bu suretle sünnet ehli olanların hadisi alınır, bid'at ehlinden ise hadisi alınmazdı.”³³ Hadislerin yalandan korunması için uygulamaya konulan isnad sistemi, muhaddisler tarafından dini muhafaza etmek için bir araç olarak görülmüştür. Nitekim İbn Sîrin: “Bu ilim dindir. Dininizi kimden aldığınıza bakınız”³⁴ sözleriyle isnada atfedilen vazifeyi ve isnadın önemini vurgulamıştır. Bu asırda isnadı ilk kullanan kişinin Şa'bî (104/722)³⁵, İbn Sîrin³⁶ ve Zührî (124/742)³⁷ olduğuna dair âlimlerden farklı görüşler nakledilmiştir. İsnad kullanımına teşvik eden ve isnadı ilk defa kullandığı söylenen âlimler dikkate alındığında hicrî ilk asırda isnadlı hadis rivayetinin, hadis ilmi içerisinde bir sistem olarak yer almaya başladığı söylenebilir.³⁸

²⁹ Emin Aşıkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, İstanbul, İFAV yayınları, 1997, s. 32; M. Yaşar Kandemir, “Mevzû”, **DİA**, C: XXIX, s. 493; Mehmet Eren, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, 2. bs., Ankara, ISAM Yayınları, 2018, s. 516-17.

³⁰ Aşıkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 45.

³¹ “Fitne” hâdisesi üzerinde yapılan tartışmalar için bkz. Arif Ulu, “Hadis Rivayetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. XII, No: 1, 2012, s. 119-166.

³² Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, **İlmü'r-ricâl Neşetuhû ve Tetavvuruh**, Riyad, Dârü'l-hicre, 1417/1996, s. 26; Kandemir, “Mevzû”, **DİA**, C: XXIX, s. 493.

³³ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s. 209. İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân, **Şerhu ilelü't-Tirmizî**, thk., Nureddin İtr, 2 c., Dimaşk, Dârü'l-mellâh li't-tabâati ve'n-neşr, ty., C: I, s. 51.

³⁴ İbn Receb, **a.g.e**, C: I, s. 52.

³⁵ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s. 208.

³⁶ İbn Receb, **Şerhu İlel**, C: I, s. 52.

³⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: I, s. 20.

³⁸ Aşıkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s.50; Ahmet Yücel, **Hadis Tarihi**, 5. bs. İstanbul, İFAV Yayınları, 2012, s. 41.

Hicrî 150 senesine kadar süren tâbiûn döneminde hadis rivayet eden kişiler, çoğunlukla bu işi bilen güvenilir kimselerdi ayrıca hadisleri sahabeden işitiyorlardı. Bu sebeplerle tâbiûn asrında cerh edilmiş râvi sayısının oldukça az olduğu görülür. Ne var ki bu çağda nadir de olsa tenkit edilmiş râviler bulunmaktadır.³⁹ Hâris el-A‘ver (ö. 65/684) ve (ö.74/693) zayıf sayılan râvilerden bazılarıdır.⁴⁰ Bu dönemde râvi Âsım b. Damre değerlendirmesi yapan isimler ise Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Şa‘bî, Muhammed b. Sîrîn, Hasan-ı Basrî (110/728), Mekhûl eş-Şâmî (ö. 112/730), Zührî ve Eyyüb es-Sahtiyânî, (131/749) gibi bir grup münekkittir.

Hicrî 150’ye kadar süren tâbiûn asrından sonra II. asrın ortalarında başlayan tebeü’t-tâbiûn dönemiyle⁴¹ birlikte hadis tenkidi yeni bir aşamaya girmiştir. Bu dönemde hadis rivayetiyle ilgilenenlerin sayısı arttıkça tenkit faaliyetleri de çoğalmış ve pek çok münekkit yetişmiştir. Hadis rivayetinde yanılma ve hata yapmanın yanı sıra taassup ve ilhad hareketleri ile bid‘î mezhepler ve felsefî akımların giderek yaygınlaşmasıyla hadis uydurma faaliyetleri de artmıştır.⁴² Bu kargaşa ortamı, tâbiûn döneminde henüz müstakil bir ilim haline gelmemiş olan cerh-ta‘dîl faaliyetlerini yeni bir boyuta taşımıştır. Tâbiûn tabakasının en meşhur münekkitlerinden biri olan ve cerh-ta‘dîl birikimini tevarüs eden Şu‘be b. Haccâc ile birlikte sistemli olarak isnad incelemeleri başlamış ve lüzumuna binaen yapılan cerh-ta‘dillerin yanı sıra sadece ricâl tenkidinin yapıldığı özel meclisler düzenlenmiştir.⁴³ Bu dönemde sistematik bir görünüme kavuşan cerh-ta‘dîl faaliyeti, hoca-talebe ilişkileriyle geliştirilerek müstakil bir ilim haline gelmiş ve hicrî ikinci asrın yarısından sonra bu alana dair ilk eserler verilmeye başlanmıştır.⁴⁴

Cerh-ta‘dîl faaliyetinin müstakil bir ilim haline gelmesiyle râviler gerek adalet gerek zabt noktalarında yoğun bir tenkide tabi tutulmuş ve münekkitler tarafından râvilerin tenkit edilme kriterleriyle ilgili teorik açıklamalar yapılmıştır. Ek olarak râvi değerlendirmelerinde kullanılan ıstılahlarda artış ve bu ıstılahların yaygınlaşması gibi

³⁹ Sehavî, **Fethü’l-muğîs**, C: IV, s. 438.

⁴⁰ Zehebî, **Zikru men yu‘temedu kavluh**, s. 173.

⁴¹ Hicrî 150 yılından sonraki dönem etbâü’t-tabiin döneminin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. (Zehebî, **Zikru men yu‘temedu kavluh**, s. 175.)

⁴² Aşikkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 54-55.

⁴³ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 449-50.

⁴⁴ Zehrânî, **İlmü’r-ricâl**, s. 26.

gelişmeler de olmuştur.⁴⁵ Ayrıca bu dönemde, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak kadar çok yaygınlaşıp önem kazanan rihlelerle birlikte münekkitler, belli bir bölgede kalmayıp bütün ilim merkezlerinde hadis senetlerini ve râvilerini soruşturma imkânı elde etmişlerdir.⁴⁶ Cerh-ta'dîl ilminin sistematik bir yapıya kavuştuğu ve rical türü eserlerin ortaya konulmasıyla hızlı bir şekilde geliştiği bu dönemde aktif olarak râvi tenkidinde bulunan âlimlerin isimleri şu şekildedir: Süfyân es-Sevrî (ö. 161/ 778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/ 783), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/ 813), Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî (ö. 158/775), ve Leys b. Sa'd (175/ 791).⁴⁷ Zikredilen bu isimlerin ardından zayıf râvileri araştıran ve bu ilimle ihtisas olarak ilgilenen bir grup münekkit yetişmiştir. Abdullah b. Mübârek (ö.181/797), Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 198/813) Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813), ve Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/819) bu isimlerden bazılarıdır.⁴⁸

Daha sonra hicrî II. asrın önde gelen âlimlerden muhaddislerin yöntemini ve ricâl tenkidi bilgisini alan, kendilerinden önceki âlimler gibi cerh-ta'dîl ilmiyle meşgul olan bir grup münekkit yetişmiştir. Bunlar Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. Medîni (ö. 234/848), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Ahmed b. Hanbel gibi isimlerden oluşan bir grup âlimdir. Bu isimler arasında râviler hakkında en çok denetleme yapan ve vaktinin çoğunu rical tenkit ilmine ayıran isimler; Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medîni ve Ahmed b. Hanbel'dir. Bu âlimlerden de râvi tenkit ilmini öğrenen bir grup cerh-ta'dîl âlimi yetişmiştir. İshak el-Kevsec (ö. 251/865), Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Zühîlî (ö. 258/872), Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/877), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888), Bakî b. Mahled (ö. 276/889), Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû İsa et-Tirmizî (279/892) Ebû Zür'a ed-Dımeşkî (ö. 281/894), Abdurrahmân b. Yusuf b. Hırâş (ö. 283/896), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) ve Sâlih Cezere (ö. 293/906) dönemin meşhur cerh-ta'dîl âlimlerinden

⁴⁵ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 115.

⁴⁶ Aşikkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", **DİA**, C: VII, s. 396.

⁴⁷ İbn Hibbân, **Kitâbü'l-mecrûhîn**, C: I, s. 41.

⁴⁸ İbn Hibbân, **a.g.e.**, C: I, s. 49; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 150-195.

bazılarıdır.⁴⁹ Hicrî IV. asrın cerh-ta'dîl alanında önde gelen münekkitleri arasında ise Ebû Bekr el-Firyâbî (ö. 301/913), Nesâî (ö.303/915) Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919), ed-Dûlâbî (ö. 310/922), İbn Huzeyme (ö. 311/923), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 311/923), ed-Dûlâbî (ö. 310/922), Ebû Ca'fer el-Ukaylî (ö. 322/934), İbn Ebî Hâtîm, İbn Ukde (ö. 332/944), Ebû Hâtîm İbn Hibbân el-Büstî, Taberânî (ö. 360/971), İbn Adî (ö. 365/976), Dârekutnî ve Ebû Abdullah b. Mende (ö. 395/1005) gibi âlimler yer almaktadır.⁵⁰ Bu isimler, sistematik cerh-ta'dîl döneminden sonra yetişen ve yaşadıkları dönemin önde gelen münekkitleridir.

Sistemli cerh-ta'dîl faaliyetleriyle birlikte yukarıda isimleri zikredilen münekkit âlimlerden pek çoğunun râviler hakkındaki görüşleri ile birlikte ayrıca isnatlarda yer alan râvilerin yaşadıkları dönem, bölge, adalet ve zabt durumlarının hakkında bilgi veren eserlere ihtiyaç duyulmuştur.⁵¹ Bu ihtiyaca cevaben oluşturulan rical literatürü, cerh-ta'dîl ilminin gelişim seyrini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Rical türü eserler muhteva açısından yalnızca zayıf râvileri, yalnızca sika râvileri ve her iki türü de kapsayan geniş bir literatürü ihtiva etmektedir. Bu musannefatta ilk önce sika ve zayıf râvileri birlikte ele alan eserler telif edilmiştir. Leys b. Sa'd'ın *Kitâbü't-târîh*'i,⁵² Abdulah b. Mübârek'in *et-Târîh ve'l-ilel*'i, Velîd b. Müslim'in (ö.195/810) *Kitâbü't-târîh*'i, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn'in (ö. 219/834) *Kitâbü't-târîh*'i, Muhammed b. Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* adlı eseri, Yahyâ b. Maîn'in *et-Tarih*'i, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-İlel ve Marifetü'r-ricâl*'i, Buhârî'nin *Târîhu'l-Kebir*'i ve İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri

⁴⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 55; İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 226-235; Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 192-9.

⁵⁰ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 109-113.

⁵¹ Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "İbn Sa'd'ın et-Tabakâtü'l-Kübrâ ve İbn Sellâm el-Cumâhî'nin Tabakâtü Fuhûlî'ş-şuarâ'sından Hareketle Hicrî III. Asır Tabaka Anlayışına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar, İstanbul, 2018, s. 16.

⁵² Zehrânî, *İlmü'r-ricâl*, s. 131. Halil İbrahim Turhan, Leys b. Sa'd'ın ricâl türünde yazdığı söylenen *Kitâbü't-târîh*'inin içeriğine dair bir bilginin bulunmadığından bahsetmiştir. Bu kitaptan yapılan atıfların, kitabın cerh-ta'dîle dair bilgiler içermekten ziyade râvilerin vefat tarihleri ve icraatlerini içeren biyografik bir eser olduğu izlenimini verdiğini söylemiştir. Turhan ayrıca Leys'in hicrî II. asırdaki ricâl tenkit faaliyetine kayda değer bir yerinin olmamasını da onun *Târîh* adlı eserinin râviler hakkında cerh-ta'dîl görüşlerinin yer aldığı bir muhtevaya sahip olduğu ihtimalini zayıflattığını söylemiştir. Turhan bu açıklamalar sonucunda ricâl türünde yazılan ilk eserin veya eserlerden birinin Abdullah b. Mübarek'e ait *et-Târîh ve'l-ilel* adlı kitap olabileceğini söylemiştir. (Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 456).

bu türe örnek olarak verilebilir.⁵³ Daha sonra ise zayıf râvileri ihtiva eden “Duafâ” literatürü teşekkül etmiştir. Bu alanda Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın *ed-Duafâ* adlı eseri en erken telif edilen eser olarak kabul edilmiştir.⁵⁴ Yahyâ b. Saîd’dan sonra cerh-ta’dîl imamlarından Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Buhârî, Cüzecânî, Ebû Zür’a, Ebû Hâtim, Nesâî, İbn Huzeyme, Dârekutnî (ö. 385/995), İbn Şâhîn (ö. 385/995), Hâkim en-Nîsâbü’rî (ö. 405/1014) ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1970) gibi âlimler zayıf râvileri zikrettikleri eserlerini kaleme almışlardır. Bu literatürden sonra yalnızca sika râvileri ele alan eserler telif edilmiştir. Bu alanda bilinen ilk eser Ali b. Medînî’ye ait *es-Sikât ve’l-mütesebbitûn* adlı eserdir.⁵⁵ Ali b. Medînî’den sonra yalnızca sika râvileri ihtiva eden diğer eserler arasında; Ebû’l-Hasen Ahmed b. Abdullah el-İclî’nin *es-Sikât*’ı, İbn Hibbân el-Büstî’nin (ö. 354) *es-Sikât*’ı ve *Meşâhîru ulemâi’l-emsâr*’ı ve Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn’in *Târîhu esmâi’s-sikât*’ı zikredilebilir.⁵⁶

Hadis ilimleri içerisinde büyük bir öneme sahip olan cerh-ta’dîl ilmi, hicrî II. asrın ikinci yarısından itibaren sistematik olarak râvi faaliyetinin başlamasıyla çok geçmeden kendi literatürünü oluşturmaya başlamış ve hadis ilimleri arasında müstakil bir yer edinmiştir. Cerh-ta’dîl tarihi boyunca râviler hakkında verdikleri hükümlere sıkça başvurulmuş ve bu alanda otorite olan münekkitler bulunmaktadır. Bu münekkitlerin cerh-ta’dîl üsluplarının incelenmesi, cerh-ta’dîl tarihi boyunca yapılan tenkit faaliyetinin keyfiyeti hakkında fikir vermesi açısından oldukça önemlidir.

1.2. Cerh-Ta’dîlle İlgili Bazı İstılahlar

Araştırmada, cerh-ta’dîl imamlarının tenkit tutumları incelenirken râvinin güvenilir sayılıp sayılmaması ile ilgili olarak kullanılan “cerh”, “ta’dîl” ve “tenkit” kavramlarına sıkça başvurulacaktır. Bu nedenle kavramlar, konuya geçmeden önce kısaca tanıtılacaktır.

⁵³ Zehrânî, *İlmü’r-ricâl*, s. 132-8.

⁵⁴ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrût, Dârül’l-ma’rife, 1386/1963, C: I, s. 1.

⁵⁵ Zehrânî, *İlmü’r-ricâl*, s. 132.

⁵⁶ Zehrânî, *a.g.e*, s. 138-144; Rical literatürünü meydana getiren eserlerin tanıtımı için bkz. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi*, s. 520-610.

Cerh: “C-r-h” (جرح) fiilinin masdarı olan cerh, sözlükte maddî ve manevî olarak birini yaralamak anlamlarına gelmektedir.⁵⁷ Sıfat olarak cerh ise râvinin sözüne güvenmemeyi ve onun sözleriyle amel etmemeyi gerektiren bir vasıf olarak tanımlanmıştır.⁵⁸ Hadis ıstılahında cerh, “hıfz ve itkan sahibi bir âlimin, fisk, tedlis, ve yalancılık gibi kendisinde olan bir durum veya güvenilir râvilere muhalefet ettiği rivayetlerinde bulunan bir kusurdan dolayı râviyi ve rivayetini reddetmesi” şeklinde tarif edilebilir.⁵⁹

Ta’dîl: “a-d-l” (عدل) fiilinden türemiş bir masdardır. Ta’dîl, kök anlamıyla kişide doğru olduğu kanaatini uyandıran bir his anlamına gelip bir şey hakkında doğru hüküm vermek ve bir şeyi tezkiye etmek demektir. Yine aynı fiil kökünden türemiş olan ve sıfat olarak kullanılan “âdil” ise “hükmüne rıza gösterilen kimse” manasına gelmektedir.⁶⁰ Hadis ıstılahındaki anlamıyla ta’dîl, râvinin sözüne itibar etmeyi ve onların sözleriyle amel etmeyi gerektiren bir vasıf anlamındadır.⁶¹

Cerh-ta’dîl ilmi ise “bir takım özel lafızlar kullanarak rivayetlerinin kabulü veya reddi yönünden râviler hakkında onların hallerine ve sözlerine yönelik kullanılan lafızların mertebelerinden bahseden bir ilim” olarak tarif edilmektedir.⁶²

Tenkid: “n-k-d” “نقد” kökünün tef’îl bâbından türemiş bir kelimedir. Kök anlamıyla dirhemleri (gümüş paraların), sahte ve değersiz paradan yani paranın kötüsünü iyisinden ayırt etmek manasına gelir.⁶³

Hadis terimi olarak tenkit, hadislerin sahihini zayıfından ayıklamak ve râvilerin güvenilir olup olmadıklarına dair hüküm vermek manasındadır.⁶⁴ İbn Mehdî, hadis

⁵⁷ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, “جرح”, **Lisânü'l-arab**, 15 c., Beyrût, Dârü Sâdır, t.y., C: II, s.422; Zebîdî, Muhammed Mürtezâ, “جرح”, **Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, thk., Abdülfettah el-Hulvî, 40 c., Kuveyt, et-Türâsî'l-arabî, 1418/1997, C: VI, s.336.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, **Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-rusûl**, thk. Abdülkadir el-Arnaût, Mektebetü'l-hulvânî-Matbâatü'l-melâh-Mektebetü Dârü'l-beyân, 1389/1969, C: I, s. 126.

⁵⁹ Emin Aşıkkutlu, “Cerh ve Ta’dîl”, **DİA**, C: VII, s. 394.

⁶⁰ İbn Manzûr, “عدل”, **Lisânü'l-arab**, c. XI., s. 430.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, **Câmiu'l-usûl**, c. I, s. 126.

⁶² Aşıkkutlu, **Hadiste Rical Tenkidi**, s. 18.

⁶³ İbn Manzûr, “نقد”, **Lisânü'l Arab**, C: III, s. 425; ez-Zebîdî, “نقد”, **Tâcü'l-arûs**, C: IX, s.230. (madde adları)

⁶⁴ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, **Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn**, Mektebetü'l-Kevser, Suûdî Arabistan, 1990/1410, s. 5; Muhammed Ali Kasım Ömerî, **Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebû Dâvûd**

münekkitlerini dirhemlerin iyisini kötüsünden ayırabilen sarraflara benzetmiş,⁶⁵ İbn Ebî Hatim ise râvilerin tabakalarını sıralarken cerh-ta'dîl ilmiyle aktif olarak ilgilenen ve en üst derecede yer alan uzman hadis münekkitlerini, "Nâkidü'l-hadîs"⁶⁶ şeklinde isimlendirmiştir. Görüldüğü üzere tenkit kavramı, cerh-ta'dîl ilmi ile aynı manaya gelecek şekilde kullanılmıştır. Nitekim sonraki dönemlerde de pek çok yerde bu kavramlar birbirini anlam olarak karşılamıştır. Araştırmamız boyunca da sıkça zikredilecek olan bu kavramlar bazen birbiri yerine de kullanılacaktır.

Zikredilen kavramların akabinde, aşağıda çalışmayı şekillendirecek olan itidal, teşeddüt ve tesahül kavramları ele alınıp kavramsal çerçeve oluşturularak münekkitlerin tenkit tutumları hakkında konuşulacaktır.

1.3. İtidal

İtidal, "عدل" kökünün masdarı olup kişide dengeli olma halini ifade eden bir kelimedir. İtidal aynı zamanda iki durum arasında nicelik ve nitelik açısından ortada olmak demektir.⁶⁷ Başka bir ifadeyle bu kavram, ifrat ve tefrit arasında orta yolda olmak anlamındadır.⁶⁸ Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemektedir. Ancak itidal ile aynı kökten gelen "adele" fiili itidalli, uyumlu ve ölçülü anlamlarına gelecek şekilde Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle geçmektedir: "الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ"⁶⁹ Hadislerde ise rûkûdan ya da secdeden doğrulma manasında sözlük anlamıyla yer aldığı görülmektedir.⁷⁰ Cerh-ta'dîl ilminde itidal, râvilerin durumlarını değerlendirirken aşırılıklara kaçmamak ve orta yollu davranmak anlamlarına gelmektedir.⁷¹ Râvi değerlendirmelerinde ölçülü ve ılımlı olan âlimlere ise mutedil denir.

es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl, Medîne, el-Câmiatü'l-İslamiyye, 1983, C: III, s. 45; Aşıkkkutlu, **Hadiste Rical Tenkidi**, s. 19.

⁶⁵ Celaleddîn es-Süyûtî, **Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbü'n -Nevevî**, thk., Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâryâbî, 2 c., 2. bs., Beyrût, Mektebetü'l-kevser, 1415, s. 296. İbn Receb el-Hanbelî de Resûlullah'ın sünnetini hakkıyla bilen uzman hadis münekkitlerini, mücevherin sahtesini saf olanından ayırt edebilen maharetli sarraflara benzetmiştir. (İbn Receb, **Şerhu İlel**, C: II, s. 808). Süyûtî, ilel bahsinde hadisçilerin muallal hadisleri belirlemesini, sarrafların dirhemi dinardan ayırmasına benzetir. (Süyûtî, **Tedribü'r-râvi**, s. 295.)

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim **el-Cerh ve't-ta'dîl**, s. 10.

⁶⁷ İbn Manzur, "عدل" **Lisânü'l-Arab**, s. 430-433; Luis b Nikola el-Ma'luf, "اعتدل", **el-Müncid fi'l-lugati'l-arabiyyeti'l-muâsara**, 19. bs., Beyrût, Matbâatü'l-Katalokiyye, t.y., s. 588.

⁶⁸ Zebîdî, "عدل", **Tâcü'l-arûs**, C: XXIX, s. 443, 448

⁶⁹ el-İnfîrâr, 82/7

⁷⁰ Mustafa Çağrı, "İtidal", **DİA**, C: XXIII, s. 456.

⁷¹ Abdullah Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 230.

İtidal kelimesiyle aynı ya da yakın anlamlarda kullanılan bazı kelimeler mevcuttur. Bunlara kısaca değinmek, itidal kavramının etraflıca ele alınmasını sağlayacaktır. Dengeli, orta yollu, aşırılıklardan uzak ve ölçülü olma anlamlarına gelen itidal ile aynı manada kullanılan kelimelerden biri “قصد” sözcüğüdür. قصد, aşırılıktan uzak olup ortada bulunmak anlamındadır.⁷² Hicrî ilk asırlarda münekkitlerin râvilere yönelik ılımlı tutumunu nitelemek için mutedil yerine قصد kelimesinin kullanıldığı görülür. قصد kelimesinin, itidal anlamını karşılayacak şekilde Ali b. Medîni’nin Yahyâ b. Saîd ile Abdurrahmân b. Mehdî arasında yaptığı kıyaslamada kullanıldığı görülmektedir. Ali b. Medîni, ismi geçen iki âlimin râvi tenkit tutumlarını şöyle mukayese etmiştir:

“Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî bir râvinin terk edilmesi üzerinde görüş birliği ederse bu râviden hadis almam. Eğer râvinin terk edilmesi üzerinde ihtilaf ederlerse İbn Mehdî’nin görüşünü alırım. Çünkü İbn Mehdî, Yahyâ’ya göre daha orta yolludur (اقصدهما). Yahyâ ise müteşeddittir.”⁷³

Ali b. Medîni’nin yukarıdaki ifadelerinde قصد kelimesinin itidal anlamına gelecek şekilde teşeddüdün karşıtı olarak kullanıldığı görülmektedir. İtidalle aynı anlamda kullanılan diğer bir kelime de “insaf”tır. İnsaf, “bir şeyi yarılamak, bir kimseye adaletli ve insafli davranmak ve hakkını vermek” anlamlarına gelir.⁷⁴ Zehebî, münekkit âlimleri tenkit tutumlarına göre sınıflandırdığı listesinde mutedil âlimleri zikrederken onların “mutedil” ve “munsif” olarak nitelemiştir.⁷⁵ Onun “munsif” kelimesini itidalle birlikte kullanması ve akabinde mutedil âlimleri zikretmesi, bu iki kelimenin aynı anlamlarda kullanıldığına işaret etmektedir.

Zehebî’nin âlimleri tutumlarına göre kategorize ettiği listesine kadarki dönemde “mutedil” sözcüğünün ıstılahî anlamda cerh-ta’dîl âlimlerinin tenkit tutumlarını niteleyecek şekilde kullanımına rastlanılmamıştır. Bu durumun,

⁷² el-Ma’luf, “قصد”, el-Müncid, s. 632.

⁷³ Yukarıda geçen ibarenin tam ifadesi: “كان في يحيى تشدد” şeklindedir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-selâm ve ahhâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha’l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Beyrût, 17 c., Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1422/2001, C: XI, s. 516.)

⁷⁴ el-Ma’luf, “نصف”, el-Müncid, s. 926; İbnü’l-Esîr, Ebü’s-Seadât Mecdüddîn Mübârek b. Muhammed, “نصف”, en-Nihâye fi garîbi’l-hadîs ve’l-eser, el-Memleketü’l-arabiyyetü’s-suûdiyye, Dârü İbnü’l-Cevzî, 1421., en-Nihâye, s. 920

⁷⁵ Zehebî, *Zikru men yu’temed kavluh*, s. 172.

“itidal”ın teşeddüt ve tesahül arasında merkezî bir tutum olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Başka bir ifadeyle râvi tenkidinde itidal zemininden tesahül ve teşeddüt tutumları tanımlanmış ve merkez tavırdan ayrılan farklı tutumlar zamanla kavramsallaşmış olabilir. Zira rical türü eserlere bakıldığında ileriki başlıklarda görüleceği üzere cerh-ta’dîl âlimlerinin tutumlarından bahsederken genellikle müteşeddid ya da mütesahil tutumlara dikkat çekildiği görülmektedir. Nitekim mutedil âlimlerin râvi değerlendirmelerinin akabinde tutumlarını “mutedil” şeklinde niteleyen ifadeler oldukça az görülür. Bu durumun, âlimlerin râvi değerlendirmelerinde mutedil olduklarını vurgulamak için sıklıkla “şu râviyi cerh etmediği için mutedildir” ya da “bu râviyi diğer âlimler gibi zayıf saydığı için mutedildir” gibi ifadeleri kullanmanın zorluğundan ileri geldiği düşünülebilir. Bu ve bunun gibi sebeplerle mutedil tutum, râvi tenkidinde mütesahil ya da müteşeddid tavırlar kadar sıklıkla öne çıkarılmamış ve kavram olarak kullanımı gecikmiş olabilir.

İtidal kavramının ıstılahî anlamıyla hadis usûlü literatüründe kullanımına bakılacak olursa Zehebî’nin *el-Mûkaza*’sında, Sehavî’nin *Fethü’l-muğîs*’inde Leknevî’nin *er-Ref’ ve’t-tekmîl*’inde ve Tehânevî’nin *Kavâid fî ulûmi’l-hadîs*’inde⁷⁶ itidalin cerh-ta’dîl âlimlerinin tutumlarını niteleyen bir ıstılah olarak kullanıldığı görülecektir. Sözü geçen geç dönem eserleri öncesinde kelimenin ıstılahî kullanımına rastlanılmamıştır. İtidal kavramı ve mutedil âlimlerin nitelikleri bu tutumun aksi istikametinde olan teşeddüt ve tesahül üzerinden daha net bir şekilde anlaşılabilecektir. Aşağıdaki başlıklarda sözü edilen bu iki tutum hakkında detaylı bir bilgi verilecektir.

1.4. Teşeddüt

Teşeddüt, شد fiil kökünün tefa’ul kalıbından türemiş bir kelimedir. شد kelimesi sağlam ve sert olmak, kuvvetlenmek, güç kazanmak, yardımcı olmak, desteklemek, işi sağlama almak ve işi sağlam yapmak gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁷ شد kelimesi ayet-i kerimede “Bir şeyi kuvvetlendirme” manasında şöyle geçmektedir “وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابَ” “Onun hükümranlığını kuvvetlendirmiş, ona

⁷⁶ Zehebî, *el-Mûkaza*, s. 83; Sehavî, *Fethü’l-muğîs*, C: IV, s. 448; Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, s. 306; Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi’l-hadîs*, s. 189.

⁷⁷ İbrahim Mustafa vd., “شد”, *el-Mu‘cemul-vasît*, 4. bs., Mısır, Mektebetü’l-Şurûku’d-Düveliyye, 1425/2004, s. 475.

hikmet ve güzel konuşma vermiştik.”⁷⁸ Bir başka ayette ise “Bir işi sağlam yapma” manasında şu şekilde yer almaktadır: فَادَا لَقِيْتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثْنَتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقِ “Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri **sağlam** bağlayın.”⁷⁹

Fiil kökü شدد [şeddede] ise bir şeyde aşırıya kaçmak, o şeyi zorlaştırmak, hafifletmemek, yapılan işlerde katılık ve sertlik göstermek anlamlarına gelmektedir. Kelime, hadis-i şeriflerde farklı kalıplarda güçleştirmek ve katı olmak anlamlarında kullanılmıştır. Örneğin, “من يشاد الدين يغلبه”⁸⁰ “Kim dini güçleştirir ve kendini gücünün üstünde ibadet yapmakla mükellef kılarsa din onu mağlup eder...”⁸¹ mealindeki hadise, güçlük çıkarmak veya güçleştirmek manası katmıştır.⁸² Enes’ten nakledilen bir başka hadiste ise أن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهى عن بيع العنب حتى يسود وعن بيع الحب حتى يشد “Resûlullah (sav) üzümü kararıncaaya tahılı **kuvvetlenip katılaşıncaya** kadar satmayı yasaklamıştı.”⁸³ şeklinde geçmektedir ve kuvvetli olma ve katılma manasında kullanılmıştır. شدد fiil kökünden türeyen bir başka kalıp ise teşeddüt ve tahfif yani hafifletirmenin zıddı olan zorlaştırma anlamındadır.⁸⁴

Yukarıda fiil kök anlamı verilen teşeddüt, kelime anlamıyla bir durumu abartmak, işi güçleştirmek ve hafifletmemek, katı ve cimri davranmak manalarına gelir.⁸⁵ Bu terim, bazı şerhlerde, hadislerde geçen birtakım kelimelerin eş anlamlısı olarak verilmiştir. Bunlardan bir kısmına işaret etmek teşeddüt yerine kullanılan kelimeleri görmek açısından faydalı olacaktır.

İbn Battâl (ö. 449/1057), bir şeyi hararetle savunma ve tutuculuk anlamına gelen “التحمس” “tahammüs” kelimesini teşeddüt ile açıklamıştır.⁸⁶ Ayrıca İbn Battal,

⁷⁸ Sad, 38/21.

⁷⁹ Muhammed, 47/4. Teşeddüt, kelime olarak ayet-i kerimelerde doğrudan geçmemektedir. Ancak Kur’ân’da bu kelimeyle aynı kökten türeyen sözcüklerin benzer anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bunların geçtiği yerler ve tekrarlanma oranları için bkz.: Ahmet Yasin Dinçer, “Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesahül”, s. 12.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, XXXVIII, 61.

⁸¹ İbn Manzûr, “شدد”, *Lisânü’l-arab*, C: III, s. 233.

⁸² İbnü’l-Esîr, “شدد”, *en-Nihâye*, s. 469-70.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, XXI, 37; Tirmizî, Buyû’, 15.

⁸⁴ İbn Manzûr, “شدد”, *Lisânü’l-arab*, C: III, s. 232.

⁸⁵ el-Ma’luf, “شدد”, *el-Müncid*, s. 378; İbrahim Mustafa vd., “تشدد”, *el-Mu‘cemu’l-vasît*, s. 476.

⁸⁶ İbn Battâl, Ebû’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 11 c., Riyad, Mektebetü’r-rüşd, t.y., C: IV, s. 346.

ibadetlere çok fazla düşkünlüğü ile bilinen Ebü'd-Derdâ'nın bu durumundan Derdâ'nın hanımının yakınması ile ilgili rivayeti şerh ederken teşeddütten bahsetmiştir. İbadetlerde teşeddüt yani aşırıya kaçmak yerine devamlı ve orta yollu bir tutum izlenmesi gerektiğini söylemiştir.⁸⁷ İbn Hacer de hamâsetle hareket etme ve aşırı tutucu olma anlamlarına gelen التحمس kelimesini teşeddüt ile tanımlamıştır.⁸⁸ Aynı şekilde Aynî (ö. 855/1451) de teşeddütü [الحماسة] “hamâse” ile açıklamış ve bu kelimeyi, “her şeyde şiddetli ve aşırı olmak” şeklinde tanımlamıştır.⁸⁹

Teşeddüdün karşılığı olarak verilen bir başka kelime ise [الغلو] “gulûv”dür. Aynî, غلو kelimesini “teşeddüt ve haddi aşmak” olarak tanımlamıştır.⁹⁰ Münâvî (ö. 1031/1622) de bu sözcüğe Aynî'ye benzer şekilde anlam vermiş ve الغلو في الدين اياكم و الغلو في الدين “Dinde aşırı gitmeyin. Sizden öncekiler dinde aşırılık yaptıkları için helak oldular.” mealindeki hadiste geçen غلو kelimesini “dinde teşeddüt gösterme ve haddi aşma” olarak tanımlamıştır.⁹¹

Yukarıda aktarılan tanımlar sonucunda teşeddütün genel olarak kuvvetlendirme, güçleştirme, katılık ve aşırı tutuculuk gibi anlamlara karşılık geldiği görülmektedir. Aşağıda ise teşeddütün ıstılah anlamı ve hadis literatüründe hangi bağlamda kullanıldığına dair kısaca bilgi verilecektir.

Teşeddüt, terim anlamı olarak râvileri cerh ederken çok titiz davranma ve onları çok basit sebepler nedeniyle cerh ederek aşırıya kaçma şeklinde tanımlanmıştır.⁹² Müteşeddid âlim ise Zehebî tarafından geniş bir şekilde tarif edilmiştir. Zehebî'nin tanımına göre müteşeddid; râvileri cerh ederken titiz davranıp ta'dîl hususunda işi sıkı

⁸⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, C: IX, s. 313.

⁸⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Beyrût, Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 1434/2013, C: V, s. 505.

⁸⁹ Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Hanefî *Umdetü'l-kâri*, 25 c., y.y., Dârü'l-fîkr, ty., C: X, s. 3.

⁹⁰ Aynî, *a.g.e.*, C: XXI, s. 264.

⁹¹ Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tâcilârifin b. Ali, *et-Teyisîr bi-şerhi'l-câmi'i's-sağîr*, 2 c., 3. bs., Riyad, Mektebetü'l-İmam eş-Şâfiî, 1408/1988, C: I, s. 404.

⁹² Abdurrahmân b. İbrahim el-Humeysi, *Mu'cemu ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, Cidde, Dârü'l Endülüs el-Hadra, t.y., s. 74.

tutan (mütesebbit) râvileri bir kaç hatasından dolayı cerh ederek bu râvilerin naklettiği hadisleri zayıf sayan âlimdir.⁹³

Muhaddisler, cerh-ta‘dîl konusunda işi sıkı tutan âlimlerden bahsederken yalnızca “teşeddüt” terimini kullanmamışlardır. Ricâl ve hadis usûlü kitaplarında bu terime karşılık gelen başka kelimeler de bulunmaktadır. Teşeddüdün terim anlamının işlendiği bu kısımda teşeddüd yerine kullanılan terimlere de yer vermek teşeddütün kapsamlı bir şekilde ele alınması için önemlidir. Çok sık kullanılsa da terim anlamı olarak teşeddüt ile benzeri manada kullanılan kelimelerden biri “حاد” “hâd” kelimesidir. Hâd, kılıç gibi kesici alet, keskin alet, keskin koku, başkalarına karşı kızgın olan ve ağır söz söyleyen kişi anlamlarına gelir.⁹⁴ Zehebî, *el-Mûkızâ fi mustalahi’l-hadîs* adlı eserinde münekkitleri tutumlarına göre katagorize ettiği listesinde “müteseddîd” yerine hâd kelimesini kullanmıştır. Söz konusu kullanım şu şekildedir: “...فمنهم من نفسه حاد في الجرح” “Münekkitler arasında cerhlerinde katı/müteseddîd olanlar vardır...” Zehebî eserinde bu ifadeye yer verdikten sonra müteseddîd âlimleri sıralamıştır.⁹⁵

Teşeddüt ile aynı anlama gelen bir başka kelime de تحمل “tehâmül” sözcüğüdür. تحمل, ricâl türü eserlerde kimi zaman teşeddüt yerine kimi zaman da teşeddüt ile kullanılmıştır. Oldukça sık bir şekilde “alâ” harf-i cerri ile kullanılan “tahâmele” fiili; adaletli olmamak, birine zulmetmek ve yapabileceğinin üzerinde yük yüklemek/mükellef kılmak ve bir kimseyi meşakkate sokmak⁹⁶ gibi anlamlara gelmektedir. Ricâl türü eserlerde tespit edildiği kadarıyla genellikle kişisel veya mensup olduğu mezhepten kaynaklı düşünce farklılıkları olan münekkitlerin birbirleri hakkında yaptıkları eleştiriler nakledilirken bu fiilin tercih edildiği gözlemlenmiştir.⁹⁷

⁹³ Zehebî, *Zikru men yu‘temedu kavluh*, s. 172. Müteseddîd tanımı için ayrıca bkz. Abdullah Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 233.

⁹⁴ İbrahim Mustafa vd., “حد”, *el-Mu‘cemü’l-vasît*, s. 160; İbn Manzûr, “حد”, *Lisânü’l-arab*, C: III, s. 141.

⁹⁵ Zehebî, *el-Mûkızâ*, s. 83.

⁹⁶ İbrahim Mustafa vd., “تحمل”, *Mucemül’-vasît*, s. 199; İbn Hacer, *Fethü’l-Bâri*, C: XIII, s. 352.

⁹⁷ İclî, Ebü’l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih *Târîhu’s-sikât*, thk. Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî, Beyrût, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1405/1984, s. 112; İbn Hacer, *Hedyü’s-sâri Mukaddimetü Fethü’l-bârî*, thk., Abdülkâdir Şeybe el-Hamdî, Riyad, Mektebetü’l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1421/2001, s. 484; Şemsüddîn ez-Zehabî, *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, 24 c., thk. Şuayb Arnaût, Sâlih es-Semer, Beyrût, Müessesetü’r-risâle, 1403/1983, C: XII, s. 487; a.mlf., *el-Muğnî fi’l-duafâ*, thk. Nurettin İtr, Katar, İdâretü İhya türâsi’l-arabî, t.y., C: I, s. 94; İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b.

Teşeddüde terim anlamı olarak karşılık gelen kelimeler açıklanırken **تعنت** “teannüt” ten özellikle bahsedilmesi gereklidir. Çünkü teannüt, hadis âlimleri tarafından sıkça “teşeddüt” yerine kullanılmasıyla diğer terimlerden ayrılmaktadır. Hadis âlimleri tarafından fazlaca tercih edilen kelimelerden biri olması sebebiyle teannütün kelime ve terim anlamı üzerinde detaylıca durulacaktır. Teannüt, **عنت** kökünün tefa’ul vezninden türemiş bir kelimedir. **عنت**, fesad, helak, günah ve hata anlamlarının yanı sıra birine meşakkat vermek manasına da gelmektedir.⁹⁸ **لو شاء الله** ayetinde⁹⁹ söz konusu kelime, “bir kişiyi zora sokmak veya sıkıntıya düşürmek” manasındadır. Burada sıkıntıya düşürme ifadesinde kastedilen, kişiyi yaparken zorlanacağı miktarda ibadetle yükümlü kılmaktır. Teannütün, fiil kökü bazı hadislerde de yer almıştır. Örneğin, **“فيعنتوا عليكم دينكم”** “Dininiz konusunda sizi zora sokuyorlar.” manasındaki hadis-i şerifte **عنت** zora sokmak ve sıkıntıya düşürmek anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁰

Yukarıda fiil kökünün anlamını verdiğimiz teannüt, birine yapması zor olan bir işi yüklemek, kişiyi meşakkat altına sokmak ve yapılması zor olan bir şeye mecbur etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰¹ Teannüt, ricâl kitaplarında pek çok defa teşeddüt ile aynı anlama gelecek şekilde¹⁰² cerh konusunda işi sıkı tutmak, râvileri en basit sebepten cerh etmede aşırı gitmek anlamlarına gelmektedir.¹⁰³

Muhammed Kurtubî, **Câmiu beyânî’l-ilm ve fadlihî**, thk. Ebü’l-Eşbâl ez-Züheyrî, 2 c., Demmâm, Dârü İbnî’l-Cevzi, 1994, C: II, s. 1082. İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer, Cüzcanî’nin Dimaşklilerin mezhebine çok meyilli olup Hz. Ali’ye karşı katı bir tutum içerisinde olduğunu söylemişlerdir. Bu katı tutumu ifade etmek için “Tahâmele” [تحامل] ifadesini kullanmışlardır. İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 504; İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan, **Târîhu Medineti Dimaşk ve Zikru Fadlihâ ve tesmiyyetü men hallehâ mine’l-emâsil ev ictâze bi-nevâhihâ min vâridihâve ehlihâ**, 80 c., thk., Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garamel-Amrî, Beyrût, Dârü’l-fikr, 1415/1995, C: VII, s. 281; Zehebî, **Mîzânü’l-i’tidâl**, C: I, s. 76.

⁹⁸ İbnü’l-Esîr, “**عنت**”, **en-Nihâye**, s. 644.

⁹⁹ Bakara, 2/220.

¹⁰⁰ İbn Manzûr, “**عنت**”, **Lisânü’l-arab**, C: II, s. 61.

¹⁰¹ İbn Manzûr, “**عنت**”, **Lisânü’l-arab**, C: II, s. 61.

¹⁰² Örneğin Zehebî, Yahyâ el-Kattân’ı diğer münekkitlerin aksine cerh ettiği râvi sebebiyle “müteannit” olarak nitelemiştir. (Zehebî, **er-Ruvâtü’s-sikâti’l-mütekellim fihim bimâ lâ yücibu reddehum**, thk. Muhammed İbrahim el-Mevsilî, Beyrût, Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1412/1992, s.79.) Müteannit teriminin kullanıldığı yerlere örnek olarak bkz. Zehebî, **Mîzan**, C: II, s. 255; Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 183; Zehebî, **a.g.e.**, C: XIII, s. 260. Zehebî, **a.g.e.**, C: VIII, s. 295; İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 485, 486).

¹⁰³ Abdülmâcid el-Gavrî, **Mu’cemu elfâzi ve ibârâtî’l-cerh ve’t-ta’dîlî’l-meşhûra ve’n-nâdire**, Beyrût, Darü İbn Kesîr, 1428/2007, s. 226; Muhammed Ebü’l-Leys el-Haydarâbâdî, **Mu’cemu**

Teşeddüt, tespit edildiği kadarıyla ıstılahî anlamda ilk olarak Şu‘be b. Haccac tarafından kullanılmıştır. Şu‘be, Yahyâ b. Saîd el-Kattân’a ricâl değerlendirmesinde öğrencisi Abdullah b. Osman’dan daha müteşeddî olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴ Şu‘be’nin bunu yaklaşık olarak ne zaman söylediğini öğrenmek için Abdullah b. Osman’ın vefat tarihini araştırmak gereklidir. Fakat onun vefat tarihine dair kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Yalnızca Ali b. Medînî’den) Abdullah b. Osman’ın Şu‘be’den önce vefat ettiğine dair bir bilgi nakledilmiştir.¹⁰⁵ Teşeddüdün ilk kullanımlarıyla ilgili bir diğer örnek de İmam Mâlik’in, “Şu‘be’niz ricâl konusunda müteşeddittir...”¹⁰⁶ şeklindeki sözleridir. Bu örnekler, teşeddütün, hicrî II. asrın ikinci yarısına kadar ıstılahî anlamda kullanılmaya başlandığını düşündürmektedir.

Muhaddislerin bir terim olarak teşeddütü erken tarihlerden itibaren kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Bu kavramın ilk hadis usûlü eserlerine girişi ve kullanıldığı bağlam da konu açısından oldukça önemlidir. Bu bakımdan teşeddütün, hadis usûlü literatüründeki kullanımlarını incelemek gerekmektedir. İlk hadis usûlü eseri kabul edilen Râmhürmüzî’nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü’l-fâsıl*’ında¹⁰⁷ teşeddüdün fiil kökü olan “شدد” “şeddede” terim anlamıyla yer almıştır. Râmhürmüzî’nin eserinde “bu kelime; hadisleri ezberden rivayet etmede işini sıkı tutmak veya “teşeddüt göstermek” anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁸

Teşeddüt, Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye*’sinde “Ahkâm Hadislerinde Teşeddüt Amellerin Faziletleri ile İlgili Konularda Kolaylık Gösterme” başlığında yer almıştır. Hatîb, sözü edilen başlık altında teşeddütün konu olduğu hususlara değinmiştir. Buna göre önceki âlimlerden pek çoğu özellikle helal ve haram konusunda töhmetten uzak kimselerden hadis almayı şart koşarlarken amellerin faziletleri ile ilgili

mustalâhâtî’l-hadîs ve ulûmihî ve eşherü’l-musannifîn fih, Ammân, Dârü’n-nefâis, 1429/2009, s. 129.

¹⁰⁴ Şu‘be’nin Yahyâ’nın müteşeddî tutumuyla ilgili yukarıda yer verilen ifadesinin tamamı şu şekildedir: “انت يا يحيى اشد في الرجال من عبد الله بن عثمان” Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl**, thk., Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 3 c., 2. bs., Riyad, Dârü’l-hâni, 1422/2001, C: II, s. 448.

¹⁰⁵ Mizzî, Cemâlüddîn Ebi’l-Haccâc Yûsuf, **Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâ’i’r-ricâl**, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, 35 c., Beyrût, Müessesetü’r-risâle, 1408/1988, C: XV, s. 288.

¹⁰⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 387; İbn Asâkir, **Târihu Dimaşk**, C: XXV, s. 265; İbn Hacer el-Askalânî, **Tehzîbü’t-Tehzîb**, thk. İbrahim ez-Zeybek, Âdil Mürşid, y.y., Müessesetü’r-risâle, t.y., C: II, s. 255.

¹⁰⁷ İbrahim Hatîboğlu, “el-Muhaddisü’l-fâsıl”, **DİA**, C: XXX, s. 394.

¹⁰⁸ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-fâsıl** s. 601.

konularda ise diğer râvilerden hadis almayı uygun görmüşlerdir.¹⁰⁹ Eserde râvi tenkidinde işi sıkı tutma anlamında ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, Abdurrahmân b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) önceden yaptığı râvi tenkitlerinde mütesâhil olduğunu daha sonraları ise müteşeddîd bir tutum izlediğini belirttiği sözlerine yer verilmiştir.¹¹⁰

İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'ine bakıldığında ise teşeddüt, hadis rivayetinde titizlik gösterme anlamında kullanılmıştır. İbnü's-Salâh, hadis rivayeti ve eda şartları ile ilgili konuda bir grup âlimin teşeddüte yönelip ifrata, bir grup âlimin ise tesâhüle giderek tefrite yöneldiklerini söylemiştir. Örneğin, "Ezberinden ve hafızasından rivayet eden râvinin hadisinden başka hadis delil değildir" diyen âlimlerin bu yöntemini teşeddüt olarak nitelemiştir.¹¹¹ Teşeddüt ayrıca râvi tenkidinde titiz ve katı bir tutuma sahip olma anlamında İbn Hacer'in *en-Nüket*'inde de geçmiştir.¹¹²

Yukarıda zikredilen bilgiler üzerinden teşeddüdün, sözlük anlamı gibi terim anlamı olarak da sert, tavizsiz ve titiz bir yaklaşımı nitelemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Teşeddüdün kavram olarak ilk kullanımlarına ise hicrî II. asrın ilk yarısında rastlanmaktadır. Hadis tenkidinin sistemli hale geldiği tarihlerde terim anlamıyla kullanılan teşeddüt, ilk hadis usûlü eserlerinde de geçmektedir. Teşeddütün usûl eserlerinde kullanıldığı bağlamın ise hadis rivayeti ve râvi tenkidindeki aşırı katı tutum üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Muhaddislerin, hadis rivayeti ve râvi tenkidinde titiz ve sıkı tutumu anlatmak için kullandıkları teşeddüt karşısında müsamahakâr davranma anlamındaki "tesahül" yer almaktadır. Tesahül aşağıdaki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.5. Tesâhül

Tesâhül, سهل kökünün tefâul kalıbından türemiş bir mastardır. "سهل" kelime anlamıyla hafiflemek, yumuşak ve kolay olmak ve kaba olmamak ve düz arâzî anlamlarına gelmektedir.¹¹³ Kur'ân-ı Kerîm'de tesahül ve fiil kökü olan سهل

¹⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Haydarâbâd, Dâiretü Maârifî'l-Osmâniyye, 1357, s. 133-4.

¹¹⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 92.

¹¹¹ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî *Ulûmü'l-hadîs*, thk., Nureddin Itr, Beyrût, Dârü'l-fikr, t.y., s. 208.

¹¹² İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 75, 482.

¹¹³ İbn Manzûr, "سهل", *Lisânü'l-arab*, C: XI. s. 349; el-Ma'luf, "سهل", *el-Müncid*, s.360; ez-Zebîdî, "السهل", *Tâcü'l-arûs*, C: XXIX, s. 234.

geçmemekle birlikte bunların yerine kolaylık anlamına gelen يسر kelimesinin kullanıldığını görülmektedir. Fiil kökü anlamı verilen tesâhül ise müsamahakâr olma, kolaylaştırma ve zorluk çıkarmama gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁴ Tesâhülün ism-i fâili olan mütesâhil kolaylık sağlayan, hoşgörülü ve müsamahakâr şeklinde tanımlanabilir. Tesahülün etraflica ele alınması için aşağıda bu kelimenin terim anlamı, tesahül yerine kullanılan diğer sözcükler ve hadis usûlü eserlerinde kullanımına yer verilecektir.

Tesâhülün ıstılahi anlamıyla ilgili birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımların genellikle mütesahil denilen âlimlerin râvilerden hadis kabul ederken diğer münekkitlere göre daha hafif şartlar ileri sürdükleri tenkidi üzerinden yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlardan birinde tesâhül, “Cerh-ta’dîl âlimlerinin râvileri tevsik etmek için koyduğu kurallara riayet etmeksizin âlimlerin bu kuralları uygulamada müsamahakâr davranması” şeklinde açıklanmıştır.¹¹⁵ Mütesâhil âlim ise “Râvileri cerh ve ta’dîl ederken titiz davranmayan ve gevşeklik gösteren âlim”¹¹⁶ olarak tarif edilmiştir. Mütesâhil âlimlerle ilgili bir başka tanımda ise bu âlimlerin eleştirilen yönlerine daha detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Bu tanım şu şekildedir: “Mütesâhil âlim, yalancı ve metruk râviler dışında cerh edilmiş zayıf râvileri tenkit ederken müsamahakâr davranıp bu râvileri sika kabul eden ve hadislerini delil olarak kullanan âlimdir. Mütesahil âlimler arasında meçhul ve mestur râvileri tevsik edenler de vardır.”¹¹⁷ Bu tanımlara göre mütesâhil âlim, cerh-ta’dîl kurallarını uygularken yeterince titizlik göstermemekte ve haklarında cerh ifadesi bulunan râvileri sika kabul ederek diğer âlimlere muhalefet etmektedir. Dolayısıyla mütesâhil âlimlerin cerh hükümleri her zaman tartışılan bir konu olmayıp bu tartışmaların daha çok cerh-ta’dîl kararlarında diğer âlimlere muhalefet ettikleri zaman ortaya çıktığı söylenebilir.

Muhaddisler, rivayetleri kabul şartlarında esnek davranma şeklinde ifade edilebilecek tesâhülü anlam olarak karşılayan başka kelimeler de kullanmışlardır.

¹¹⁴ İbn Manzûr, “سهل”, **Lisânü’l-arab**, C: XI. s. 349; el-Ma’luf, “سهل”, **el-Müncid**, s.360; Zebîdî, “التساهل”, **Tâcû’l-arûs**, C: XXIX, s. 238; İbnü’l-Esîr, **Câmiu’l-usûl**, C: II, s. 577.

¹¹⁵ Eymen Mahmud Mehdî, **el-Cerh ve’t-ta’dîl ve’t-ta’dîl beyne’n-nazariyyeti ve’t-tatbîk**, Tantâ, y.y., 1425/2004, s. 65.

¹¹⁶ Abdullah Aydın, **Hadis İstilahları Sözlüğü**, s. 231.

¹¹⁷ Abdurrahmân b. İbrahim el-Humeysi, **Mu’cemu ulûmi’l-hadîsi’n-nebevî**, Cidde, Dârü’l Endülüs el-Hadrâ, 1421/2000, s. 196.

Teşeddüdün karşıtı ve her şeyde kolaylık göstermek şeklinde tanımlanan “عفو” “afv” bu terimlerden biridir.¹¹⁸ Nitekim Yahyâ b. Saîd el-Kattân bu kelimeyi teşeddüte karşıt bir anlamda kullanmıştır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, kendisine bir râvinin durumuyla ilgili soru soran Ali b. Medînî’ye “اتريد العفو او التشدد” “Müsamahakâr mı davranayım yoksa teşeddütle mi hüküm vereyim?”¹¹⁹ şeklinde sorarak teşeddüdün karşısında müsamahakâr davranma anlamında عفو kelimesini kullanmıştır.

Tesahül yerine kullanılan kelimelerden bir diğeri de hoşgörülü olma, görmezden gelme, müsamahakâr davranma ve hafifleştirme anlamlarına gelen “تجوز” “tecevvüz” kelimesidir.¹²⁰ تجوز, bazı hadis usûlü eserlerinde teşeddütün karşıtı olarak tesâhül manasına gelecek şekilde yer almıştır. Tecevvüzün geçtiği yerlerle ilgili örneklere ileride yer verileceği için burada yalnızca hangi anlama karşılık geldiğinin gösterilmesini yeterli görülmüştür.

Tesâhül ile eş anlamlı olan ve üzerinde durulması gereken kelimelerden biri de “سمح” “tesâmuh”tur. Zira bu kelime sık sık tesâhülün yerine kullanılmıştır.¹²¹ “سمح” “s-m-h” kökünden türeyen tesâmuh, cömert davranma ve bir işi kolaylaştırma anlamlarına gelir. Bir kimse bir şeyini cömertliğinden dolayı bir başkasına verdiği zaman bu kelime kullanılır. سمح kökü, kolaylaştırma anlamında bir hadiste şu şekilde yer almaktadır: “اسمح يسمح لك”¹²² “Kolaylaştır ki sana da kolaylık gösterilsin” İbnü’l Esîr, buradaki سمح kelimesini kolaylaştırma anlamında “سهل يسهل عليك” şeklinde şerh etmiştir.¹²³

Yukarıda zikredilen bilgiler, gerek bu başlık altında yer vereceğimiz usûl kitaplarında gerekse mütesahil âlimleri ele alacağımız üçüncü bölümde müsamahakâr

¹¹⁸ Azimabadi, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî Diyânüvî **Avnû'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd**, 1329/1911, thk. Abdurrahmân Muhammed Osman, 14 c., 2. bs., Medine, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1969/1389, s. 285.

¹¹⁹ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VII, s. 456.

¹²⁰ İbrahim Mustafa vd., **Mu'cemü'l-vasît**, s. 146.

¹²¹ İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, s. 180; İbn Teymiyye, **el-Fetâva'l-kübrâ**, C: II, s. 247; Zehebî, **Siyer**, C: XVI, s. 410. a.mlf., **Siyer**, C: XXIII, s. 262; a.mlf., **Mîzânü'l-i'tidâl**, I, 523; İbn Hacer, **Lisânü'l-mîzân**, i'tenâ bih Abdülfettah Ebû Gudde, 10 c., Beyrût, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002, C: VIII, s. 229; Süyûtî, **Tedribü'r-râvî**, s. 430; Sehavî, **Fethü'l-muğîs**, C: IV, s. 448.

¹²² Ahmed b. Hanbel, IV, 103. Ayrıca bkz., Münâvî, **et-Teyisr bi şerhi'l-Câmiî's-sağîr**, C: I, s. 154.

¹²³ İbnü'l-Esîr, “سمح”, **en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs**, s. 444; İbn Manzûr, “سمح” **Lisânü'l-arab**, C: II, s.489.

tutum ele alınırken yardımcı olacaktır. Bu kelimelerin usûl eserlerinde kullanımlarına yer vermeden önce muhaddislerin tesâhül kavramını ilk ne zaman kullandıklarına dair kısaca bilgi verilecektir.

Tesâhül, tespit edilebildiği kadarıyla en erken Yahyâ b. Saîd el-Kattân tarafından kullanılmıştır. Sözü edilen kullanım şu şekildedir: “Yahyâ b. Saîd: ‘Hadiste sika kabul etmediğiniz gruptan tefsir alma konusunda tesâhül gösterin’ deyip Leys b. Ebî Sülem, Cüveyr b. Saîd, Dahhâk ve Muhammed b. es-Saib’in isimlerini saydı ve ‘Bunlar durumları beğenilmeyen (ancak) kendilerinden tefsir yazılan kimselerdir’ dedi.”¹²⁴ Yahyâ b. Saîd’in ifadelerinde tesâhül kelimesini titizlik göstermeme anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Tesahül, Yahyâ b. Saîd’den sonra da râvi tenkidi ve hadis rivayetinde titizlik göstermeme anlamlarında kullanılmıştır. Ahmed b. Hanbel muhaddislerin, yalancılıkla itham edilmemiş bir râviden rivayet edilen dualarda ve amellerin faziletleri ile ilgili konularda mütesahil davrandıklarını söylemiştir.¹²⁵ Yahyâ b. Maîn de Leys b. Sa‘d’ın şeyhleri ve sema konusunda tesahül gösterdiğini söylemiştir.¹²⁶

Tesahülün ilk kullanımlarına değinildikten sonra aşağıda, tesâhülün, sonraki dönemlerde anlam ve kapsam olarak bir değişikliğe uğrayıp uğramadığını görmek için hadis usûlü eserlerinde bir inceleme yapılacaktır.

Tesâhül, hadis usûlü eserlerinde çeşitli konuları kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Buna bir örnek vermek gerekirse öncelikle ilk hadis usûlü eseri olarak bilinen *el-Muhaddisü’l-fâsıl*’a bakılmalıdır. Bu eserde tesâhül ve tesâhül yerine sıkça kullanılan tesâmuh kelimesi geçmemektedir. Eserde, “Hadis Alımında Tecevvüz (Kolaylık) Babı” şeklindeki başlıkta tesahül yerine “tecevvüz” kullanılmıştır. Bu başlık altında, Süfyân es-Sevrî’nin helal ve haram konusunda yalnızca meşhur râvilerden hadis al. Bunların dışındaki konularda ise diğer râvilerden hadis alabilirsin”¹²⁷ şeklindeki sözleri yer almaktadır. Helal ve haram dışındaki konularda râvi tenkidinde mütesahil davranmak ile ilgili rivayetler aşağıda da yer vereceğimiz

¹²⁴ Hatîb, *el-Câmi li-ahlâki’r-râvi ve âdâbi’s-sâmi*, thk. Mahmûd et-Tahhân, Riyad, Mektebetü’l-maârif, 1403/1983, C: II, s. 194.

¹²⁵ Beyhâkî, *Şuabu’l-îman*, C: III, s. 428, hn. 1914.

¹²⁶ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, C: III, s. 423.

¹²⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, s. 417-8.

üzere genellikle tesâhül ile açıklanırken Râmhürmüzî'nin kendi kitabında tesahül yerine “tecevvüz” kelimesini kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Tesâhül, ilk usûl eserlerinden biri olan Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* adlı eserinde râvi tenkidi ve hadis rivayetinde müsamahakâr davranma ve titizlik göstermeme manalarında kullanılmıştır. Eserde, râvi tenkidinde müsamahakâr olma anlamında Ahmed b. Hanbel'in şu sözlerine yer verilmiştir. “Resûlullah'tan helal, haram, sünen ve ahkâm konularında rivayet edeceğimiz zaman isnatlarda işi sıkı tutarız. Ancak Resûlullah'tan amellerin faziletleri hakkında ve hüküm vaz edilemeyecek rivayetlerde ise tesâhül gösteririz.”¹²⁸ Tesahül, hadis rivayetinde titizlik göstermeme manasında ise “Hadis Rivayetinde Tesâhülü Bilinen Kişiden İhticacın Terkedilmesi Babı” şeklinde müstakil bir başlıkta yer almıştır. Bu başlık altında telkin kabul eden ve kitapları yok olduktan sonra hafızası iyi olmadığı halde hadis rivayet etmeye devam eden bazı râvilerle ilgili örneklere yer verilmiştir.¹²⁹

el-Muhaddisü'l-fâsıl'da örneği gösterildiği üzere *el-Kifâye*'de de tesâhül yerine tecevvüz kelimesinin kullanıldığı görülür. Sözü edilen kelime, bir bab başlığında “Ahkâm Hadislerinde Teşeddüt Amellerin Faziletleri (ile ilgili hadislerde) Kolaylık (tecevvüz)” şeklindeki başlıkta teşeddütün karşıt olarak kullanılmıştır. Bu başlık altında ele alınan hususlar önemlidir. Bu başlık altında özellikle faziletler konusunda nakledilen hadislerin isnad tenkidinde mütesâhil davranılmasıyla ilgili pek çok görüşe yer verildiği görülmektedir.¹³⁰ Başlıkta yer alan tecevvüz yerine konunun ele alındığı kısımda tesâhülün kullanılması bu kelimelerin ıstılahi anlamda birbirlerinin yerine kullanıldığını da göstermektedir. Başlıca usûl kaynaklarından biri olan Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *İlmâ'* adlı eserinde tesâhül, hadis rivayetinde titizlik göstermeme anlamında kullanılmıştır.¹³¹

Tesâhül, ilk hadis usûlü eserlerinde râvi tenkidi ve hadis rivayetinde müsamahakâr davranma anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlamların yanı sıra

¹²⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 133-4. Ayrıca bkz. a.e. s. 152.

¹²⁹ Hatîb *el-Kifâye*, s. 152-3.

¹³⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 134. Fezâil konusunda tesahül ilgili bilgi için bk. Ayşe Esra Şahyar, ‘Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik’ Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”, *HTD*, C: I, No: 1, 2003, s. 31-49; Ahmet Yasin Dinçer, “Hadis İlminde Tesahül ve Teşeddüt”, s. 86-90.

¹³¹ Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâyeti ve takyîdi's-semâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kâhire, Dârü't-Türâs, Tunus, el-Mektebetü'l-Atika, 1389/1970, s.192.

tesahülün çeşitli anlamlar içerecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin bu kavramın, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'inde hadislerin sıhhat derecesini olduğundan daha yüksek bir seviyede değerlendirme manasında kullanıldığı görülmektedir. İbnü's-Salâh, bir hadisin sıhhat derecesini olduğundan daha üst derecede değerlendirme yöntemine, hasen hadisi ayrı bir terim olarak görmeyip sahih hadis kapsamında değerlendiren âlimlerin sahip olduğunu söylemiştir. Başka bir deyişle hasen hadis, sahih hadis gibi delil olarak kullanılabilir rivayet türlerinden biri sayıldığı için bazı âlimler hasen hadisi ayrı bir kategoride değerlendirmeyip sahih hadis kapsamında ele almaktadırlar. İbnü's-Salâh, bu durumun çok net bir şekilde Hâkim en-Nisâbü'rî'nin yönteminde gözlemlendiğini söylemiştir. Nitekim Hâkim'in, Tirmizî'nin *Sünen*'ini *el-Câmiü's-sahîh* olarak adlandırması da bu tutumu benimsediğine işaret etmektedir. Öte yandan Hâkim gibi Hatîb el-Bağdadî de bu eseri aynı şekilde adlandırmış ve ek olarak Nesâî'nin kitabını da *Sahîh* şeklinde isimlendirmiştir. İbnü's-Salâh, bu örneklerden sonra Silefî'den (ö. 576/1180) nakille “*Kütüb-i hamse*’nin sıhhati üzerine şark ve garp uleması ittifak etmişlerdir” şeklindeki ifadelerle yer vererek sözü edilen adlandırmaların tesâhül olduğunu belirtmiştir. Zira *Sahîh* ismi verilen bu eserlerde zayıf münker ya da bunlara benzer sıhhat derecesinde rivayetlerin bulunduğunu söylemiştir.¹³² Dolayısıyla burada İbnü's-Salâh'ın tesâhüle yüklediği anlamın, hadislerin sıhhat derecesini olduğundan fazla gösterme şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.¹³³ Ayrıca İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*’inde hadis rivayeti¹³⁴ ve râvi tenkidi¹³⁵ ile ilgili tesâhülden de bahsetmiştir. Öte yandan bu eserde tesâhülün yerine “tesâmuh”un da terim anlamda kullanıldığı görülmektedir.¹³⁶

Tespit edildiği kadarıyla İbn Hacer, Sehavî ve Süyutî ise tesâhülü başka bir açıdan ele almışlardır. Onlar, mütesâhil denilen bazı âlimlerin kitaplarında ileri sürdükleri şartları yerine getirme oranlarını da dikkate alarak farklı bir yaklaşım

¹³² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 40.

¹³³ İbn Hacer, Hâkim'in, Tirmizî'nin kitabını *el-Câmiü's-sahîh* diye isimlendirirken, bu eserde *sahîh* ve *hasen* türünden makbul rivayetlerin zayıf rivayetlerden fazla olması nedeniyle çoğunluk (galabe) anlamını kastettiğini söylemiştir. (İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 74.) Ayrıca İbn Hacer, yukarıda zikredilen kitapların ihticac edilen kitaplar olduğu için Hâkim'in böyle bir adlandırma yaptığını düşünmektedir. (a.mlf., *en-Nüket*, C: I, s. 150).

¹³⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 206, 209, 247.

¹³⁵ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 103.

¹³⁶ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 180, 212.

sergilemişlerdir. Başka bir ifadeyle İbn Hacer, Sehavî ve Süyûtî'ye göre bir âlimin kendi yazdığı kitabında riayet edeceğini söylediği hususların ne kadarını uyguladığı onun tesâhül oranı hakkında fikir vermektedir.

İbn Hacer ve öğrencilerinin yukarıda sözü edilen yaklaşımı, İbnü's-Salâh'ın Hâkim ile İbn Hibbân arasında yaptığı bir karşılaştırma üzerine dile getirilmiştir. İbnü's-Salâh, Hâkim'in rivayetlere verdiği sıhhat hükümlerinde İbn Hibbân'a yakın olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷ Bunun üzerine Hâkim ile İbn Hibbân arasında tesâhül konusunda birtakım karşılaştırmalar yapılmıştır. İbn Hacer ve öğrencileri, bu karşılaştırmaya farklı bir açıdan yaklaşmışlar ve¹³⁸ gerek İbn Hibbân gerekse Hâkim'in kitaplarında yerine getireceklerini söyledikleri şartları uygulama oranlarını göz önünde bulundurmuşlardır.

Sehavî, İbn Hibbân'ın hadislere verdiği sıhhat hükmü şartlarında mütesâhil sayılması ile ilgili konuyu, hocası İbn Hacer'in ele aldığını söylemiş ve İbn Hibbân'ın mütesâhil bir âlim olarak sayılmasının gerekçeleriyle ilgili İbn Hacer'in düşüncelerini aktarmıştır. Bu hususun bizim konumuzla ilgili olan kısmı, İbn Hibbân'ın rivayetler için ileri sürdüğü sıhhat şartlarında hafiflik bulunduğu gerekçesiyle tenkit edilmesidir. İbn Hacer, İbn Hibbân'ın kitabında rivayet tashih şartlarını¹³⁹ belirttiği ve şartlarını uyguladığı halde tenkit edilmesine itiraz etmiştir. Hocasının itirazına katılan Sehavî bunu destekleyerek Hâzîmî'nin (ö. 584/1188) "İbn Hibbân, Hâkim'den daha yetkindir" sözünü nakletmiştir.¹⁴⁰

İbn Hacer, İbn Hibbân'ın ileri sürdüğü şartları eserinde yerine getirmesine dikkat çekmiştir. Suyutî de bu konuyu ele almış ve hocası İbn Hacer'in görüşlerine yer vermiştir. Ancak Süyûtî, konuyu Hâkim ile İbn Hibbân'ın eserleri arasında şartları uygulayıp uygulamadığına dair bir kıyas yaparak değerlendirmiştir. Süyûtî, Hâkim'in *Müstedrek*'inde, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun râvilerin naklettikleri hadislere

¹³⁷ İbnü's-Salâh, **a.g.e.**, s. 22.

¹³⁸ İbn Hibbân ve Hâkim'in râvi tenkit anlayışı üçüncü bölümde ilgili kısımlarda zikredilecektir. Onlar arasında bu anlamda yapılan mukayeseye yer vermek, tesâhülün incelendiği bir başka alanı da göstermesi bakımında faydalı görülmüştür.

¹³⁹ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, **Kitâbü's-Sikât**, 9 c., Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973, C: I, s. 12.

¹⁴⁰ Sehavî, **Fethü'l-Muğîs**, C: I, s. 64.

yer vereceğini şart koştuğu halde bu şartı yerine getirmediğini; İbn Hibbân'ın ise ileri sürdüğü şartları *Sahîh*'inde yerine getirdiğini söylemiştir.¹⁴¹

Yukarıda İbn Hibbân ve Hâkim örneğinde müellifin kendi yazdığı kitabına aldığı hadislerde titizlik göstermemesinin tesâhül olarak değerlendirildiğini belirtildi. Bu duruma bir başka örnek ise İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzûat* adlı eseri üzerine İbn Hacer'in değerlendirmeleri gösterilebilir. İbnü'l-Cevzî, sözü edilen eserini mevzû haberleri bir araya getirmek için yazmıştır. Fakat, bu eserde uydurma haberlerin dışında zayıf, hasen hatta sahih bazı rivayetlere de mevzû değerlendirmesinin yapılması birçok âlim tarafından eleştirilmiştir.¹⁴² İbnü'l-Cevzî, bu tutumuyla bir hadisin sıhhat derecesini aşağı indirmek bir yana bu hadisleri uydurma haberler seviyesine düşürerek katı bir tutum sergilemiştir. Nitekim Leknevî, İbnü'l-Cevzî'yi bu katı tutumu nedeniyle müteşeddîd âlimler arasında dahil etmiştir.¹⁴³

İbn Hacer, yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız İbnü'l-Cevzî'nin ravi tenkit yöntemine dair bir değerlendirme yapmıştır. İbn Hacer *Mevzûat*'ta bahsedilen durumu, Hâkim'in *Müstedrek*'i ile karşılaştırmıştır. Çünkü *Müstedrek*, Buhârî ve Müslim'in hadis sıhhat şartlarına uygun olduğu halde eserlerine almadıkları rivayetleri bir araya getirmek için telif edilmiştir. Ancak bu eserde zayıf hatta mevzû rivayetler bile bulunmaktadır. İbn Hacer, *Müstedrek*'te sahih olmayan rivayetlerin sahih sanılmasının aksine *Mevzûat*'ta da mevzû olmayan rivayetin mevzû olduğunun sanılması gibi bir sakıncanın bulunduğu dikkat çekmiştir. İbn Hacer'in özellikle altını çizdiği nokta, kitaplarda yerine getirilmesi beklenen şartların yerine getirilmemesidir. Bu iki kitabın tenkidine önem verilmesi gerektiğini söyleyen İbn Hacer, onların söz konusu tesâhüllerinin, yazmış oldukları kitaplardan yararlanmayı sadece teknik olarak mümkün kıldığını belirtmiştir. Çünkü ona göre bu kitaplarda yer alan her bir hadiste tesâhül gösterilmiş olması mümkündür.¹⁴⁴

Tesâhül, tespit edildiği kadarıyla hadis usûlü eserlerindeki hadis rivayeti ve râvi tenkidinde titizlik göstermeme, hadislerin sıhhat derecelerini diğer

¹⁴¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, C: I, s. 115.

¹⁴² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 99. Süyûtî, *el-Le'âlî'l Masnû'a fî ehâdisi'l-mevzûa*, 2 c., Beyrût, Dârü'l Ma'rife, C:I, s. 117; Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, 329-30.

¹⁴³ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 320.

¹⁴⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, s. 329-30

münekkitlerden farklı değerlendirme ve telif edilen eserlerdeki şartlara riayet etmeme gibi anlamlarda kullanılmıştır. Tesâhül ile kastedilen bu bahsettiklerimizden biri olabilir. Bunların her biri ciddi seviyede tesâhülü göstermemektedir. Mütesâhil olarak nitelenen bazı âlimler bunlardan birçoğuna sahipken bazıları sadece birkaç tanesini uyguladıkları gerekçesiyle eleştirilmiş olabilirler. Bu sebeplerden ötürü mütesâhil olarak değerlendirilen âlimlerin titizlik göstermedikleri konuların veya mütesâhil olma oranlarının farklı olduğunu söyleyebiliriz.

Bu bölümde teşeddüt ve tesahülün ne anlama geldiği ve bu ikisinin yerine kullanılan eş anlamlı terimlerden bahsedildi. Ayrıca teşeddüt ve tesahülün hadis usûlü literatüründeki kullanımlarına da değinildi. Konunun devamında ise sözü geçen bu iki tutumdan daha çok birini tercih ettiği söylenen münekkitler ele alınacaktır.

1.6. Cerh-Ta‘dîl İmamlarını Tasnif Etme Problemi

Araştırma sürecinde cerh-ta‘dîl imamlarını tenkit tutumlarına göre üç grupta kategorize eden en erken kaynak tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak, Zehebî’den önce cerh-ta‘dîl imamlarını kategorize eden başka bir âlime ya da böyle bir sınıflamaya ulaşamamıştır. Bu tür listeler, Zehebî’den sonra aralarında çok bariz farklılıklar bulunmamakla birlikte diğer münekkitler tarafından yeni isimlerin de eklenmesiyle zikredilmeye devam edilmiştir. Zehebî’den sonra İbn Hacer, Sehavî, Leknevî ve Tehânevî, cerh-ta‘dîl imamlarını üç grupta ele almışlardır. Aşağıda, bu âlimlerin yaptıkları gruplandırmalara ve gruplar arasındaki farklılıklara değinilecektir. Ancak konuya geçmeden önce cerh-ta‘dîl imamlarını kategorize eden yukarıdaki âlimlerin, bu konuyu irtibatlandırıldığı problematikten bahsedilecektir. Böylelikle zikredilen kategorilerin hadis ilminde irtibatlandırıldığı konu daha iyi anlaşılacaktır.

Münekkitleri mutedil, müteşeddîd ve mütesahil şeklinde üç grupta kategorize eden âlimler, eserlerinde bu kategorilere yer vermeden önce râviler hakkında zikredilen cerh ifadelerinin müfesser olması gerekliliği konusu üzerinde durmuşlardır. Örneğin Zehebî, “Cerh ve ta‘dîlin sebebi açıklanmalıdır. Zira münekkitler arasında müteşeddîd, mütesahil ve mutedil âlimler vardır...”¹⁴⁵ şeklindeki ifadeleriyle âlimleri kategorize ettiği listesine giriş yapmıştır. Zehebî’ye benzer bir şekilde Sehavî de

¹⁴⁵ Zehebî, **el-Mûkızâ**, s. 83.

konuyu cerh ifadelerinin müfesser olması gerekliliği ile irtibatlı bir şekilde ele almıştır. Sehavî, münekkitlerin sözü edilen kategorilerine yer vermeden önce cerh-ta‘dîl münekkit üzerindeki mesuliyeti üzerinde durmuştur. O, haksız cerhlerin beraberinde getirdiği birtakım problemlere değinmiştir. Haksız yere cerh edilmiş kişilerin toplum nazarında gözden düşüp kötü bir konuma indirildiğini hatta münekkitler tarafından cerh edilmesi sonucu evine saldırılan ve darp edilen kimselerin tarihte örneklerinin bulunduğu bilgisini uyarı niteliğinde zikretmiştir.¹⁴⁶ Sehavî bu ikazların akabinde cerh-ta‘dîl âlimlerini zikredip tenkit tutumlarını sınıflandırdığı kategorilere yer verir ve haksız cerhlerin önüne geçilmesi için cerhin müfesser olması gerektiği konusuna temas eder.¹⁴⁷ Leknevî ve Tehânevî de benzer bir şekilde cerhlerin müfesser olması gerektiği konusu üzerinde durmuş ve cerhin kabul edilmeyeceği bazı durumların bulunduğundan bahsetmişlerdir. Onların sözünü ettiği makbul olmayan cerh türlerinden biri de münekkit âlimin râvi tenkit tutumu ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Zira bazı âlimler râvileri basit sebeplerden dolayı cerh edebilmektedirler.¹⁴⁸ Cerh-ta‘dîl imamlarını kategorize eden âlimlerin hemen hepsinin konuyu, râvilere yönelik haklı-haksız tenkitlerle irtibatlandığı görülmektedir. Böylece cerhin müfesserliği konusu ve cerh-ta‘dîl imamlarının tenkit tutumlarını bilmenin önemi ortaya koyulmuştur. Zira müteşeddîd bir âlimin, sika bir râvi hakkında zikrettiği cerh hükmünün kabul görmesi, pek çok güvenilir râviyi bulundukları güvenilirlik derecesinden aşağı çekecektir. Bunun bir benzeri, mütesahil âlimler için de aksi yönde geçerlidir.¹⁴⁹ Nitekim mütesahil bir âlim zayıf râvileri güvenilir mertebesine çıkarmış olması da mümkündür. Dolayısıyla münekkit âlimlerin cerh-ta‘dîl tutumları, râviler hakkında belirtilecek kanaatlerde dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu iki durum dolaylı olarak hadislerin sıhhat hükümlerine de etki etmektedir. Dolayısıyla cerh-ta‘dîl ilminde otorite olan münekkitlerin tenkit üslûbu hakkında edinilecek bilgi, onların diğer münekkitlerle ihtilafa düştükleri durumlarda oldukça yardımcı bir görev görecektir. Cerh-ta‘dîl imamlarının tenkit tutumlarını kategorize eden listelerin hangi

¹⁴⁶ Sehavî, **Fethü’l-muğîs**, C: IV, s. 435-36.

¹⁴⁷ Sehavî, **a.g.e.**, C: IV, s. 454.

¹⁴⁸ Tehânevî, **Kavâid fi ulûmi’l-hadîs**, s. 167, 182; Leknevî, **er-Ref‘ ve’t-tekmîl**, s. 264.

¹⁴⁹ İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman, **Zikru men ihtelefe’l-ulemâ ve Nukkâdü’l-hadîs fihi -fe minhum men vessekahu ve minhum men da‘afehû ve men kîle fihi kavlan-**, thk. Tarık İvadullah, **Mektebetü’t-teviyyeti’l-İslâmiyye**, t.y., s. 16 (Muhakkikin girişi).

problematikten yola çıkarak bu listeleri oluşturmuş olabileceği üzerinde konuşulduktan sonra konunun tamamlanması için aşağıda cerh-ta‘dîl imamlarının kategorize edildiği listelerden bahsedilecektir.

Cerh-ta‘dîl imamları tenkit tutumlarına göre ilk kategorize eden âlim, yukarıda da bahsedildiği üzere Zehebî’dir. O, *Zikru men yu‘temedu kavluhu fi’l-cerh ve’t-ta‘dîl* adlı risalesinde ilk olarak ricâl âlimlerini, tenkit ettikleri râvi oranına göre üç kısma ayırmıştır. Birinci grupta, râvilerin çoğu hakkında görüş bildirmiş olan Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim; ikinci grupta râvilerin bir kısmı hakkında görüş bildiren Mâlik ve Şu‘be; üçüncü grupta ise az sayıda râvi hakkında görüş bildirmiş olan İbn Uyeyne ve Şâfî gibi isimlere yer vermiştir. Daha sonra bu âlimleri râvi tenkitlerindeki üsluplarına göre müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil olmak üzere üç grupta ele almıştır. Zehebî, ilk olarak müteşeddîd âlimleri zikretmiştir. Bunlar Yahyâ b. Maîn, Cüzcanî ve Ebû Hâtim’dir. İkinci grupta ise mütesâhil âlimlere yer vermiştir. Bunlar; Ebû İsa et-Tirmizî, Ebû Abdullah el-Hâkim, Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066) gibi isimlerdir. Mutedil olanlar arasında ise Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zür‘a ve İbn Adî gibi âlimlerin isimlerini zikretmiştir.¹⁵⁰

Zehebî, benzeri sınıflamayı *el-Mûkıza fi’l-mustalahi’l-hadis* adlı eserinde de yapmıştır. Ancak burada yer alan her bir grupta *Zikru men yu‘temedu kavluhu fi’l-cerh ve’t-ta‘dîl* adlı risalesinde yer alan listede bazı değişiklikler görülmektedir. *Mûkıza*’da yer alan müteşeddîd âlimler; Yahyâ b. Saîd, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve İbn Hiraş; mutedil âlimler Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Ebû Zür‘a; mütesâhil olanlar ise Tirmizî, Hâkim ve bazı zamanlarda Dârekutnî’dir.¹⁵¹ Zehebî, bu tabakaları zikrettikten sonra Allah’ın himayesinde olan İslam âlimlerinin hatada birleşmeyeceklerini söyler. Bundan dolayı iki âlimin zayıf bir râvinin güvenilir sayılmasında ya da güvenilir bir râvinin zayıf kabul edilmesinde görüş birliği

¹⁵⁰ Zehebî, *Zikru men yu‘temedu kavluh*, s. 172.

¹⁵¹ Zehebî, *el-Mûkıza*, s. 83.

etmeyeceklerini söyler.¹⁵² Ancak Zehebî bu âlimlerin ihtilaflarının ta'dîl ve cerh mertebelerinde olabileceğini de belirtmiştir.¹⁵³

Zehebî'den sonra İbn Hacer de âlimleri, râvi tenkidi tutumlarına göre tabakalara ayırmıştır. İbn Hacer, münekkitlerin her bir tabakasında müteşeddîd ve mutavassıt âlimlerin bulunduğunu söyleyerek bu tabakaları sıralamıştır. Bu sıralamaya göre ilk tabakada, Şu'be ve Süfyân es-Sevrî bulunmaktadır. Fakat Şu'be, Süfyân'a göre daha müteşeddittir. İkinci tabakada, Yahyâ el-Kattân ve Abdurrahmân b. el-Mehdî yer almaktadır. Yahyâ da Abdurrahmân b. el-Mehdî'den daha müteşeddittir. Üçüncü tabakada ise Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel bulunmaktadır. Bu tabakada ise Yahyâ b. Maîn. Ahmed b. Hanbel'den daha müteşeddittir. Dördüncü tabakada Ebû Hâtîm ve Buhârî bulunur ve Ebû Hâtîm de Buhârî'den daha müteşeddittir.¹⁵⁴ İbn Hacer'in listesinde dikkat çeken nokta; mütesâhil âlimlerden bahsetmemesidir. Nitekim mütesâhil âlimlerin ele alındığı üçüncü bölümde de İbn Hacer'in mütesâhil nitelemelerinin oldukça az olduğu görülür.

Münekkitleri müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil olmak üzere tabakalar halinde ele alan bir başka âlim de Sehavî'dir. O, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl* adlı risalesinde öncelikle Zehebî ve İbn Hacer'in listelerini alıntılamış¹⁵⁵ bununla birlikte söz konusu listelerde birtakım değişiklikler yapmıştır. Zehebî'nin müteşeddîd olarak isimlendirdiği âlimlerden yalnızca İbn Maîn'i müteşeddîd âlimlere örnek olarak göstermiştir. İkinci grupta ise Zehebî'nin mütesâhil dediği âlimleri "mütesemmi" şeklinde adlandırmıştır.¹⁵⁶ Sehavî, mütesemmi âlimler arasına Zehebî'nin "mütesâhil" dediği Tirmizî ve Hâkim'i almış ayrıca Tirmizî, Ebû'l-Kâsım el-Beğavî (ö. 317/929), İsmâil b. Muhammed es-Saffâr ve Ebû'l-Abbâs el-Esam (ö. 346/957) gibi meşhur âlimleri meçhul saydığı için İbn Hazm'ı (ö. 456/1064) da bu guruba dahil

¹⁵² Abdülfettah Ebû Gudde, Zehebî'nin yukarıda zikredilen sözü ile ilgili âlimlerin farklı açıklamaları bulunduğundan bahsetmiştir. Ebû Gudde'nin görüşüne göre Zehebî bu ifadelerinde âlimlerin zayıf râvinin sika sayılmasında görüş birliği etmediğini söylemek istemiştir. Öyle ki bu râviyi âlimlerin bir kısmı tevsik etmişse diğerleri zayıf saymıştır. Aynı şekilde sika râvinin tad'if edilmesinde de ittifak oluşmamıştır. Bir kısım âlim râviyi zayıf sayıyorsa bir kısmı sika saymıştır. Ebû Gudde, Zehebî'nin bu ifadeleriyle ilgili ortaya konan farklı görüşleri bir arada zikretmiştir. Bahsedilen açıklamalar için bkz. Leknevî, **er-Ref' ve't-tekmîl**, s. 286-291 (muhakkikin 1 nolu dipnotu).

¹⁵³ Zehebî, **el-Mûkaza**, 84.

¹⁵⁴ İbn Hacer, **en-Nûket**, C: I, s. 164.

¹⁵⁵ Sehavî, **el-Mütekellimûn fi'r-ricâl**, s. 138, 144.

¹⁵⁶ Sehavî, **a.g.e.**, s. 144.

etmiştir. Mutedil âlimler tabakasında ise Ahmed b. Hanbel, Zehebî'nin bazen mütesâhil olduğunu söylediği Dârekutnî ve İbn Adî'ye yer vermiştir.¹⁵⁷

Sehavî'nin listesinden sonra Leknevî de *er-Ref' ve 't-tekmîl fi 'l-cerh ve 't-ta'dîl* adlı eserinde münekkît âlimleri tenkit üsluplarına göre sınıflandırdığı bir liste yapmıştır. Leknevî, kendisinden önce yapılan listelerin özellikle müteşeddîd âlim tabakasında önemli değişiklikler yapmıştır. Leknevî muhtemelen kendinden önceki listelerde yer almayan ancak rical türü eserlerde müteşeddîd olarak nitelenen âlimleri listeye dahil etmiştir. Nitekim Leknevî'nin listesine aldığı âlimlerin inceleneceği kısımlarda bu duruma birçok örnek gösterilecektir. Leknevî, diğer gruplamalarda yer almayan Nesâî ve İbn Hibbân'ı müteşeddîd âlimler listesine eklemiş ayrıca bölgesel ve mezhebî görüşle sınırladığı bir başka teşeddüt türünden bahsetmiştir. Leknevî'nin müteşeddîd dediği âlimlerin isimleri şöyledir: Yahyâ b. Saîd el-Kattân Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtîm er-Râzî, Nesâî ve İbn Hibbân.¹⁵⁸ Bu isimler genellikle cerh hükümlerinde müteşeddîd saydığı âlimlerdir. Yalnızca belirli bir bölgenin râvilerine veya bazı mezheplere karşı müteannit olanlar ise Kûfeli râvilerle karşı Cüzcanî¹⁵⁹ ve sufilere yönelik tenkitlerini müteşeddîd bulduğu Zehebî'dir.¹⁶⁰ Leknevî, bu tabakada son olarak müteahhir dönem müteşeddîd âlimleri sayar.¹⁶¹ Kendinden önceki listeler arasında en çok Sehavî'den alıntı yaptığı anlaşılan Leknevî, mütesâhil¹⁶² ve mutedil âlimler¹⁶³ tabakasında yine Sehavî'nin listelerini nakledip bu listeler üzerinde herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu listelerde Zehebî'nin gruplandırmasından bahsetmekle yetinir¹⁶⁴ ve İbn Hacer'in¹⁶⁵ yukarıda zikredilen listesini nakleder.

Cerh-ta'dîl âlimlerini tutumlarına göre tabakalarına ayıran bir başka âlim ise Tehânevî'dir. O, Leknevî'nin müteşeddîd âlimlerden söz eden yukarıdaki listesini nakletmiştir.¹⁶⁶ Ancak Leknevî'den farklı olarak belirli bir bölgeye veya bir mezhebe

¹⁵⁷ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 145; a.mlf., *Fethü'l-muğîs*, C: IV, s. 448.

¹⁵⁸ Leknevî, *er-Ref' ve 't-Tekmîl*, s. 275.

¹⁵⁹ Leknevî, *a.g.e.*, s. 308.

¹⁶⁰ Leknevî, *a.g.e.*, s. 310-20.

¹⁶¹ Leknevî, *a.g.e.*, s.325-331.

¹⁶² Leknevî, *a.g.e.*, s. 291-6.

¹⁶³ Leknevî, *a.g.e.*, s. 306.

¹⁶⁴ Leknevî, *a.g.e.*, s. 283-6.

¹⁶⁵ Leknevî, *a.g.e.*, s. 306-7

¹⁶⁶ Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 179.

karşı teşeddüd sergileyen âlimler arasına birkaç isim daha eklemiştir. Bu isimler şöyledir: Kûfeli râvilere karşı Cüzcanî, sufilere karşı Zehebî ve son olarak Ebû Hanife ve öğrencilerine karşı ise Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'l-Cevzî'dir¹⁶⁷ Tehânevî, mütesâhil ve mutedil âlimlerden ayrıca bahsetmemiş ve Zehebî ve İbn Hacer'in yukarıda bahsedilen listelerini nakletmekle yetinmiştir.

Araştırmada esas alınan bu listelerin dışında müteşeddîd olarak nitelenen başka âlimler de vardır. İmam Mâlik, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Affân b. Müslim es-Saffâr (ö. 220/835),¹⁶⁸ Ali b. Medînî,¹⁶⁹ Ukaylî (ö. 322/934),¹⁷⁰ İbn Ukde, Ebü'l-Feth Muhammed b. Hüseyin el-Ezdî (ö. 374/985)¹⁷¹ ve Ebü'l-Hasen İbnü'l-Kattân (ö. 628/1231)¹⁷² bu isimlerden bazılarıdır.

Çalışmanın bu kısmında müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil âlimlerin yer aldığı altı listeye yer verildi. Bu listeler arasında genel çerçevede bir değerlendirme yapılacak olursa Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtîm hemen hemen her listede yer alan müteşeddîd âlimlerdendir. Mütesâhil âlimler kategorisinde ise çokça zikredilen isimler Tirmizî ve Hâkim'dir. Mutedil âlimler kategorisinde ise Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zûr'a ve İbn Adî fazlaca zikredilmektedir. Listeler genellikle bir öncekinden alıntı yapılarak oluşturulsa da aradaki bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. Örneğin, Nesâî ve İbn Hibbân, ilk oluşturulan listelerde yer almadıkları halde Leknevî ve Tehânevî tarafından müteşeddîd âlimler tabakasına dahil edilmişlerdir. Her ne kadar Nesâî ve İbn Hibbân, Leknevî'ye kadarki listelerde yer almamış olsalar da ikinci ve üçüncü bölümlerde onlara ayrılan kısımlarda ele alınacağı üzere ricâl kitaplarında ara ara müteşeddîd tutumlarına dair bazı ifadelerin yer aldığı görülecektir. Bundan dolayı Leknevî ve sonrasında Tehânevî, Nesâî ve İbn Hibbân'ı listelerine eklemeyi gerekli görmüşlerdir. Listelerde dikkat çeken bir başka farklılık ise Zehebî'nin bazen mütesâhil dediği Dârekutnî'nin, Sehavî tarafından mutedil âlimler kategorisinde ele alınmış olmasıdır. Diğer taraftan Dârekutnî, Tehânevî'nin listesinde Ebû Hanife ve

¹⁶⁷ Tehânevî, **Kavâid fî ulûmi'l-hadîs**, s.191-5.

¹⁶⁸ Zehebî, **Siyer**, C: X, s. 250.

¹⁶⁹ İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, C: I, s. 457; Tehânevî, **Kavâid fî ulûmi'l-hadîs**, s. 424.

¹⁷⁰ Leknevî, **er-Ref' ve't-Tekmil**, s. 405.

¹⁷¹ Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl**, C: I, s. 5.

¹⁷² Zehebî, **Tezkiretü'l-huffâz**, 4 c., Beyrût, Dârü ihyâi türâsi'l-arabî, 1956, C: IV, s. 1407.

ashabına karşı katı bir tutum içerisinde olduğu gerekçesiyle müteşeddîd âlimler tabakasına alınmıştır. Bu farklılıkta Tehânevî'nin Hanefî ekolden gelmesinin etkisi olduğu düşünülebilir.

Çalışma, yukarıdaki listelerde isimleri yer alan ve hicrî ilk dört asırda yaşayan âlimlerle sınırlandığı için yukarıda ismi geçen her bir münekkide araştırmada yer verilmeyecektir. Hicrî ilk dört asırda yaşayan mutedil ve müteşeddîd âlimlerin râvî tenkit tutumuna ikinci bölümde; mütesahil âlimlere ise üçüncü bölümde yer verilecektir.

2. BÖLÜM

TENKİTLERİ MAKBUL GÖRÜLEN İMAMLAR

2.1. Mutedil İmamlar

Cerh-ta'dîl ilminde râvîlerin durumlarını değerlendirirken aşırılıklara kaçmayıp orta yolu takip eden âlimler, mutedil olarak nitelenmişlerdir. Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Mehdî, Buhârî Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a ve İbn Adî cerh-ta'dîl tutumu mutedil şeklinde nitelenen âlimlerdir. Bu âlimlerin râvîler hakkındaki görüşleri genellikle ihtiyatlı bulunmuştur. Onların itidalli tenkit tutumlarından söz edilirken olabildiğince bu konuda zikredilen görüşlerden istifade edilecek ancak tezin sınırlarını aşacağı düşünüldüğünden haklarında zikredilen eleştirilere işaret edilmekle yetinilecektir.

2.1.1. Süfyân es-Sevrî

Süfyân es-Sevrî, hicrî 97 yılında doğmuştur. Doğum yerinin Kûfe¹⁷³, Kazvin¹⁷⁴ ve Horasan¹⁷⁵ olduğuna dair farklı rivayetler vardır. Süfyân, ilme önem veren bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Saîd b. Mesrûk (ö. 126/743), *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri bulunan Kûfe'nin sika âlimlerindendir. Süfyân, babası ve özellikle annesinin nasihatleriyle küçük yaşta ilme yönelmiştir.¹⁷⁶

Süfyân, tabîinden yüz otuz kişiyle görüşmüş ve yaklaşık altı yüz hocadan ders almıştır.¹⁷⁷ Ders aldığı hocalarından bazıları; Üsame b. Zeyd (ö. 54/674), Esved b. Kays, Amr b. Mürre (ö. 116/734?), Amr b. Dînar (ö. 126/744?), Ebû İshâk es-Sebî (ö. 127/745), , Mansûr b. Mu'temir (ö. 132/750), A'meş (ö. 148/765), Ebû'z-Zinâd (ö. 130/748) Eyyûb es-Sahtiyânî ve Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756) gibi isimlerdir.¹⁷⁸ Süfyân, döneminin en önemli ilim merkezlerinden olan Mekke, Medine, Basra, Şam ve Yemen gibi bölgeleri dolaşarak hocalarından hadis ilminin dışında fıkıh ve tefsir

¹⁷³ Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullah Süfyân b. Saîd b. Mesruk, **Tefsîr**, tsh. Ebû Cafer Muhammed, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983, s. 9 (neşreden giriş).

¹⁷⁴ Ebû Ubeyd el-Âcurî, **Sualât**, s. 304.

¹⁷⁵ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 242.

¹⁷⁶ Zehebî, **a.g.e.**, C: VII, s. 230, s. 269.

¹⁷⁷ Zehebî, **a.g.e.**, C: VII, s. 234.

¹⁷⁸ Zehebî, **a.g.e.**, C: VII, s. 230-3.

ilimlerini de tahsil etmiştir. Yukarıdaki ilim merkezlerinden başka Bağdâd, Vâsıt, Cürcân, Rey, Askalân ve Kudüs'te de bulunmuştur.¹⁷⁹

Süfyân, hicrî ikinci asrın önde gelen muhaddislerine hocalık yapmıştır. Muhammed b. Aclân (ö. 148/765), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Evzaî (ö. 157/774), Şu'be, Zâide b. Kudâme (ö. 161/777), Mâlik, Hammad b. Seleme (ö. 167/784), Fudayl b. Iyaz (ö. 187/803), İbnü'l-Mübârek, Vekî' (ö. 197/812), Yahyâ b. Saîd el-Kattân, İbn Uyeyne, Abdurrahmân b. Mehdî, Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî (ö. 212/827) ve Ebû Nuaym gibi isimler Süfyân'ın hadis bilgisinden istifade eden öğrencilerinden bazılarıdır.¹⁸⁰

Fakih, müfessir ve muhaddis kimlikleriyle çok yönlü bir âlim olan Süfyân'ın “Bize öğretecek birini buldukça hala öğrenmekteyiz”¹⁸¹ şeklindeki sözleri onun hayatının sonuna kadar ilme olan bağlılığını göstermektedir. Süfyân, elde ettiği ilmî birikimi ve hadis ilmindeki otoritesi sebebiyle “şeyhülislâm”, “hafızların imamı”, “emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs”¹⁸² gibi sıfatlarla anılmıştır. Onun rivayet ettiği hadisler *Min hadîsi'l-imam Süfyân b. Saîd es-Sevrî* adlı eserde bir araya getirilmiştir.¹⁸³ Süfyân, hicrî 161'de vefat etmiştir.¹⁸⁴

2.1.1.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Süfyân, cerh-ta'dîl ilminin doğuşuna katkı sağlayan ilk muhaddislerden biridir.¹⁸⁵ Onu Tirmizî,¹⁸⁶ İbn Ebî Hâtim,¹⁸⁷ İbn Hibbân,¹⁸⁸ İbn Adî,¹⁸⁹ Zehebî¹⁹⁰ ve

¹⁷⁹ Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, C: XXXVIII, s. 23.

¹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C: X, s. 219.

¹⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 169.

¹⁸² Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 236; a.mlf., *Menakübü'l-imami'l-a'zam Ebî Abdullah Süfyân b. Saîd b. Mesruk es-Sevrî*, Tanta, Darü's-Sahabe li't-Türas, 1413/1993, s. 66.

¹⁸³ Süfyân es-Sevrî, *Min hadîsi'l-İmam Süfyân b. Saîd es-Sevrî*, thk. Âmir Hasan Sabri, Beyrut, Dârü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1425/2004; Sezai Engin, “Erken Dönemde Hadis İlmi ve Usûlü: Süfyân es-Sevrî'nin Görüşleri Özelinde Bir İnceleme” *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No: 38, 2014, s. 86.

¹⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 279.

¹⁸⁵ Özdirek, vd., “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, C: XXXVIII, s. 25.

¹⁸⁶ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, C: VI, s. 230

¹⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 55

¹⁸⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 41

¹⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s.164.

¹⁹⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluh*, s. 176.

Sehavî¹⁹¹ ricâl hakkındaki görüşlerine itimâd edilen âlimler arasında zikretmişlerdir.¹⁹² Süfyân'ın cerh-ta'dîl ilmindeki yeri ile ilgili başka âlimlerden de görüşler nakledilmiştir.

Abdurrahmân b. Mehdî'nin babası, Süfyân'ı kendilerinden şüphe edilmeyen ve Müslümanlara hüccet olan kişiler arasında zikretmiştir.¹⁹³ Ahmed b. Hanbel, dönemin önde gelen iki cerh-ta'dîl imamı olan Şu'be ve Süfyân'ı hafızaları yönüyle kıyaslamış ve Süfyân'ın isnad ve râvilerin isimlerini ezberleme konusunda Şu'be'ye göre daha sağlam bir hafızaya sahip olduğunu söylemiştir.¹⁹⁴ Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857), Süfyân'ın hadis ilminde öncü olduğunu söylemiştir.¹⁹⁵ Süfyân'ın hadis meclislerine gelen talebeler, ondan diğer talebe arkadaşlarına “hadis uzmanı” olarak bahsetmişlerdir. Zâide b. Kudâme,¹⁹⁶ bir gün hadis meclisinde kitaplarını Süfyân es-Sevrî'ye arz ederken mecliste bulunan birine yönelerek “Neden sen de hadislerini bizim gibi hadis uzmanına arz etmiyorsun?”¹⁹⁷ demiştir. Zâide'nin bu ifadeleri, Süfyân'ın râviler arasında hadis uzmanı olarak meşhur olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Cerh-ta'dîl ilminde uzman ve öncü olarak görülen Süfyân'ın râvileri değerlendirmede sahip olduğu tutumun bilinmesi râviler hakkında kanaat bildirmeden önce üzerinde durulması gereken bir husustur. Aşağıdaki başlıkta onun râvi tenkit tutumunda izlediği yöntemden söz edilecektir.

2.1.1.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Süfyân es-Sevrî, rical değerlendirmelerinde çok sıkı ya da çok esnek davranmayıp mutedil bir yol takip etmiştir. İbn Hacer, müteşeddîd ve mütesahil âlimleri gruplandırırken Süfyân ile aynı tabakada yer alan münekkitlerden biri olan Şu'be'ye göre daha mutedil bir tutum takip ettiğini söylemiştir.¹⁹⁸

¹⁹¹ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 98.

¹⁹² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 101; a.mlf, *Târîhu Bağdâd*, C: X, s. 219.

¹⁹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s.11.

¹⁹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, C: I, s. 64.

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 249.

¹⁹⁶ Hüseyin el-Cu'fî, Zâide b. Kudâme'nin hadis rivayet edeceği kişiyi imtihan etmeden hadis rivayet etmediği söylemiştir. (Hatîb, *el-Câmi li-ahlâki'r-râvi*, C: I, s. 332.)

¹⁹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 48.

¹⁹⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

Süfyân, hadislerin sıhhatini ve râvilerin güvenilirliğini belirlemede ana unsur olan isnadın önemine en çok dikkat çeken âlimlerden biridir. Onun, “Râviler yalan söylemeye başlayınca onlara karşı tarihi kullandık”¹⁹⁹, “İsnad müminin silahıdır. Silahı olmayan nasıl savaşabilir?”²⁰⁰ ve “Hadiste isnad, şahitlik konumundadır”²⁰¹ gibi sözleri râvi tetkiki üzerinde titizlikle durduğunu göstermektedir.

İsnadın önemine dikkat çeken Süfyan, râvilerin rivayetlerini kabul ederken onları basit sebeplerle tenkit etmemiş ve naklettikleri rivayetlerde genellikle hata yapmadıkları müddetçe hadislerini kabul etmiştir. Onun birçok râvinin haklı-haksız tenkit edilmesi karşısında söylediği şu sözleri mutedil tutumuna işaret etmektedir: “Rivayetinde hataya düşmeyen râvi yok gibidir. Birkaç tane hatası dışında râvi, çoğunlukla hata yapmıyorsa o râvi hafızdır. Ancak çoğunlukla hata yapan biriyse râvi terkedilir.”²⁰² Süfyân, insanın her zaman hata yapma payına dikkat çekip râvide çoğunlukla hâkim olan duruma göre hareket ederek insaflı bir yöntem izlemiştir. Süfyan, ahkâm hadisleri ve fezâil konularında nakledilen hadislerin kabul edilmesi noktasında muhaddislerin pek çoğuyla aynı görüştedir. O, helal ve haram hükmü gerektiren rivayetlerde, hadis ilminin inceliklerini bilen ve bu ilmin önde gelen meşhur râvilerinden başkasından hadis alınmaması gerektiğini ancak bunun dışındaki konularda diğer râvilerden hadis alınabileceğini söylemiştir.²⁰³

Süfyân, râvilerin rivayet ehliyetiyle itikadî anlayışlarını ayrı değerlendirmiştir.²⁰⁴ Kaderî bir râvi olan Sevr b. Yezîd eş-Şâmi hakkında “Ondan hadis alın ancak boynuzlarına dikkat edin”²⁰⁵ şeklindeki sözleri ve Şîi olduğu söylenerek tenkit edilen Câbir b. Yezîd el-Cu‘fî²⁰⁶ ile ilgili “Hadiste onun kadar titizini görmedim”²⁰⁷ şeklindeki ifadesi onun râvinin itikadî tutumu ve rivayet ehliyeti arasında bir ayrım gözettiğini düşündürmektedir. Süfyân’ın böyle bir ayrım yapması

¹⁹⁹ Hatîb, **el-Kifâye**, s. 119.

²⁰⁰ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 273.

²⁰¹ Hatîb, **el-Câmi li-ahlâki’r-râvi**, C: II, s. 200.

²⁰² Hatîb, **el-Kifâye**, s. 144.

²⁰³ Hatîb, **a.g.e.**, s. 134.

²⁰⁴ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 197.

²⁰⁵ Hatîb, **el-Kifâye**, s. 74.

²⁰⁶ İbn Hacer, **Tehzîbü’t-Tehzîb**, thk. İbrahim ez-Zeybek, Âdil Mürşid, y.y., Müessesetü’r-risâle, t.y., C: I, s. 284.

²⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: I, s. 74.

onun râvileri değerlendirirken mutedil bir yöntem izlediğini gösteren bir işaret olarak değerlendirilebilir.

Süfyân her ne kadar mutedil olarak nitelendirilse de cerh-ta'dîlin içtîhâdî bir işlem olması hasebiyle tenkit edildiği bazı konular bulunmaktadır. Süfyân'ın hadis ilminin önde gelen âlimlerinden biri olduğu fakat zayıf râvilerden tedliste²⁰⁸ bulunduğu söylenmiştir.²⁰⁹ Şu'be, onun zayıf râvilerden hadis kabul etmesini tenkit etmiş ve bu konuda şunları söylemiştir: "Sevrî' den bildiğiniz râviler dışında hadis almayın. Çünkü Sevrî, kimden hadis aldığına aldırış etmez."²¹⁰ Ebû Zür'a er-Râzi'ye Şu'be ve Süfyân'ın mürsel²¹¹ rivayetleri hakkında soru sorulmuş Ebû Zür'a da Süfyân'ın rical konusunda gevşeklik gösterdiğini (tesâhele) Şu'be'nin ise tedlis yapmadığını ve mürsel hadis nakletmediğini söylemiştir.²¹² Ebû Zür'a'nın Şu'be ve Süfyân arasında yaptığı bu karşılaştırma hem iki âlim arasında hadis kabul şartlarındaki farklılığı hem de Süfyân'ın tedlis konusundaki tutumu nedeniyle esnek bir âlim olarak bilindiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Diğer taraftan Süfyân'ın zayıf râvilerden hadis nakletmesi onun yalnızca sikalardan hadis alan bir grup münekkitten ayrı değerlendirilmesine neden olmuştur. Sehavî, yalnızca sika râvilerden hadis alan münekkitler arasında Şu'be, Mâlik b. Enes, Abdurrahmân b. Mehdî, ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi âlimlerin isimlerini sıraladıktan sonra Süfyân'ın geniş bilgisi ve verâına rağmen zayıf râvilerden hadis alma konusunda müsamahakâr davrandığını ifade etmiştir.²¹³

²⁰⁸ Tedlis, bir râvinin görüşmediği ya da görüştüğü halde kendisinden hadis almadığı hocasından hadis almış izlenimi verecek şekilde rivayette bulunmasıdır. (Bünyamin Erul, "Tedlis", **DİA**, C: 40, s. 262 (264).

²⁰⁹ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 241-2.

²¹⁰ Sehavî, **Fethü'l-muğîs**, C: II, s.201-2. Şu'be, Süfyân'ın herkesten hadis almasıyla ilgili bir rivayete göre şunları söylemiştir: "Süfyân, herkesten hadis almasa ne iyi biridir!" (Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed, **Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl**, thk. Hüseyin Hansu, 5 c., İstanbul, KURAMER; Ammân, Dârü'l-Feth, 2018, C: III, s. 227)

²¹¹ Mürsel, "Tâbiünden bir râvinin kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki sahabinin ismini atlayarak naklettiği hadistir." (Salahattin Polat, "Mürsel", **DİA**, C: XXXII, s., 52). Mürsel rivayetlerle ilgili çeşitli görüşler ve farklı anlamlarda kullanımı ile ilgili bilgi için bkz. Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta'daki Mürsel Rivayetler", (Doktora Tezi), İstanbul, MÜSBE, 2014 s. 182-189.

²¹² Zehebî, **Siyer**, C: XIII, s. 79.

²¹³ Sehavî, **Fethü'l-muğîs**, C: II, s.201-2.

Süfyân ile kendisi gibi mutedil bir âlim olarak zikredilen İbn Mehdî arasında bir karşılaştırma yapmak konuyu daha sınırlı bir zeminde ele almak adına faydalı olabilir. Abdurrahmân b. Mehdî ile Süfyân es-Sevrî'nin ortak tenkit ettikleri râvi sayısı yirmi dördttür. Süfyân, bu râvilerden yedisini cerh etmiş, geriye kalan on yedisini ise ta'dîl etmiştir. Abdurrahmân b. Mehdî ise bu râvilerin yarısı hakkında ta'dîl, diğer yarısı hakkında da cerh hükmü vermiştir. Cerh hükmü verdiği râvilerden sekizi Süfyân'ın ta'dîl ettiği râvilerdendir.²¹⁴ Bu karşılaştırma, her ne kadar mutedil sayılsalar da İbn Mehdî ile Süfyân arasında itidal noktasında birtakım farkların olduğunu düşündürmektedir. Buna göre İbn Mehdî'nin Süfyân'a göre daha sıkı bir tenkit anlayışına sahip olduğu söylenebilir.

2.1.2. Abdurrahmân b. Mehdî

Abdurrahmân b. Mehdî, hicrî 135'te doğmuştur.²¹⁵ On beş yaşlarındayken hadis tahsiline başlayan İbn Mehdî,²¹⁶ hadise yönelmeden önce kıssacıların derslerine gitmiş fakat Ebû Âmir el-Akadî'nin (ö. 205/ 820) “Onlardan bir şey öğrenemezsin” ikazı üzerine hadise yönelmiştir.²¹⁷

İbn Mehdî ilk rihlesini gerçekleştirdiği 147/764 yılında Mekke, Medine ve Bağdâd'ta bulunmuş²¹⁸ ve pek çok meşhur muhaddisin talebesi olmuştur. Hocaları arasında Süfyân es-Sevrî, on sene talebelik yaptığı Şu'be,²¹⁹ “bıktırıncaya kadar”²²⁰ dersine devam ettiği Mâlik b. Enes, uzun yıllar yanında bulunduğu Hammâd b. Seleme²²¹ ve Abdulazîz b. el-Mâcişûn gibi muhaddisler vardır.²²² İbn Mehdî'nin ilmî birikiminden İbnü'l-Mübârek, Ali b. Medîni, Yahyâ b. Maîn, İshâk b. Râhuye ve İbn

²¹⁴ Turhan, **Hadiste Rical Tenkidi**, s. 538-549, 642-676.

²¹⁵ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, thk., Hâşim en-Nedvî vd., 9 c., yy., Dâiratü'l-maârifî'l-Osmâniyye, t.y, C: V, s. 354.

²¹⁶ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 193.

²¹⁷ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: XI, s. 513.

²¹⁸ Hatîb, **Târîhu Bağdâd** C: XI, s. 514.

²¹⁹ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 201.

²²⁰ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 205.

²²¹ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-Isfahânî, **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ**, 11 c., Kâhire, Mektebetü'l-Hâncî- Beyrut, Dârü'l-fikr, 1416-1996, C: IX, s. 5.

²²² Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, C: V, s. 354; Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 193.

Ebî Şeybe gibi hadis ilminin önde gelen âlimleri istifade etmiştir.²²³ İbn Mehdî, Basra'da 198/813'te vefat etmiştir.²²⁴

2.1.2.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

İbn Mehdî cerh-ta'dîl âlimi olarak Ali b. el-Medînî,²²⁵ Tirmizî,²²⁶ İbn Ebî Hâtim,²²⁷ İbn Hibbân,²²⁸ İbn Adî,²²⁹ Zehebî,²³⁰ İbn Receb²³¹ ve Sehavî'nin²³² ricâl münekkitlerini zikrettikleri listelerinde yer almıştır. Zehebî, İbn Mehdî'nin biyografisini verdiği kısımda ondan "imam", "iyi bir münekkit" "hafızların efendisi" gibi vasıflarla bahsetmiştir.²³³

İbn Mehdî, yaşadığı asırdaki münekkitler arasında, râvilerin durumunu en fazla araştıran zayıf ve metrûk râvilerden rivayeti terk etme hususunda en hassas olan ve cerh-ta'dîl ilmi ile ihtisas alanı olarak ilgilenen iki âlimden biridir.²³⁴ Ayrıca İbn Mehdî, rivayetlerin sıhhatini gideren gizli kusurları tespit edebilen hadis sarrafı haline gelmiş büyük bir muhaddistir.²³⁵ Kendisine hadisin yalanını doğrusundan nasıl ayırdığı sorulduğunda bu ilme dair bilgisini, doktorun hastayı bilmesine ya da sarrafın dirhemlerin iyisini kötüsünden ayırt edebilmesine benzetmiştir.²³⁶ Ali b. Medînî, İbn Mehdî'nin hadis bilgisini sihre benzetmiştir.²³⁷ Ahmed b. Hanbel de onun sanki hadis ilmi için yaratıldığını söylemiştir.²³⁸

²²³ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 193.

²²⁴ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî **Kitâbü't-tabakâti'l-kübrâ**, thk., Ali Muhammed Ömer, 11 c., Kâhire, Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001, C: IX, s. 299.

²²⁵ Ali b. Abdillâh b. Ca'fer es-Sa'dî el-Medînî, **el-İlel**, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, 2. bs., el-Mektebü'l-İslâmî, t.y., s. 45.

²²⁶ Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr**, C: VI, s. 230

²²⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: I, s. 251.

²²⁸ İbn Hibbân, **Kitâbü'l-Mecrûhîn**, C: I, s. 49.

²²⁹ İbn Adî, **el-Kâmil**, s. 198.

²³⁰ Zehebî, **Zikru men yu'temedu kavluh**, s. 180.

²³¹ İbn Receb, **Câmiu'l ulûm ve'l-hikem**, C: II, s. 107.

²³² Sehavî, **el-Mütekellimûn fi'r-ricâl**, s. 100.

²³³ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 192.

²³⁴ Abdurrahmân b. Mehdî ile zikredilen diğer âlim Yahyâb. Saîd el-Kattân'dır. (İbn Hibbân, **Kitâbü'l-Mecrûhîn**, C: I, s. 49).

²³⁵ Babanzade Ahmed Naim, **Hadis Usulü ve Istılahları**, yayına haz. Hasan Karayığit, Düşün yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 50.

²³⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 198; Ebû Nuaym, **Hilye**, IX, s. 4; Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 197.

²³⁷ Ebû Nuaym, **Hilye**, C: IX, s. 4; Zehebî, **Siyer**, IX, s. 195.

²³⁸ Ebû Nuaym, **Hilye**, C: IX, s. 3.

İbn Mehdî'nin cerh-ta'dîl ilmindeki birikimi ve derin idraki muasırları arasında bir ölçüt olarak kabul edilmiştir. Örneğin İbnü'l Mübârek, kendisine Hasan b. Dînâr'ı neden terk ettiği sorulduğunda Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî'yi kastederek “Şu kardeşlerim onu terk ettiler” şeklinde cevap vermiştir.²³⁹ Ayrıca Yahyâ b. Yahyâ'nın, “Ben, Abdurrahmân'a Basra'nın şeyhlerini sorardım”²⁴⁰ şeklindeki sözleri de İbn Mehdî'nin muasırları arasında râvi değerlendirmelerine itimat edilen bir âlim olduğunu göstermektedir.

İbn Mehdî'nin ilmî birikiminden istifade etmek isteyen talebeler, onun hadis müzakeresi yaptığı büyük ilim halkasına²⁴¹ dahil olmuşlardır. İbn Mehdî, ders sırasında oldukça ciddî ve dikkatli bir hoca portresi çizmiştir. Onun ilim meclisinde ortama hâkim olan hava şöyle tasvir edilir:

“Abdurrahmân b. Mehdî'nin meclisinde konuşulmaz, kalem oynatılmaz, hiç kimse tebessüm etmez ve kimse ayakta durmazdı. Sanki başlarında kuş vardı ya da namazdardı. Birini gülerken ya da konuşurken görse ayakkabılarını giyer çıkardı.”²⁴²

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere İbn Mehdî, yaşadığı asırda hadis öğrencileri tarafından derslerine oldukça fazla rağbet edilen ve ders sırasında çok dikkatli ve titiz davranan bir hocadır. Onun cerh-ta'dîl işleminde izlediği metot aşağıdaki başlıkta ele alınacaktır.

2.1.2.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

İbn Mehdî, İbn Hacer'in âlimleri râvi tenkit tutumuna göre kategorize ettiği listede Yahyâ el-Kattân'a göre daha mutedil bir âlim olarak nitelenmiştir.²⁴³ İbn Mehdî'nin mutedil tutumu ilkin muasırları tarafından dile getirilmiştir. İbnü'l-Medînî, İbn Mehdî ve ileride müteşeddîd âlimler arasında zikredilecek olan Yahyâ b. Saîd'in râvi tenkit tutumlarını şu şekilde kıyaslamıştır:

²³⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 277.

²⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, C: IX, s. 199.

²⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 251.

²⁴² Zehebî, *Siyer*, C: IX, s. 201-2; Ebû Nuaym, *Hilye*, C: IX, s. 6.

²⁴³ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

“Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî, bir râvinin terk edilmesi üzerinde görüş birliği ederse bu râviden hadis almam. İhtilaf ederlerse İbn Mehdî'nin görüşünü alırım. Çünkü İbn Mehdî daha orta yolludur. Yahyâ ise müteşeddittir.”²⁴⁴

İbnü'l-Medînî'nin bu sözleri, İbn Mehdî'nin muasırları arasında Yahyâ b. Saîd'e kıyasla mutedil bir âlim olarak bilindiğini göstermektedir. İbn Hacer, listesinde Yahyâ b. Saîd ile İbn Mehdî'nin râvi tenkit tutumunu kıyaslarken İbnü'l-Medînî'nin bu ifadelerinden esinlenmiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim Nesâî de İbnü'l-Medînî'nin yukarıdaki ifadelerine benzer bir mukayeseyi aşağıdaki gibi yapmıştır:

“Bir râvinin terk edilmesi konusunda âlimlerin hepsi görüş birliği etmemişse râviyi terk etmem. Örneğin, râviyi İbn Mehdî tevsik etmiş Yahyâ el-Kattân tad'îf etmişse Yahyâ'nın teşeddüdü bilindiği için bu râviyi terk etmem.”²⁴⁵

Münekkitler, râvileri değerlendirirken bazen kendilerine göre ölçütler belirlemiş ve râvi hakkında kendi içtihatlarına göre kanaat bildirmişlerdir. Bazen münekkitin râviye cerh ve tadili yönünde hüküm vermesinden sonra o râvi hakkında yeni bilgilerin elde edilmesi, münekkidin öncekinin aksine hükmünü değiştirmesine ve râvi hakkında iki farklı hüküm belirtmesine neden olmuştur. Diğer taraftan, münekkitler râvilerde aradığı kriterleri esnetmiş ya da râvileri tenkit ederken daha sıkı bir tutum gözetmiş de olabilirler. Ahmed b. Hanbel, İbn Mehdî'nin râvi tenkit tutumunun sonradan değiştiğini söylemiş ve bununla ilgili yukarıda ifadelerine yer verilen âlimlerin görüşlerinden daha farklı bir değerlendirme yapmıştır. Sözü edilen değerlendirme şu şekildedir:

“Abdurrahmân b. Mehdî bir râviden rivayet ettiği zaman rivayeti hüccettir. Abdurrahmân, önceleri pek çok kişiden rivayette tesâhül gösterirdi sonra ise teşeddüd gösterdi. Önceleri Câbir el-Cu'fî'den rivayet ederdi fakat sonra onu terk etti.”²⁴⁶

İbn Mehdî'nin Câbir ile ilgili fikrini değiştirmesinde birçok sebep ihtimal dairesindedir. İlk ihtimalle İbn Mehdî'nin güvenilir râvilerden hadis alma konusunda tutumu değişmiş olabilir. İbn Mehdî, önceleri sadece sika râvilerden hadis alma gibi bir yöntem takip etmezken sonraları sadece sika râvilerden hadis almaya başlamış

²⁴⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdâd.*, C: XI, s. 516.

²⁴⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

²⁴⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 92.

olabilir. İkinci ihtimalle İbn Mehdî, Câbir'in itikâdî anlayışında meydana gelen değişiklik ile ilgili yeni bilgiler elde etmesiyle kanaatini değiştirmiş olabilir.²⁴⁷ Her iki durumda da İbn Mehdî'nin râvi tenkit tutumunun daha sıkı bir metoda yöneldiği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in Câbir örneğiyle açıkladığı İbn Mehdî'nin râvi tenkit tutumundaki değişikliğin sebeplerinin anlaşılması için onun önceden hadis aldığı halde sonradan terk ettiği râviler hakkında tafsilatlı bir çalışma yapılmalıdır. Tezin kapsamı dahilinde ele alınamayacak kadar geniş olan bu konunun daha sonra yapılacak bir çalışmada incelenmesi hedeflenmektedir.

1.1.1. Ahmed b. Hanbel

Ahmed b. Hanbel, hicrî 164'te Bağdâd'ta doğmuş, burada yetişmiştir. Babası genç yaşta vefat ettiği için onu annesi yetiştirmiştir.²⁴⁸

Ahmed b. Hanbel, hicrî 179 senesinde on altı yaşındayken hadis eğitimine başlamıştır.²⁴⁹ Kûfe, Basra, Mekke, Medîne, Şam ve el-Cezîre gibi ilim merkezlerine rihle yapmış²⁵⁰ ve sayıları iki yüz sekseni bulan hocalardan hadis almıştır.²⁵¹ Onun hadis aldığı hocalarından bir kısmının ismi şu şekildedir: Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Muhammed b. Ca'fer Gunder (ö. 193/809), Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), Vekî' b. el-Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yezid b. Hârûn (ö. 206/821), Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), ve Ebû Müshir ed-Dimeşkî (ö. 218/833).

Ahmed b. Hanbel'in ilminden pek çok isim istifade etmiştir. Başta oğulları Sâlih (ö. 266/880) ve Abdullah olmak üzere Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a, Ebû Hatim, Ebû Dâvûd, Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262/875), Bakî b. Mahled, Ebû Zür'a ed-Dimeşkî ve İbrâhim el-Harbî gibi çok sayıda talebe ile hocalarından bir grup ondan hadis rivayet etmiştir.²⁵²

²⁴⁷ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 371-2.

²⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân, **Menâkibu'l-İmam Ahmed**, 3. Bs., Beyrut, Dârü'l-âfâki'l-cedîde, 1977, s. 13-14.

²⁴⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 15 c., Beyrût, Mektebetü'l-maârif, 1410/1990, C: X, s., 326.

²⁵⁰ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: VI, s. 91.

²⁵¹ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 181.

²⁵² Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: VI, s. 91-2.

Ahmed b. Hanbel'e pek çok eser nispet edilmekle birlikte *Müsned* dışında bu eserlerden hiçbirini kendisi kaleme almamıştır. Eserleri vefatından sonra başta oğlu Abdullah olmak üzere diğer talebeleri tarafından kaleme alınmıştır. *Kitabü'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* adlı eseri râviler hakkındaki tenkitlerinin bir araya getirildiği cerh-ta'dîl sahasındaki önemli bir eserdir.²⁵³ Ahmed b. Hanbel, 241/855'te 77 yaşındayken vefat etmiştir.²⁵⁴

1.1.1.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Ahmed b. Hanbel, cerh-ta'dîl âlimi olarak Sâlih Cezere²⁵⁵, İbn Ebî Hâtim,²⁵⁶ İbn Hibbân,²⁵⁷ İbn Adî,²⁵⁸ İbn Receb,²⁵⁹ Zehebî²⁶⁰ ve Sehavî'nin²⁶¹ listelerinde yer almıştır. Salih Cezere'nin Ahmed b. Hanbel'i listesinde zikretmesi onun hicrî üçüncü asırda cerh-ta'dîl âlimi olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel'in rical bilgisini takdir eden isimlerin başında hocası Şâfiî gelir. Şâfiî, Ahmed b. Hanbel'in sekiz haslette imam olduğunu söylemiştir. Bu sekiz hasletten biri de hadistir. Hadiste imam olması bu alandaki telifleri, cerh-ta'dîl ve ilel bilgisi ile açıklanmıştır.²⁶² Dönemin ünlü muhaddislerinden Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel'in hadisin sahihini sakiminden ayırma konusunda parlak bir zekaya sahip olduğunu ve İmam Şâfiî'ye marifetü'l hadiste çok şey öğrettiğini söylemiştir. Hatta Şâfiî, Ahmed b. Hanbel'e bir hadisin isnadı hakkında sorduğunda onaylarsa, bu hadisi asıl sayıp onun üzerine hüküm bina etmiştir.²⁶³ Şâfiî'nin, Ahmed b. Hanbel'i hadiste imam olarak zikretmesi ve onun râviler hakkındaki görüşünü sorup fikrini kabul etmesi onu bu alanda otorite olarak kabul ettiğine işaret etmektedir.

²⁵³ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, 1989, C: II, s. 78.

²⁵⁴ İbnü'l Cevzî, *Menakibü'l-imam Ahmed b. Hanbel*, tsh., Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1979, s. 550.

²⁵⁵ Hatîb, *el-Câmi li-ahlâki'r-râvi*, C: II, s. 201.

²⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 292.

²⁵⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I; s. 52.

²⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 210.

²⁵⁹ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, C: II, s. 107-8.

²⁶⁰ Zehebî, *Zikru men yutemedu kavluh*, s. 185.

²⁶¹ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 103.

²⁶² Muhammed b. Ebi Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleyman el-Useymin, 3 c., Riyad, el-Emânetü'l-âmme li'l-ihfâl, 1419/1999, C: I, s. 10.

²⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 302. Şâfiî'nin Ahmed b. Hanbel'e hadis konusundaki güveninden bahseden rivayetler için bkz, Ebû Nuaym, *Hilye*, C: IX, s. 170.

Ahmed b. Hanbel'in muasırı Amru'n-nâkîd (ö. 202/817) "Ahmed b. Hanbel bir hadiste bana muvafakat ederse kimin muhalefet ettiğine bakmam" diyerek onun hadisteki otoritesini vurgulamıştır.²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı asırda otorite olarak görüldüğüne işaret eden Ebû Hâtîm'in anlattığı şu hâdis zikredilmeye değerdir:

"Kuteybe'yi Mekke'de gördüm. Gelip gidiyor, (ancak) ondan hadis yazılmıyordu. Ashâbü'l hadise şöyle dedim: 'Kuteybe'den nasıl bî-haber olursunuz? Ben Ahmed b. Hanbel'i onun hadis meclisinde gördüm.' Benden bunları duyunca yanına gidip ondan hadis yazdılar."²⁶⁵

Yukarıda zikredilen kısa hâdis, Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı asırda takip edilen ve alanında otorite kabul edilip tercihlerine değer verilen bir âlim olduğunu göstermektedir. Aşağıda bir cerh-ta'dîl âlimi olan Ahmed b. Hanbel'in tenkit tutumu hakkında konuşulacaktır.

1.1.1.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Zehebî,²⁶⁶ İbn Hacer²⁶⁷ ve Leknevî'nin²⁶⁸ münekkitlerin râvi değerlendirmelerinde sahip oldukları tutumlarıyla ilgili yaptıkları sınıflandırmada Ahmed b. Hanbel, mutedil bir âlim olarak zikredilmektedir. Zehebî ve Sehavî Ahmed b. Hanbel'in ricâl tenkidindeki duruşunu şu sözlerle tasvir etmiştir: "Öğrencilerinden bir topluluk Ahmed b. Hanbel'e ricâle dair görüşlerini sordular. O, öğrencilerine görüşlerini itidalli, insaflı ve ihtiyatlı bir şekilde bildirmiştir."²⁶⁹

Ahmed b. Hanbel'in râvi değerlendirmelerinde yaşadığı dönemin en önemli hâdiselerinden "mihne"²⁷⁰ oldukça etkili olmuştur. Mihne sürecinde türlü eziyetlere maruz kalan Ahmed b. Hanbel, mihne sona erdikten sonra kendisi gibi direnç

²⁶⁴ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 198.

²⁶⁵ İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: I, s. 299.

²⁶⁶ Zehebî, **Zikru men yu'temed kavluh**, s. 172.

²⁶⁷ İbn Hacer, **en-Nüket**, C: I, s. 164.

²⁶⁸ Leknevî, **er-Ref' ve't-tekmîl**, s. 306.

²⁶⁹ Zehebî, **Zikru men yu'temed kavluh**, s. 185; Sehavî, **el-Mütekellimûn fi'r-ricâl**, s. 103; a.mlf., **Fethü'l-muğîs**, C: IV, s. 439.

²⁷⁰ Abbasiler döneminde bazı âlimler Kur'an'ın mahluk olması ile ilgili sorguya çekilmiş çeşitli işkence ve eziyetlere maruz kalmışlardır. Bu olaylar ve yönetimin tutumu "mihne" olarak adlandırılmıştır. (Hayreddin Yücesoy, "Mihne", **DİA**, C: XXX, s. 26.) Mihne-mutezile ilişkisinin değerlendirilmesi için bkz. Hüseyin Hansu, "Genel Müzakere", **Mihne Sürecinin İslami İlimlere Etkisi**, ed., M. Mahfuz Söylemez, 2. bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 190-3.

göstermeyip Kur'an'ın mahluk olmasına yönelik sorgulara müspet cevap verenlerden hadis almayacağını söylemiştir.²⁷¹ Örneğin, yakın dostu Ali b. Medîni'nin mihneyle mücadele etmemesi, Ahmed b. Hanbel'in ona mesafeli davranmasına sebep olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah babası ve İbnü'l-Medîni arasında meydana gelen uzaklığı şöyle anlatmıştır:

“Babam bize İbnü'l Medîni'den hadis rivayet ederdi. Sonrasında ismini söylemeyip ‘Bize bir adam tahdis etti’ demeye başladı. Bundan sonra da onun hadislerini terk etti.”

Zehebî, zikredilen bu ifadelerle itiraz ederek Ahmed b. Hanbel'in İbnü'l-Medîni'nin hadislerini terk etmediğini, aksine *Müsned*'inde onun hadislerine yer verdiğini söylemiştir.²⁷² Nitekim bununla ilgili yapılan bir araştırmaya göre de başta Ali b. Medîni ve Yahyâ b. Maîn olmak üzere Muhammed b. Sa'd el-Vâkidî (ö. 230/814), Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İsmail b. Ebî Mes'ûd (ö. ?), Kuteybe b. Saîd, Saîd b. Süleyman ed-Dabbî (ö. 225/839) ve Ebû Nasr et-Temmâr (ö. 238/852) gibi mihne sorguya çekilen muhaddislerin gerek Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde gerekse *Kütüb-i sitte*'de rivayetlerinin yer aldığı tespit edilmiştir.²⁷³

Mihne sonrasında bu mesele toplumu ayrıştıran özel bir nefret ve âlimler arasında cerh sebebi haline gelmiş mihne hâdisesi sonucunda büyük hadis imamları bile cerh edilmekten kurtulamamıştır.²⁷⁴ Râvilerin mihne sebebiyle cerh edilme sürecini değerlendiren Kevserî (ö. 1952), Ahmed b. Hanbel'in mihnesinden sonraki süreçte râvilerin sadece lafzî bir tartışmadan ibaret olan “Halku'l-Kur'an” meselesi nedeniyle müteşeddid bir tutum takındıklarını söylemiştir. Kevserî, râvilerin kendilerini ilgilendirmeyen konulara karışmayıp yaptıkları en iyi iş olan hadis rivayeti ile ilgilenselerdi cerh-ta'dîl kitaplarının “falan melûn vâkıfeden”, “falan cehmiyyeden”, “falan sapık lafzîlerden” gibi cerh ifadeleriyle dolup taşmayacağına

²⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmam Ahmed*, s. 387-388; Abdülhalîm el-Cündî, *Ahmed b. Hanbel İmam Ehli's-sünne*, 2. bs., Kâhire, Dârü'l-maârif, t.y., s. 411-3. Ahmed b. Hanbel, mihneye olumlu cevap vermeleri nedeniyle Yahyâ b. Maîn ve Ebû Nasr et-Temmâr'dan hadis yazmayı uygun bulmamıştır. (Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 87).

²⁷² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: III, s. 138.

²⁷³ Ataullah Şahyar, “Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C: XII, S: 24, s. 38-49.

²⁷⁴ Abdulfettah Ebû Gudde, *Mes'ele'tü halku'l-Kur'an ve eseruhâ fî sufûfi'r-ruvâti'l-muhaddisîn ve kütübi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye 2. bs., 1426/ 2000, s. 10.

dikkat çekmiştir.²⁷⁵ Mihne hadisesi nedeniyle çok sayıda râvinin cerh edilmesinde Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonraki sürecin etkilerinden bahseden M. Emin Özafşar ise mihnenin bu süreçte bir nefret ve inanç göstergesi haline geldiğinden bahsetmiştir. Ahmed b. Hanbel'i sevmek sünneti sevmek, muhaliflerine karşı durmak da imanın bir gereği olarak algılanmıştır. Ona göre bu karşıtlık nedeniyle de pek çok râvi haklı-haksız cerh edilmiştir.²⁷⁶

Mihne hadisesini en acılı şekilde yaşayan Ahmed b. Hanbel'in bazı râvileri tenkit etmesi, sürecin devamında onun takipçileri tarafından pek çok râvinin haklı haksız cerh edilmesine sebep olmuştur. Usûl âlimleri, mihne özelinde bahsedilen mezhebî taassup nedeniyle meydana gelen haksız cerhlerin önlenmesi için bazı kaideler ortaya koymuşlardır. Buna göre cerh edenle edilen arasındaki itikadî bir ihtilaftan dolayı bir râvi cerh ediliyorsa bu cerh makbul görülmemiştir.²⁷⁷

1.1.2. Buhârî

“İmamların imamı”, “ümmetin hafızlarının şeyhi”²⁷⁸ “emîrü'l-mü'minîn”, “imâmü'l-muhaddisîn”²⁷⁹ gibi sıfatlarla anılan Buhârî, hicrî 194'te Buhârâ'da doğmuştur.²⁸⁰ Buhârî, on yaşındayken hadis öğrenmeye başlamış, on bir yaşında hocası ed-Dâhilî'ye (ö. 242/856) rivayette yaptığı hataya yönelik itirazları ile dikkatleri çekmiş ve 16 yaşındayken İbnü'l-Mübârek ve Vekî'in kitaplarını ezberlemiştir.²⁸¹ Buhârî, on bir yaşında hocası Dâhilî'ye itiraz ettiği rivayette râvinin

²⁷⁵ Hazîmî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa, **Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse**, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405/1984, s. 33. (Muhakkikin 1 nolu dipnotu) Mihne sürecinde haklı-haksız cerh edilen isimler için bkz. Muhyettin İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, **Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi**, s. 165-170.

²⁷⁶ Mehmet Emin Özafşar, **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1999, s. 90-1.

²⁷⁷ İbnü's-Sübkî, **Kâidetü'n fi'l-cerh ve't-ta'dîl**, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Erbeu Resâil fi ulûmi'l-hadis'in içinde), Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. bs., 1410/1990, s. 35-6. Taassup nedeniyle yapılan haksız cerhler ile ilgili bkz. Abdullah Karahan, **Hadis Ravilerinin Güvenilirliği -Tespiti, İmkânı, Hadis Sıhhatine Etkisi-**, Bursa, Sır Yayıncılık, 2005, s. 121-130.

²⁷⁸ Makdisî, Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî, **Şurûtu'l-eimmeti's-sitte**, thk., Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mektebetü'l-Kudsî, 1991, s. 10.

²⁷⁹ Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm, **Sîretü'l-İmam Buhârî Seyyidü'l-fukahâ ve İmâmü'l-muhaddisîn**, Çev. Abdülalîm b. Abdülazîm el-Bestevî, 2 c., Mekke, Dârü âlemi'l-fevâid, 1422, C: I, s. 317.

²⁸⁰ Cemaledîn Kâsimî, **Hayatü'l-Buhârî**, thk. Mahmûd Arnaut, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 1992, s. 14.

²⁸¹ Hafîb, **Târîhu Bağdâd**, C: II, s. 325; Zehebî, **Siyer**, C: XII, s. 393; İbnü's-Sübkî, Ebû Nasr Tâceddin, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ**, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, 10 c., Kâhire, İsâ el-Bâbi el-Halebî, 1964, C: II, s. 213.

kimliğini belirleyebilmiştir. Bu durum onun hadis eğitiminde ilkin hadis ricali ve isnad üzerinde yoğunlaştığının işaretidir. Nitekim Buhârî'nin kaleme aldığı *Târîhu'l-kebîr* ve *Kitâbü'd-duafâi's-sağîr* adlı rical kitapları bu tür bilgilerden oluşur.²⁸²

Buhârî, pek çok ilim merkezine rihleler yapmış ve sayısı binleri bulan hocadan hadis tahsil etmiştir. Buhârî, Kûfe'de Ubeydullah b. Mûsa (ö. 213/828), Belh'te Mekkî b. İbrâhim (ö.215/830), Basra'da Ebû Nuaym ve Abdullah b. Reca'dan (ö. 220/837); Merv'de Abdân b. Osman (ö. 221/836), Nîsâbur'da Yahyâ b. Yahyâ'dan ve daha birçok hocadan hadis yazmıştır. Buhârî'nin isimleri zikredilmeyen hocalarıyla birlikte toplamda bin seksen hocadan hadis aldığı söylenmektedir.²⁸³

Buhârî'nin hadis birikiminden Ebû Hâtîm, Ebû İsa et-Tirmîzî, Ebû Bekr b. Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894), İbrâhim b. İshâk el-Harbî (ö. 285/899), Sâlih b. Muhammed Cezere ve Muhammed b. Yusuf el-Firebrî (ö. 320/932) gibi isimler başta olmak üzere pek çok hadis imamı istifade etmiştir. Buhârî'nin şeyhleri ve talebeleri Mizzî tarafından alfabetik sıraya göre tertib edilerek bir eserde toplanmıştır.²⁸⁴

Hadis ilmini öğrenmeye başladığı ilk yıllardan itibaren rical konusu üzerinde titizlikle duran Buhârî, cerh-ta'dîl sahasına *Târîhu'l-kebîr*, *Kitâbü'd-duafâi's-sağîr* ve *Kitâbü'd-duafâi'l-kebîr* gibi eserler bırakmıştır. Buhârî hicrî 256'da çıktığı bir yolculuk sırasında hastalanarak vefat etmiştir.²⁸⁵

1.1.2.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Buhârî, hadis münekkitlerini listeler halinde sıralayan İbn Hibbân,²⁸⁶ İbn Adî,²⁸⁷ Zehebî,²⁸⁸ İbn Receb²⁸⁹ ve Sehavî²⁹⁰ tarafından cerh-ta'dîl âlimleri arasında zikredilmiştir. Bu listeler dışında Buhârî'nin cerh-ta'dîl ilmindeki otoritesinin zikredildiği pek çok örnek vardır.

²⁸² Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler- Duafâ Literatürü ve Zayıf Râviler*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 48.

²⁸³ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 394-5.

²⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 397.

²⁸⁵ Zehebî, *a.g.e.*, C: XII, s. 466.

²⁸⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 54.

²⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 226.

²⁸⁸ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluh*, s. 192.

²⁸⁹ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, C: II, s. 107-8.

²⁹⁰ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 106.

Buhârî'nin hadis ilmine yöneldiği ilk yıllarda râvi tenkidi üzerinde yoğunlaştığından söz edilmişti. Onun râviler hakkında bilgileri kaydederken oldukça titiz davrandığı nakledilir. Hadisleri yazarken herhangi bir talebeden farklı olarak hadis aldığı hocanın; ismini, künyesini, nisbesini kaydetmiş, otorite bir münekkitten hadis aldığına ise hadisin illetini sormuştur. Eğer râvinin hadis aldığı hocadan rivayet işittiğine dair bilgisi yoksa râviden asıl nüsha ile kendi nüshasını göstermesini istediğini söylemiştir. Buhârî, kendisi bu şekilde detaylı araştırmalar yaparken diğer talebelerin ise ne yazdıklarına ve nasıl yazdıklarına aldırış etmediklerini söylemiştir.²⁹¹ Bu durum, Buhârî'nin talebelik yıllarından itibaren rical ve isnad bilgisi üzerinde yoğunlaştığını ve bu konudaki sıkı tutumunun onu arkadaşlarından ayıran bir özellik haline geldiğini göstermektedir. Buhârî, on sekiz yaşında râvi tenkit ettiğini, sahâbe ve tabiîn fetva ve kavillerini tasnif etmeye başladığını söylemiştir. Ubeydullah b. Mûsa (ö. 212/827) dönemine tekabül ettiği söylenen bu süreçte ricâl türünde *Kitabu't-Tarih* adlı eserini tasnif ettiği rivayet edilmiştir.²⁹² Buhârî'nin talebe sayılabilecek bir yaşta râvi tenkit ilmine yönelmesi, onun zamanla bu ilimde yetkinleşmesini de beraberinde getirmiştir. Hocası İbnü'l-Medînî, Buhârî'ye Horasanlı râvilerin cerh ve ta'dîl durumları ile ilgili sorular sormuş ve “Senin hadis rivayetinde beğendiğin râvi bizim yanımızda da makbuldür”²⁹³ şeklindeki ifadesiyle onun rical bilgisine olan itimadını dile getirmiştir. Talebesi Tirmizî ise ne Irak'ta ne de Horasan'da ilal ve rical sahalarında Buhârî gibi bir âlim görmediğini söylemiştir.²⁹⁴

Buhârî'nin meşhur olduğu diğer bir yönü de sağlam hafızasıdır. O, “Bin veya daha fazla hocadan hadis aldım. Hocalarımın her birinden on binden fazla hadis yazdım. Yanımda isnadını zikredebeyeceğim hadis yoktur”²⁹⁵ demiştir. Buhârî'nin bu sözleri gerek rivayet ağının genişliğini gerekse rical bilgisi ve sağlam hafızasını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bunlarla birlikte dönemin meşhur muhaddislerinden Zührlî'nin Buhârî'ye isimler, künyeler ve ilele dair sorular sorduğu,

²⁹¹ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahmân Mûsa el- Kazakî, 5 c., Beyrût, Mektebetü'l-İslami; Amman, Dârü Ammar, 1985/ 1405, C: V, s. 389; Mustafa Taş, **Buhârî'nin Cerh-ta'dîl Metodu**, (Doktora Tezi), cp, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016, s. 25.

²⁹² İbnü's-Sübkî, *Tabakât*, C: II, s. 217.

²⁹³ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, C: V, s. 406.

²⁹⁴ Hatîb, *Târîh*, C: II, s. 348; İbnü's-Sübkî, *Tabakât*, C: II, s. 220; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C: III, s. 510.

²⁹⁵ İbnü's-Sübkî, *Tabakât*, C: II, s. 222.

Buhârî'nin bu sorulara hemen cevap verdiği Buhârî'nin hafızasının gücüne dair nakledilen rivayetler arasındadır.²⁹⁶

Buhârî'nin hadis ilmindeki otoritesi düşünüldüğünde onun tenkit ettiği bir râvi olmak oldukça zor bir durum olsa gerektir. Örneğin, Muhammed b. Beşşâr, (ö. 252/866) Buhârî'nin otoritesi karşısında ona şöyle demiştir: “Hadislerime dönüp bakmadığın müddetçe hadisimde beni zayıf sayacak bir şey bulacaksın diye diken üstünde olurum. Hadisime dönüp baktığın zaman ise içim rahatlar ve korktuğumdan emin olurum.”²⁹⁷ Muhammed b. Beşşâr'ın Buhârî karşısında yaşadığı bu durumun, sözüne itibar edilen ve hadis alanında otorite olan bir âlim tarafından zayıf addedilme ihtimalinin verdiği tedirginlikten ileri geldiğini düşündürmektedir.

Buhârî'nin rical tenkit ilminde bir otorite olarak kabul edilmesiyle ilgili rivayetler elbette bu kadarıyla sınırlı değildir. Tezin kapsamını aşmamak amacıyla bu kısımda kadarıyla yetinilecek ve aşağıdaki başlıkta Buhârî'nin râvi değerlendirmelerindeki tutumuna yer verilecektir.

1.1.2.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Münekkitleri, râvi tenkit ederken sahip oldukları tutumlara göre sınıflandıran Zehebî²⁹⁸ ve İbn Hacer,²⁹⁹ Buhârî'yi mutedil âlimler arasında zikretmişlerdir.

Buhârî'nin râviler hakkındaki görüşleri güvenilir ve makbul görülmüştür. İbn Dakîku'l-Îd (ö. 702/1302), sika râvilerin tespit edilmesinde başvurulacak yolları açıklarken ilk olarak Buhârî'nin *Târîhü'l-kebîr*'i gibi rical kitaplarına bakılması gerektiğine işaret etmiştir. Sika râvilerin tespitinde başvurulacak ikinci kaynak olarak da Şeyhayn'ın³⁰⁰ ya da ikisinden birinin *Sahih*'lerinde ihticac olunan râvilere işaret etmiştir. İbn Dakîku'l-Îd, bahsedilen ikinci yöntemin sika râvilerin bilinmesinde başvurulacak ilk yoldan daha üst bir seviyeyi gösterdiğini zira bu kitapların *Sahihayn* şeklinde isimlendirilmesinde ümmetin mutabık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca *Sahih*'te bir râvinin rivayetine yer verilmesinin, ümmetin hepsinin ya da çoğunun bu râvinin

²⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 432.

²⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 422.

²⁹⁸ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluh*, s. 172; a.mlf, *el-Mûkızâ*, s. 83.

²⁹⁹ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

³⁰⁰ Şeyhayn, Buhârî ve Müslim'i ifade eden bir hadis terimidir. (Mehmet Efendioğlu, “Şeyhayn”, *DİA*, C: XXXIX, s. 80).

ta‘dîlde mutabık olduğu anlamına geldiğini söylemiştir. Hatta *Sahihayn*’da yer alan râvilerin güvenilirliğiyle ilgili Ebü’l-Hasen el-Makdîsî’nin “Köprüyü geçti” “هذا جاز القنطرة” şeklindeki ibare kullandığını, bu ibarenin başkalarının bu râvi hakkında dediklerinin dikkate alınmayacağı anlamına geldiğini söylemiştir.³⁰¹ Bu ibare, gerek Buhari’nin cerh-ta‘dîldeki otoritesini gerekse râvi tenkit tutumunu yansıtmayı açısından oldukça dikkat çekicidir.

Mutedil âlimler, râvilerin cerh edilmesini gerektirmeyen bir durumdan dolayı onları tenkit etmemek için mümkün olduğunca ihtiyatlı bir üslup kullanmışlardır. Buhârî’nin cerh lafızlarında kullandığı dil,³⁰² onun mutedil tutumunu gösteren bir işaret olarak değerlendirilmiş³⁰³ ve onun seçtiği cerh lafızlarını pek çok âlim “insafî” olması sebebiyle övmüştür. Onun, “Allah Teâlâ’nın birinin gıybetini yapmamdan ötürü beni hesaba çekmeyeceğini umuyorum”³⁰⁴ şeklindeki ifadeleri cerh-ta‘dîl konusundaki hassasiyetine işaret etmektedir.³⁰⁵ İbn Hacer, Buhârî’nin cerh-ta‘dîlde insafî tutumunu şu sözlerle anlatmıştır:

“Buhârî’nin râviler hakkındaki cerh-ta‘dîl kabilinden sözlerine bakan bir kişi, onun râviler hakkındaki ifadelerinde sahip olduğu verâmı ve ifadelerinde gösterdiği insafî görür. Buhârî, râviler hakkında en fazla “münkerü’l-hadîs, seketû anhu, fihi nazar” gibi lafızlar kullanmıştır. Onun “Falan kezzâb”, “Falan hadis uyduruyor” gibi ifadeleri oldukça azdır. Yalancı râvilerle ilgili bir şey söyleyeceği zaman; “Falan onu tekzîb etmiştir”, “Falan onu yalancılıkla itham etmiştir” gibi sözlerle bunu diğer âlimlere

³⁰¹ İbn Dakîku’l-İd, Ebü’l-Feth Muhammed b. Ali, *el-İktirah fi beyani’l-istılah ve mâ udîfe ilâ zâlike mine’l-ehadîsi’l-ma’dûde fi’s-sihâh*, thk. Âmir Hasan Sabrî, Beyrut, Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1417/1996, s. 282-3; İbn Hacer, *Hedyü’s-sâri*, s. 403. Buhârî ve Müslim’in her ikisinin rivayetini aldığı râvilerle ilgili kullanılan “Köprüyü geçti” (هذا جاز القنطرة) anlamındaki ibarenin geçtiği yerlerden bazıları için bkz. Zehebî, *Siyer*, C: V, s. 295; a.mlf., *a.e.*, C: XV, s. 17; a.mlf. *a.e.*, C: XVI, s. 57; a.mlf., *er-Ruvâtü’s-sikât*, s. 40; İbn Hacer, *Lisanü’l-mîzân*, C: I, s. 567; ez-Zerkeşî, Bedreddin Ebü Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır, *en-Nüket alâ mukaddimeti İbni’s-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc, 3 c., Riyad, Edvâü’s-Selef, 1419/1998, C: III, s. 348.

³⁰² Mübârekfûrî, *Sîretü’l-İmam Buhârî*, c. I, s. 120.

³⁰³ Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta‘dîl Metodu*, s. 246; Muhammed Ali Kâsım el-Umerî, *Dirâsât fi menheci’n-nakd inde’l-muhaddisîn*, Ürdün, Dârü’n-nefâis, 1420/2000, s. 99.

³⁰⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: II, s. 332.

³⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 439-441

atfederdi. Buhârî, “fî hadîsihî nazar” dediğim kişi müttehemdir, ‘münkerü’l-hadîs’ dediğim kişiden hadis almak helal değildir” şeklinde açıklama yapmıştır.³⁰⁶

Buhârî’nin râviler hakkındaki görüşlerine itibar edilmiş hatta Buhârî ve Müslim’in sika dediği râvi “köprüyü geçmiş” sayılarak râvinin tenkitlerden kurtulduğu ima edilmiştir. Buhârî’nin râvi tenkidinde mütesahil ya da müteşeddîd olduğuna yönelik herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Râviler hakkındaki sözlerinin makbul olduğunu gösteren bir karine olarak kendisinden sonra gelen imamların onun râviler hakkındaki görüşlerinden çok fazla nakil yapmaları gösterilmiştir. Örneğin, İbn Adî *el-Kâmil*’inde yer verdiği râvi tercemelerinde Buhârî’ye sıkça başvurmuş hatta bazı râvi tercemelerinde sadece Buhârî’nin görüşlerine yer vermekle yetinmiştir. Aynı şekilde Makdisî *el-Kemâl*’inde; Zehebî neredeyse tüm rical eserlerinde, Mizzî *Tehzîbü’l-Kemâl*’de ve İbn Hacer de kitaplarının hepsinde Buhârî’nin görüşlerinden çokça nakiller yapmışlardır. Buhârî, vefâyât, ensâb, esmâi’l-müştebihe gibi konularda musanniflerin başucu kaynağı haline gelmiştir.³⁰⁷

Buhârî, râviler hakkında kanaatlerine itimat edilen ve rical değerlendirmelerinde insafî ve ihtiyatlı görülen bir âlimdir. Bununla birlikte ona çeşitli eleştirilerin yöneltildiği de bilinmektedir. Örneğin Dârekutnî, *Sahihayn* râvilerine yönelik eleştirileri toplayarak *el-İlzâmât ve ’t-tetebbu’* adlı eserinde bir araya getirmiştir. Bu tenkitler tezin kapsamını aşacağı için burada incelenmeyecektir.³⁰⁸

³⁰⁶ İbn Hacer, *Tağlîku’t-ta’lîk alâ Sahîhü’l-Buhârî*, C: V, s. 397; Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 439-441; İbnü’s-Sübkî, *Tabakât*, C: II, s. 224.

³⁰⁷ Ömeri, *Dirâsât fî menheci’n-nakd*, s. 98-9.

³⁰⁸ Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr’a’nın Buhârî’nin *Tarih*’ine yaptıkları itirazlar Abdurrahmân b. Ebî Hâtîm tarafından *Beyânü hatai Muhammed b. İsmâil el-Buhârî fî târihihî* adlı eserde bir araya getirilmiştir. (Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 60). Buhârî’ye yöneltilen tenkitler için ayrıca bkz. M. Yaşar Kandemir, “Sahîhyân” *DİA*, C: XXXV, s. 528; Yusuf Ziya Keskin “Buhârî’nin Târîhu’l-kebîr’ine Yönelik İtirazlar”, *Ma’rife*, C: III, No: 2, 2013, s. 103-120; Selahattin Polat, “Buhârî’nin Sahîh’ine Yapılan Bazı Tenkitlerin İncelenmesi” Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, No: 4, 1990, s. 237-252; Mehmet Saîd Hatipoğlu, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri” *İslâmî Araştırmalar*, 1997, C: X, No: 1-2-3, s. 1-14.

1.1.3. Ebû Zür'a

Ebû Zür'a er-Râzî hicrî 194 yılında doğmuş,³⁰⁹ ailesinin yönlendirmesiyle küçük yaşta ilimle ilgilenmeye başlamıştır.³¹⁰ On üç yaşındayken ilk rihlesini Kûfe'ye giderek gerçekleştirmiştir.³¹¹ Bağdâd'a defalarca gitmiş ve orada kendisinden son derece istifade ettiği Ahmed b. Hanbel'le sağlam olduğuna emin olmadıkları rivayetler üzerinde müzakereler yapmıştır.³¹² Bu ilim merkezleri dışında Irak, Şam, Cezire, Horasan ve Mısır'a rihleler yapmıştır.³¹³ Bu rihleler sırasında Kabîsa b. Ukbe (ö. 215/830), Ebû Nuaym, Ka'nebî (ö. 221/836), Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842), Yahyâ b. Bükeyr el-Mısırî (ö. 231/845) gibi dönemin önemli hocalarından hadis almıştır. Ebû Zür'a'nın ilmî birikiminden İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Hatim, Tirmizî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İbn Ebî Dâvud (ö. 316/ 929) ve Ebû Avâne (ö. 316/929) gibi isimler istifade etmişlerdir.³¹⁴

Ebû Zür'a rical alanında önde gelen âlimlerden biridir. Onun günümüze ulaşan tek eseri, talebesi Berzaî'nin (ö. 292/905) râvilerin durumları hakkında sorduğu sorulara Ebû Zür'a ve Ebû Hatim'in verdikleri cevaplardan meydana gelen *Kitâbü'd-duafâ ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadîs*'tir.³¹⁵ Ebû Zür'a hicrî 264'te vefat etmiştir.³¹⁶

³⁰⁹ Ebû Zür'a'nın doğum tarihiyle ilgili farklı rakamlar zikredilmektedir. Bu tarihler için bkz. Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühuduhu fi's-sünneti'n-nebeviyye: maa tahkiki Kitâbihi'd-duafa ve ecvibeti ala esileti'l-Berzai*, Medine, Mektebetü İbni'l-Kayyim, 1409/ 1989, s. 51.

³¹⁰ Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî*, s. 55.

³¹¹ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA*, C: X, s. 274.

³¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 330; İbnü'l-Cevzî, *Ebü'l-Ferec Abdîrrahmân b. Ali b. Muhammed, el-Muntazam fi Târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk., Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata; 19 c., Beyrût, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995, C: XII, s. 193; Kandemir, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA*, C: X, s. 274.

³¹³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C: II, s. 557.

³¹⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XII, s. 33; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C: II, s. 557.

³¹⁵ Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 213; Kandemir, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA*, C: X, s. 275.

³¹⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XII, s. 46

1.1.3.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Ebû Zür'a râvi münekkiti olarak İbn Ebî Hâtim,³¹⁷ İbn Hibbân,³¹⁸ İbn Adî,³¹⁹ Zehebî,³²⁰ İbn Receb³²¹ ve Sehavî'nin³²² ve listelerinde yer almıştır.

Biyografik eserlerin Ebû Zür'a'ya ayrılan kısımlarında genellikle onun sağlam hafızası ile ilgili nakiller zikredilmiştir. Nakledilen bilgiler arasında Ebû Zür'a'nın altı yüz bin isnadı hafızasında tuttuğu bilgisi yer almaktadır.³²³ Bu bilgi, Ebû Zür'a'nın geniş bir rivayet ağına ve ciddi seviyede rical bilgisine hâkim olduğunu gösterir niteliktedir. Nitekim İshâk b. Râhûye, "Ebû Zür'a'nın bilmediği hadisin aslı yoktur"³²⁴ sözüyle onun hem sağlam hafızasına hem de hadis bilgisine dikkat çekmiştir. Ebû Zür'a'nın istifade ettiği en önemli âlimlerden Ahmed b. Hanbel de onun döneminin dört hafızından biri olduğunu söylemiştir.³²⁵

Binlerce hadisin isnadını hafızasında tutan Ebû Zür'a, rivayetlerdeki ince kusurları tespit edebilen uzman ilel âlimler arasında zikredilmiştir. Nitekim arkadaşı Ebû Hâtim onun ilel bilgisinden övgüyle bahsetmiştir.³²⁶ Onun rical bilgisi talebeleri arasında büyük rağbet görmüştür. Talebesi İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'yı uzman hadis münekkidi olarak nitelendirmiş³²⁷ ayrıca hocasına râvilerin durumlarıyla ilgili sorduğu soruları bir eserde toplamıştır.³²⁸ Önceki başlıkta belirtildiği gibi Berzeî, Ebû Zür'a'ya râviler hakkındaki kanaatlerini sormuş ve sorulara aldığı cevapları kaydetmiştir. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Zür'a, gerek yaşadığı dönemin âlimlerince gerekse talebeler arasında râvi bilgisine itimad edilen otorite münekkitlerden biridir.

³¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 328.

³¹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 45

³¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 227

³²⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 192.

³²¹ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, C: II, s. 107-8.

³²² Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 107.

³²³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XII s. 41.

³²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 228.

³²⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XII, s. 35.

³²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 356.

³²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 328.

³²⁸ Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 213.

1.1.3.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Ebû Zûr'a, Zehebî'nin münekkitleri cerh-ta'dîl tutumlarına göre gruplara ayırdığı listesinde mutedil âlimler kategorisinde yer almıştır.³²⁹ Zehebî, Ebû Zûr'a'nın cerh-ta'dîl görüşlerini inceledikten sonra onun râviler hakkındaki sözlerini çok beğendiğini ve onun cerh-ta'dîl kabilinden zikrettiği ifadelerinde râvileri çok cerh etmekle bilinen arkadaşı Ebû Hâtîm'in aksine ihtiyatlı bir tutumun hakim olduğunu söylemiştir.³³⁰ Zehebî'nin ifadelerinden Ebû Zûr'a'nın mutedil tutumunun, râvileri makbul sebeplerle cerh etme ve ihtiyatlı tenkit lafızları kullanma gibi tutumlarda belirgin hale geldiği anlaşılmaktadır.

Ebû Zûr'a cerh ifadelerinde oldukça ihtiyatlı bir dil kullanmıştır. O, bir râviyi itikadî anlayışı nedeniyle tenkit edeceğinde râvinin genel durumuna işaret edecek ifadeler kullanmıştır. Örneğin, “kaderidir ancak çok zayıf da değildir”,³³¹ “kaderidir ancak saduktur”,³³² “mürciidir ancak yalan söylemez”³³³ gibi cerh ifadeleri onun ihtiyatlı ve insafî bir dil kullandığını göstermektedir. Öte yandan Ebû Zûr'a da Buhârî gibi bir râvi hakkında yalancı olduğuna dair bir kanaat bildireceğinde bunu her zaman açıkça ifade etmemiştir. Örneğin, Ebû Zûr'a'ya Rabâh b. Abdurrahmân'ın durumu sorulunca “Ahmed b. Hanbel onun hakkında şöyle dedi...” diyerek dilini işaret etmiştir. Berzeî, Ebû Zûr'a'nın bu işareti râvinin yalancı olduğunu belirtmek için yaptığını söylemiştir.³³⁴ Bu bilgi üzerine, Ebû Zûr'a'nın verdiği cerh hükümlerinde oldukça ihtiyatlı bir tutum sergilediği söylenebilir. Ebû Zûr'a hakkında bir eser kaleme alan Sa'dî el-Hâşimî, onun râviler hakkında değerlendirme yaparken oldukça hassas davrandığını ve râvilerin iyi özelliklerini belirtip sonra rivayetleri yönüyle onları cerh ettiğini söyler. Ayrıca Ebû Zûr'a'nın genellikle cerh sebeplerini açıkladığını³³⁵ ve onun mutedil âlimler arasında zikredilebileceğini ifade eder.³³⁶

³²⁹ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 172.

³³⁰ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 81.

³³¹ Ebû Zûr'a er-Râzi, *Su'âlâtü'l-Berzei Kitabü'd-duafa ve'l-kezzabîn ve'l-metrukin min ashabi'l-hadis*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezheri, Kahire, el-Fârukü'l-Hadise, 2009/1430 no: 139, s. 124,

³³² Berzeî *a.g.e.*, no: 100, s. 112.

³³³ Berzeî *a.g.e.*, no: 375, s. 216; Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zûr'a er-Râzi*, C: II, s. 295-6.

³³⁴ Berzeî, *Su'âlât*, no: 76; Ebû Zûr'a'nın dilini işaret ederek yalancı olduğunu anlatmak istediği râvilerin bir kısmı için bkz. (Berzeî, *a.g.e.*, no: 900, s. 376); Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zûr'a er-Râzi*, C: II, s. 362,

³³⁵ Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 217.

³³⁶ Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zûr'a er-Râzi*, s. 288.

Ebû Zûr'a'nın cerh-ta'dîl metodu hakkında müteşeddîd ya da mütesahîl şeklinde bir niteleme tespit edilememiştir. Onun mutedil olduğu yönündeki bilgiyi destekleyecek şekilde cerh-ta'dîl hükümlerinde ihtiyatlı bir tutum izlediği görülmektedir. Dolayısıyla onun genel olarak cerh hükümlerinde aşırılıklara gitmeden orta yolu takip ettiği söylenebilir.

1.1.4. İbn Adî

İbn Adî, hicrî 277'de Cürcân'da ilme önem veren bir ailede dünyaya gelmiştir.³³⁷ Yaşadığı bölgede İbnü'l-Kattân ismiyle bilinen İbn Adî,³³⁸ on üç yaşındayken buradaki âlimlerin ilminden istifade etmeye başlamıştır.³³⁹ İlk rihlesine hicrî 297 yılında çıkmış ve sonrasında gerçekleştirdiği çok sayıda rihleleriyle meşhur olmuştur. Mısır ve Şam'a ikişer kez olmak üzere Semerkand, Irak, Horasan, Cibâl, Mekke, Medine ve pek çok ilim merkezine gitmiştir.³⁴⁰ Rihleler sırasında dönemin ileri gelen pek çok muhaddisine talebe olma fırsatını yakalamıştır. Cafer b. Muhammed el-Firyâbî, Nesâî, Abdan el-Ahvezî (ö. 306/912), Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Zekerîyya b. Yahyâ es-Sâcî, İbn Huzeyme ve Ebü'l Kasım el-Begavî gibi isimler hocalarından bazılarıdır. İbn Adî'den başta hocası İbn Ukde olmak üzere Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Sa'd el-Mâlînî (ö. 412/1022), Hamza b. Yusuf es-Sehmî (ö. 428/1036) gibi isimler hadis almışlardır.³⁴¹

İbn Adî'nin cerh-ta'dîl sahasına kazandırdığı en önemli eseri *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*'idir. Eser, pek çok âlimin takdirini toplamış ancak eserin bazı yönleri tenkit edilmiştir. İleriki başlıklarda esere ve söz konusu tenkitlere ayrıca değinilecektir. İbn Adî'nin rical sahasında kaleme aldığı diğer eserleri *Esâmi men rava*

³³⁷ Sehmî, Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, 4. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1987/1407, s. 266; Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 154; a.mlf., *Tezkiretül huffaz*, C: III, s. 940; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C: XI, s. 283; Zühayr Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecühu fî Kitâbi'l-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, 2 c., Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1418/1997, C: I, s. 57;

³³⁸ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, s. 267; İbnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C: III, s. 315.

³³⁹ İbn Asakir, *Târîhu Dimaşk*, C: XXXI, s. 7; İbnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C: III, s. 316; Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, C: I, s. 55.

³⁴⁰ İbn Asakir, *Târîhu Dimaşk*, C: XXXI, s. 5; Sehmî, *Târîhu Cürcân*, s. 267. İbn Adî'nin rihle yaptığı diğer merkezleri ilim merkezleri için ayrıca bkz. Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, C: I, s. 96-103.

³⁴¹ Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 154-5; İbnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C: III, s. 316

anhumu'l-Buhârî fi's-sahih ve Esmâü's-sahâbe'dir. ³⁴² İbn Adî hicrî 365'te vefat etmiştir. ³⁴³

1.1.4.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

İbn Adî, cerh-ta'dîl alanında sözüne itimad edilen bir âlim olarak Zehebî, ³⁴⁴ İbn Receb ³⁴⁵ ve Sehavî'nin ³⁴⁶ listelerinde yer almıştır. Hadis ilmi ve rical sahasındaki birikimiyle muhaddisler arasında “imam”, “hâfız”, “münekkid” gibi vasıflarla adından söz edilmiştir. ³⁴⁷

İbn Adî ilel ve rical alanında uzman bir münekkittir. ³⁴⁸ Onun ilele dair bir eser kaleme aldığı ve bu eserinin adının *el-Kâmil* olduğu söylenmiştir. ³⁴⁹ Görüldüğü üzere *el-Kâmil*, İbn Adî'nin hem rical hem ilel bilgisinin bir arada görülebileceği içerikte bir eserdir. Nitekim onun cerh-ta'dîl sahasındaki otoritesinden genellikle bu eseri ile söz edilmiştir. ³⁵⁰ İbn Adî, bu kitabında 224 kadar tenkit lafzı kullanmıştır. ³⁵¹ Genellikle cumhurla aynı cerh-ta'dîl lafızlarını kullansa da ilk defa kendisinin kullandığı terimler ile cumhurla ortak kullandığı bazı terimleri farklı anlamda kullandığı yerler de mevcuttur. ³⁵² Onun kendine has tenkit lafızları kullanması cerh-ta'dîldeki uzmanlığını gösteren işaretlerden biridir.

el-Kâmil, yazıldığı dönemde meşhur olmuş ve cerh-ta'dîl sahasındaki temel eserlerden biri olarak kabul edilmiştir. Hamza es-Sehmî (ö. 427/1035-36), Dârekutnî'den zayıf muhaddisleri içeren bir eser kaleme almasını istediğinde Dârekutnî “Sende İbn Adî'nin kitabı yok mu?” diyerek *el-Kâmil*'in yeterli olduğunu

³⁴² Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, C: I, s. 105-6; Selman Başaran, “İbn Adî”, *DİA*, C: XIX, s. 298.

³⁴³ Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 156.

³⁴⁴ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 208.

³⁴⁵ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, C: II, s. 108.

³⁴⁶ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 112 (Sehavî, *el-Kâmil*'in cerh sahasında zirve olduğunu söylemiştir.)

³⁴⁷ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, s. 267; Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 154; İbnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C: III, s. 315; Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, C: I, s. 57.

³⁴⁸ İbnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C: III, s. 316.

³⁴⁹ Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, C: I; s. 105. *el-Kâmil*'de yapılan illet tespitleri için bkz. Osman Ali Nur, *a.g.e.*, C: I, s. 193-7.

³⁵⁰ Osman Ali Nur, *a.g.e.*, C: I, s. 105.

³⁵¹ Osman Ali Nur, *a.g.e.*, C: II, s. 157-8.

³⁵² Selman Başaran, “İbn Adî”, *DİA*, C: XIX, s. 297.

ve bu eser üzerine bir şey ilave edilemeyeceğini söylemiştir.³⁵³ Dârekutnî'nin es-Sehmî'nin isteğine İbn Adî'nin kitabı sende yok mu şeklindeki soru ile cevap vermesi *el-Kâmil*'in yazıldığı dönemden sonra muhaddisler arasında yaygın olarak başvuru bir eser olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Dârekutnî'nin *el-Kâmil*'i ileri sürerek bu isteği geri çevirmesi İbn Adî'nin yaşadığı hicri dördüncü asırda cerh-ta'dîlde otorite olarak görüldüğünü göstermektedir.

el-Kâmil, mütekaddim dönemde olduğu gibi müteahhir dönem muhaddisleri arasında da itimad edilen bir kitap olagelmıştır. Örneğin İbn Dakîkul-İd, güvenilirliği hakkında kanaat bildireceği bir râvinin *el-Kâmil*'de yer almayışını onun ta'dîli yönünde bir işaret olarak değerlendirmiştir. Zira İbn Adî, eserinde hadis ilminin büyükleri ve hafızları da dahil olmak üzere hakkında tenkit bulunan her râviye yer vermiştir. Dolayısıyla İbn Dakîku'l-İd'e'e göre sözü geçen râvinin *el-Kâmil*'de yer almaması onun güvenilir olduğunu gösterir.³⁵⁴

İbn Dakîku'l-İd gibi müteahhir dönem âlimlerinin pek çoğu *el-Kâmil*'den alanındaki yetkinliğine işaret edecek vasıflarla söz etmiştir. İbn Teymiyye, cerh-ta'dîl alanında *el-Kâmil* gibi bir eserin tasnif edilmediğini söylemiş,³⁵⁵ Zehebî ise “Kitapların en mükemmeli ve bu alandaki en iyilerden biri” şeklindeki ifadelerle eserin değerini anlatmıştır.³⁵⁶ Sübkî, *el-Kâmil*'in tam da adı gibi mükemmel olduğunu ve mütekeaddim ve müteahhir dönem âlimlerinin bu esere müracaat ettiklerini söylemiştir.³⁵⁷ İbn Kesîr, henüz alanında *el-Kâmil*'i geçen bir eser bulunmadığını belirtmiştir.³⁵⁸ Kâtip Çelebi, bu eseri “Cerh-ta'dîl kitaplarının en mükemmeli” şeklinde nitelemiş ve hadis imamlarının bu kitaba itimad ettiklerini dile getirmiştir.³⁵⁹ İbn Adî'nin, cerh-ta'dîl hükümlerini bir araya getirdiği *el-Kâmil*'in gerek yaşadığı dönemde gerekse geç dönemde münekkitlerin çoğu tarafından takdir edilen ve

³⁵³ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, s. 267; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C: XIV, s. 245; İbn Asakir, *Târîhu Dimaşk*, C: XXXI, s. 7; Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 155; İbnü's-Sübkî, *Tabakât*, C: III, s. 316.

³⁵⁴ Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf, *Nasbü'r-râye li-ehâdisi'l-hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, 5 c., Cidde, Dârü'l-kabileti li's-sekâfeti li'l-İslâm-Müessesetü'r-reyyân- el-Mektebetü'l-Mekkiyye, t.y., C: I, s. 179.

³⁵⁵ İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, 37 c., Suud, Vizâratü's-şuûnü'l-İslâmiyye ve'l-evkâf ve'd-da' ve ve'l-irşâd, 1425/2004, C: I, s. 271.

³⁵⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, C: I, s. 2.

³⁵⁷ İbnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C: III, s. 315.

³⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C: XI, s. 283.

³⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C: II; s. 1382.

değerlendirmelerine başvurulmuş bir rical eseri olduğu anlaşılmaktadır. İbn Adî'nin münekkî kimliği belirgin şekilde bu eserle birlikte anılmıştır. Dolayısıyla onun râvî tenkit tutumu hakkında fikir vermesi açısından *el-Kâmil* hakkında İbn Adî'nin râvî tenkidindeki tutumunun ele alınacağı sonraki başlıkta tekrar konuşulacaktır.

1.1.4.2. Râvî Tenkidindeki Tutumu

Zehebî,³⁶⁰ Sehavî,³⁶¹ Leknevî³⁶² ve Tehânevî³⁶³ cerh-ta'dîl âlimlerini râvî tenkit tutumlarına göre gruplandıkları listelerinde İbn Adî'yi mutedil tutumu benimseyen muhaddisler arasında zikretmişlerdir. Zehebî, İbn Adî'nin mutedil tutumunu *el-Kâmil*'indeki râvîlerin durumuna dair yaptığı içtihatlar ile irtibatlandırmıştır.³⁶⁴ Diğer taraftan İbn Adî'nin tenkit tutumuna yönelik eleştiriler de bu eser etrafında cereyan etmiştir. Dolayısıyla İbn Adî'nin râvî tenkit tutumu *el-Kâmil* çerçevesinde ele alınacaktır.

el-Kâmil, her ne kadar mütekaddim ve müteahhir dönem âlimlerinin takdirini toplamışsa da bazı tenkitlerden kurtulamamıştır. Zehebî,³⁶⁵ Irâkî³⁶⁶ ve Sehavî³⁶⁷ eserinde sahâbenin, mezhep imamlarının ve basit sebeplerle tenkit edilen sika râvîlerin³⁶⁸ yer almasını eleştirmiştir. Bu eleştirilerin, kitabın telif amacı ve içeriğinin uyumu etrafında toplandığı anlaşılmaktadır. Eleştiriler bu açıdan konumuzla bağlantılı görülmüştür.

İbn Adî, kitabının telif amacını *el-Kâmil*'in mukaddimesinde belirtmiştir. O, mutlak olarak zayıf sayılmış râvîlerin yanı sıra haklarında basit de olsa tenkit ifadesi zikredilmiş ve ayrıca güvenilirlikleri ile ilgili ihtilaf bulunan râvîleri kitabına almayı

³⁶⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 172.

³⁶¹ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 145; a.mlf., *Fethü'l-muğîs*, C: IV, s. 448.

³⁶² Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 306.

³⁶³ Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 189.

³⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 155-6.

³⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 155-6. İbn Adî, *el-Kâmil*'de haklarında herhangi bir tenkit ifadesi bulunan râvîleri bir araya getirmiştir. Zehebî'nin *el-Kâmil*'de yer aldığı için *Mizânü'l-i'tidâl*'inde zikrettiği ancak İbn Adî'nin eserine almasını doğru bulmadığını söylediği bazı râvîler için bkz. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, C: I, s. 267, 362, 595, 616.

³⁶⁶ Irâkî, Abdürrahim el-Hüseyn Zeynüddin Ebü'l-Fadl, *Şerhu't-tabsira ve't-tezkira*, thk. Abdüllâtîf el-Heysem-Mâhir Yasin Fahl, 2 c., Beyrût, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1423/2002, C: II, s. 324

³⁶⁷ Sehavî İbn Adî'yi önemsiz tenkitler nedeniyle sika râvîleri eserine almasını doğru bulmamakla birlikte İbn Adî'nin kusurlu râvîleri bir araya getirdiği kitabına *el-Kâmil* ismini vermesini de uygun bulmadığını söylemiştir. (Sehavî, *Fethü'l-muğîs*, C: IV, s. 432).

³⁶⁸ Osman Ali Nur, *el-Kâmil*'de yer alan sika râvîlerin sayısını doksan bir olarak verir. (Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, C: II, s. 229-233).

hedeflediğinden bahsetmiştir. Hatta bu gaye ile hazırladığı eserinde tenkide uğramış her râviyi aldığını ve *el-Kâmil*'de yer alanların dışında zikredilmemiş zayıf bir râvi kalmadığını söylemiştir.³⁶⁹ İbn Adî, gerekli-gereksiz tenkit edilmiş her râviyi eserine alma şartını tatbik etmek için Ahmed b. Salih el-Mısırî,³⁷⁰ Ebü'l-Kâsım el-Begavî³⁷¹ ve hocası İbn Ukde³⁷² gibi isimleri dahi kitabında zikretmiştir. Bu âlimlerin tercemelerinde onları kitabında ileri sürdüğü şartını uygulama amacıyla zikrettiğini aksi halde bu isimlerden kitabında bahsetmeyeceğini söylemiştir. Neticede *el-Kâmil*'e söz konusu kriterlere uygun her râvinin dahil edildiği ve kitapta zaman zaman bu konuda açıklamada bulunulduğu görülmektedir.

İbn Adî'nin tenkit edildiği diğer bir husus *el-Kâmil*'inde bazı sahabilere yer vermesidir.³⁷³ Bu konuya değinilecek olursa öncelikle eserde zikredilen sahabenin Hz. Peygamber'le uzun süre birlikte bulunmuş ya da ondan çok fazla hadis rivayet etmiş isimler olmadığı belirtilmelidir. Genellikle bu isimler küçük sahâbi tabakasında yer alan ve bir iki rivayeti bilinen kimselerdir. Öte yandan İbn Adî, kitabında bir kısım sahâbiye yer verme konusunda yaptığı bir açıklamasında Buhârî'den etkilendiğine işaret eden ifadeler kullanmıştır.³⁷⁴ Zeyd b. Evfâ'nın tercemesinde geçen sözü edilen açıklama şöyledir.

“Benim kitabıma aldığım her sahâbî hakkında Buhârî'nin eleştirileri, sahâbinin kendisiyle ilgili değil, o sahâbiye ulaşan isnadın sağlam olmadığını belirtmeye yöneliktir. Zira ashâp hem Hz. Peygamber'e arkadaşlık etmeleri hem de İslam'la şereflenmedeki öncelikleri dolayısıyla saygıyı hak eder. Onlar menfî şekilde anılmaktan uzaktırlar.”

³⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 78-9. *el-Kâmil*, haklarında herhangi bir tenkit ifadesi yer alan 2206 râvi içermektedir. Kitap içerdiği biyografi sayısı ile yazıldığı dönemin en kapsamlı duafâ türü eseridir. (Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 101.) Osman Ali Nur İbn Adî'nin yapabildiği kadarıyla bu şartını yerine getirdiğini ancak zayıf râvilerin çok sayıda olması ayrıca zaman ve mekân açısından da eserin bütün zayıf râvileri ihtiva etmesinin zorluğu gibi sebeplerle İbn Adî'den sonra Zehebî, Irâkî ve İbn Hacer gibi âlimlerin bu eksiklikleri tamamladıklarını söylemiştir. (Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, s. 171.)

³⁷⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 302.

³⁷¹ İbn Adî, *a.g.e.*, C: V, s. 438.

³⁷² İbn Adî, *a.g.e.*, C: I, s. 339.

³⁷³ *el-Kâmil*'de 26 sahâbi yer almaktadır. (Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, C: II, s. 225-227).

³⁷⁴ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 104.

İbn Adî'nin yukarıdaki ifadeleri, onun Buhârî'nin usûlünü takip ederek ashaba ulaşan isnatların zayıflığına dikkat çekmek için eserinde bir kısım sahabiye yer verdiğini göstermektedir.³⁷⁵ Dolayısıyla eserinde yer verdiği sahabe hakkında herhangi bir tenkidi söz konusu değildir.

İbn Adî'ye yöneltilen tenkitlerden bir başkası da yakın dönem âlimlerinden Kevserî ve Abdülfettah Ebû Gudde'ye aittir. Onlar genel anlamda İbn Adî'nin Ebû Hanîfe ve ashabına karşı taassup içerisinde olduğunu ve bu durumun İbn Adî'nin râvi tenkitlerine yansıdığını söylemişlerdir. Söz konusu tenkitleri dile getiren Kevserî, İbn Adî'nin Hanefî fıkıh âlimlerine karşı mezhebi taassubundan ötürü onları eserinde zikrettiğini düşünür. Kevserî, diğer taraftan İbn Adî'nin, İmam Şâfiî'nin hocası İbrahim b. Muhammed b. Ebi Yahyâ el-Eslemi hakkında münekkithlerin cerh ifadelerini bildiği halde “hadislerine baktım münker bir şeye rastlamadım” şeklinde bir değerlendirme yaptığını belirterek tepki gösterir. Ayrıca Kevserî İbn Adî'yi râvilerin tercemelerinde biyografisi zikredilen râvinin de isnadında bulunduğu zayıf bir hadisi naklederek bu zayıflık başka bir râviden kaynaklansa da biyografide yer alan kişiden kaynaklandığı izlenimini verdiği gerekçesiyle tenkit etmiştir. Kevserî, Ebû Hanîfe'nin tercemesinde de benzer durumun tekrar edildiğini belirterek İbn Adî'ye tenkit yöneltmiştir.³⁷⁶

Kevserî'nin İbn Adî'ye yönelik tenkitleri sırasıyla ele alınacak olursa, ilk olarak İbn Adî'nin zayıf râvileri topladığı *el-Kâmil*'inde Ebû Hanife ve ashabına yer vermiş olmasıyla ilgili tenkit ele alınmalıdır. Bu konudan önceki paragraflarda da bahsedildiği üzere İbn Adî'nin haklarında gerekli gereksiz tenkit ifadesi bulunan her râviyi eserine almayı hedeflediği hatta hocası İbn Ukde ve birçok muhaddisi bu kuralı tatbik etmek için eserinde zikrettiğinden söz edilmişti. Görüldüğü üzere İbn Adî, uygulayacağını söylediği şartı yerine getirmek için pek çok âlimi *el-Kâmil*'de zikretmiştir. Dolayısıyla Hanefî râvileri bu eserine almasında mutlak olarak mezhebî bir taassuptan söz edilmesi zor görünmektedir.

³⁷⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: IV, s. 163; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 105.

³⁷⁶ Zeylaî, *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. bs., 1393/1973, C: I, s. 57 (Zâhid el-Kevserî'nin girişi). Ebû Gudde, Kevserî'nin İbn Adî'yi tenkit eden *İbdâ vucûhi't-teaddî fi Kâmil İbn Adî* adlı müstakil bir kitap yazdığını söylemiştir. (Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 341 (muhakkikin 4 nolu dipnotu); Selman Başaran, “İbn Adî”, *DİA*, C: XIX, s. 297.

Diğer tenkit konusu İbn Adî'nin İmam Şâfiî'ye olan sevgisi nedeniyle zayıf bir râvi olan İbrahim b. Ebî Yahyâ hakkında "hadislerine baktım, araştırdım, her birini inceledim bunların arasında münker bir rivayet yoktur" demesi ve sonuç olarak bu râvinin hadisi yazılabilir râvilerden biri olduğunu³⁷⁷ söylemesi üzerine yöneltmiştir. İbn Adî, eserinde İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ ile ilgili uzun bir terceme kaleme almıştır. Bu râvi hakkında Abdullah b. Mübârek, İbrahim b. Yahyâ'nın hadisini terk ettiğini söylemiş, Mâlik b. Enes, Yahyâ b. Saîd ve Yahyâ b. Maîn onun hadisine "kezzab"; Nesâî "metrûku'l-hadis" demiştir.³⁷⁸ İbn Adî, İbrahim b. Ebî Yahyâ'nın tercemesinde ondan hadis alan İbn Cüreyc, Sevrî, Abbâd b. Mansur ve Ebû Eyyub Yahyâ b. Eyyüb el-Mısrî gibi büyük isimlerin rivayetlerini incelemiştir. Bu inceleme sonucunda İbrahim b. Ebî Yahyâ'nın hadislerini sıkı bir tetkikten geçirdiğini ve İbrahim'den hadis alan râvide ya da İbrahim'in hadis aldığı râviden kaynaklı münker rivayetlerin nakledildiğini ve her halükârda onun, hadisi yazılabilir bir râvi olduğunu söylemiştir.³⁷⁹ İbn Adî, İbrahim b. Yahyâ ile ilgili uzun bir araştırma sonucu kendi içtihiyâyla karar verdiği görülmektedir. Diğer taraftan İbn Adî'nin, İbrahim b. Ebi Yahyâ'da olduğu gibi diğer cerh-ta'dîl âlimlerinin görüşlerine muhalif olarak kanaat bildirdiği başka râviler de vardır. Örneğin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet ettiği bir meclisi olduğu söylenen ve Ebû Hanîfe'nin kadılık yapmaya uygun bulduğu on talebesinden biri olan Nuh b. Ebî Meryem (ö.173/789)³⁸⁰ hakkında İbn Maîn "münkerü'l-hadis"³⁸¹, Buhârî "münkerül hadis", Müslim "metrûku'l-hadis" ve Hâkim "Kur'an'ın fazileti konularında hadis uydururdu" demiştir.³⁸² Fakat İbn Adî, birçok münekkidin cerh ettiği Nuh b. Ebi Meryem'in zayıf olmasına rağmen hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir.³⁸³

İbn Adî'ye yöneltlen tenkitlerden bir diğeri de râvi tercemelerinde yer verdiği münker rivayetlerdir. İbn Adî, râvilerin tercemelerinde o râvinin de isnadında bulunduğu zayıf bir hadisi naklederek bu zayıflık başka bir râviden kaynaklansa da

³⁷⁷ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 367.

³⁷⁸ İbn Adî, **a.g.e.**, C: I, s. 353-7.

³⁷⁹ İbn Adî, **a.g.e.**, C: I, s. 358- 367.

³⁸⁰ Eyyüb Saîd Kaya, "Nuh b. Ebû Meryem", **DİA**, C: XXXIII, s. 229.

³⁸¹ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VIII, s. 293.

³⁸² Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: IV, s. 279.

³⁸³ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VIII, s. 299.

biyografide yer alan kişiden kaynaklandığı izlenimini verdiği gerekçesiyle tenkit edilmiştir. Ancak bu durum sadece Ebû Hanîfe ve ashabının tercemesiyle sınırlı değildir. İbn Adî, eserinde genel olarak böyle bir usûl takip etmiştir. O, cerh-ta'dîl imamlarının tercemesinde zayıf türü rivayetlere yer verdiğinde çoğunlukla zayıflığın kaynağı olan râviyi belirtmiştir.³⁸⁴ Örneğin Abdürrezzak b. Hemmam'ın (ö. 211/826-27) tercemesinde Abdürrezzak kanalıyla gelen bir hadise yer vermiştir. Daha sonra zayıflık sebebinin Abdürrezzak'tan değil râvilerden Hasen b. Osman et-Tüsteri'den kaynaklandığını belirtmiştir.³⁸⁵ el-Velid b. el-Kasım'ın tercemesinde de bunun bir benzerini uygulamıştır.³⁸⁶ Bu örnekler, İbn Adî'nin râviler arasında ayırım yapmadan tercemelerde sıkıntılı rivayetlere yer verdiğini ve bazen bu rivayetlerle ilgili açıklamalarda bulunduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Ebû Hanife'den zayıf rivayetler nakleden Ahmed b. Abdullah b. Muhammed Ebû Ali tercemesinde bu rivayetlerin Ebû Hanife'den kaynaklanan bir zayıflık içermediğini vurgulamıştır. İbn Adî söz konusu râvi ile ilgili şunları söylemiştir: “Ebû Hanîfe'den münker rivayetler nakletmiştir. Bu hadisleri ondan başkası rivayet etmemiştir. Ebû Hanîfe'den naklettiği bu rivayetler batıldır. Ahmed b. Abdullah bu rivayetler dışında bilinmeyen bir râvidir.”³⁸⁷ İbn Adî zikredilen ifadelerle râviyi cerh ederek naklettiği batıl rivayetlerin Ebû Hanîfe'den kaynaklanmadığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla İbn Adî'nin, Ebû Hanife'ye karşı insafı bir tutum sergilediği söylenebilir.³⁸⁸

Son olarak İbn Adî'nin Ebû Hanîfe ve talebelerine karşı mutaassıp bir tutum içerisinde olup olmadığının anlaşılması için Ebû Hanife ve talebeleri hakkında diğer münekkitlerin görüşlerine müracaat edilmelidir. Ebû Hanife'yi Süfyan es-Sevri, Mâlik b. Enes, Yahyâ el-Kattan, Cüzecânî ve Nesâî³⁸⁹ gibi âlimler zayıf saymışlardır. İbn Adî ise Ebû Hanife'nin salih rivayetlerinin bulunduğunu ancak onun rivayet ettiği çoğu hadiste hata, tashif ve isnad ve metinlerde ziyade gibi kusurların mevcut olduğunu belirtmiştir. İbn Adî'nin ifadelerine “Ebû Hanife'nin salih rivayetleri vardır” şeklinde başlaması Ebû Hanîfe'yi zayıf görse de kanaatini belirtirken ihtiyatlı bir dil

³⁸⁴ Osman Ali Nur, **İbn Adî ve menhecüh**, C: II, s. 171.

³⁸⁵ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 541.

³⁸⁶ İbn Adî, **a.g.e.**, C: VIII, s. 367.

³⁸⁷ İbn Adî, **a.g.e.**, C: I, s. 320.

³⁸⁸ Osman Ali Nur, **İbn Adî ve menhecüh**, s. 173.

³⁸⁹ İbn Adî, **a.g.e.**, C: VIII, s. 235-7.

kullandığını göstermektedir. Dolayısıyla İbn Adî'nin Ebû Hanîfe ya da ashabından bazı isimlerin cerh edilmesi hususunda belirgin bir taassup sergilediğini söylemek güç görünmektedir. Nitekim Hanefî râviler hakkında diğer münekkitler cerh hükmü verdikleri halde İbn Adî'nin ta'dîl hükmü verdiği durumlar da olmuştur. Örneğin Yahyâ b. Maîn, Buhârî ve Cüzecânî gibi âlimlerin zayıf saydığı Esed b. Amr hakkında İbn Adî, "Rey ashabındandı, hadislerinde ve rivayetlerinde bir sıkıntı yoktur hadisinin müstakim olmasını umuyorum" demiştir.³⁹⁰ Benzer bir şekilde Ebû Hanîfe'nin ashabından Yakub b. İbrahim b. Ebî Yusuf adlı râviyi İbn Maîn ve İbnü'l-Mübârek zayıf saymışlar, İbn Adî ise kesin bir şekilde tenkit etmeyerek bazı şartlar dahilinde bu ravinin hadislerinde sıkıntı olmadığını söylemiştir.³⁹¹ İbn Adî, sözü edilen râviyi kesin bir şekilde cerh etmeyip belli şartlar dahilinde rivayetlerinin kabul edilebileceğini söyleyerek ihtiyatlı bir tutum ortaya koymuştur.

İbn Adî, münekkitlerin cerh-ta'dîl tutumunu kategorize eden listelerin dördünde yer almış ve hepsinde de mutedil olarak nitelendirilmiştir. Onunhakkında bu listeler dışında Kevserî'ye kadar hiçbir yerde Hanefî âlimlere karşı müteşeddît bir yaklaşım izlediğine yönelik bir tenkit tespit edilememiştir. Diğer taraftan özellikle Kevserî ile aynı fikhî gelenekten gelen Leknevî ve Tehânevî'nin İbn Adî'yi mutedil âlimler arasında zikretmeleri dikkat çekicidir.³⁹² Leknevî *er-Ref'* ve *t-tekmîl*'inde İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inden bahseden bir başlık açmasına rağmen burada eserle ilgili bilinmesi ve dikkat edilmesi gereken hususlara yer vermiş ancak yukarıda zikredilen Kevserî'nin tenkidinden bahsetmemiştir.³⁹³ Diğer taraftan İbn Adî'nin Ebû Hanîfe ve ashabından bazı râvilerin tenkidinde diğer münekkitlerle benzer görüşler bildirmesi hatta bazen diğer münekkitlerin cerh ettiği Hanefî râviler hakkında ihtiyatlı ifadeler kullanması onun mutedil tutumuna işaret etmektedir.

1.2. Müteşeddîd İmamlar

Râvi değerlendirmelerinde mutedil imamlara göre daha sıkı şartlar ileri sürerek bazen cerh gerektirmeyen hususlarda râvileri tenkit edip görüşünde tek kalan ya da

³⁹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: II, s. 83.

³⁹¹ İbn Adî, *a.g.e.*, C: VIII, s. 468; Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecüh*, s. 173.

³⁹² Osman Ali Nur, *a.g.e.*, C: II, s. 170.

³⁹³ Leknevî, *er-Ref'* ve *t-tekmîl*, s. 339-51.

diğer münekkitlere muhalefet eden âlimlerin tenkit tarzı müteşeddîd şeklinde isimlendirilmiştir. Şu‘be b. Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Cüzcanî, Ebû Hâtîm, İbn Hırâş ve Nesâî gibi cerh-ta‘dîl ilminin öncü isimleri râvi tenkitlerinde müteşeddîd olarak nitelenmişlerdir. Bu âlimler, cerh-ta‘dîl ilminin otorite isimleri olmaları hasebiyle râviler hakkındaki görüşlerine sıkça başvurulur. Ancak müteşeddîd âlimler râvileri cerh ederken ağır şartlar ileri sürdükleri ve çoğunluk tarafından cerh sebebi görülmeyen nedenlerle râvileri tenkit ettikleri için zaman zaman eleştirilmişlerdir. Aşağıda onların müteşeddîd üslupla yaptıkları tenkitlerden bahsedilecektir.

1.2.1. Şu‘be b. Haccâc

Ebû Bistâm Şu‘be b. Haccâc b. el-Verd el-Ezdî el-Atekî el-Basrî, hicrî 80-87 yılları arasında Vâsıt’ta doğmuş ve çocukluk yıllarını burada geçirmiştir. Hadis tahsiline Kûfe’de başlamıştır.³⁹⁴ Burada hadis ilmine yönelmeden önce bir müddet şiir ile ilgilenmiş sonrasında ise Hakem b. Uteybe’ye (ö. 115/733) gittiği bir gün onun hadis rivayetinden etkilenmesi üzerine hadise yönelmiştir.³⁹⁵

Şu‘be’nin hadis alanında yetiştiği ve uzmanlaştığı yer Kûfe’dir.³⁹⁶ Zira ilk eğitimini aldığı yer olan Kûfe’den Basra’ya gelişi öncesi buranın en önemli muhaddislerinden Eyyüb es-Sahtiyânî, Şu‘be’yi talebelerine şöyle takdim etmiştir: “Şimdi size Vâsıt ehlinin ‘Şu‘be’ denilen hadiste ehil bir kişi gelecek, geldiğinde ondan hadis alınız.”³⁹⁷

Şu‘be’nin münekkit kimliği incelenirken yetiştiği bölgenin etkilerinden bahsetmek gereklidir. Yapılan bir araştırmaya göre ilk üç asırda hadis uyduran 165 yalancı râvinin dağıldığı yedi bölge arasında Irak’ta bulunan râvi sayısı 64’tür. Bu rakam ise toplamda %38,8 gibi bir orana tekabül etmektedir. Öte yandan bu râvilerin kullandığı 181 aile isnadının sözü edilen bölgeler içerisinde %35,4’ü Irak bölgesinde uydurulmuştur.³⁹⁸ Dolayısıyla burada yoğun olarak hadis uydurma faaliyeti yapıldığı

³⁹⁴ Ebû’l-Hasen Alî b. el-Ca’d, **Müsned**, thk., Abdülmehdi b. Abdülkâdir b. Abdülhadi, 2 c., Kuveyt, Mektebetü’l-Felah, 1985, C: I, s. 268.

³⁹⁵ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C:X, s. 357; Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 212.

³⁹⁶ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 128.

³⁹⁷ İbn Hibbân, **Kitâbü’l-mecrûhîn**, C: I, s. 46; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 154.

³⁹⁸ Bekir Kuzudişli, **Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları**, İstanbul, İham-İşaret yay., 2007, s. 333-4.

görülmektedir. Bölgenin o dönemde içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumların bir getirisi olacak ki burada ricâl değerlendirmesinde bulunan âlimlerin sayısı diğer bölgelerden daha fazladır.³⁹⁹ Dolayısıyla bu coğrafyada hâkim olan siyâsî ve sosyal karışıklıklar ile darb-ı mesel haline gelen hadis uydurma faaliyetleri arasında burada yaşayan muhaddislere büyük iş düşmüştür. Bu muhaddisler isnadı yaygınlaştırmak ve hadislerin sağlamını zayıfından ayırmak için büyük gayret sarf etmişlerdir.⁴⁰⁰ Ayrıca Kûfe'yi de kapsayan Irak bölgesinde uydurma hadis faaliyetinin önüne geçebilmek ve hadis rivayetinin getirdiği sorumluluğa dikkat çekebilmek için 'men kezebe aleyye...' hadisini sıkça rivayet etmişlerdir. Bu rivayeti Kûfe'de yaygınlaştıran ismin ise Şu'be⁴⁰¹ olmasına şaşmamak gerekir.⁴⁰² Zira bölgede gittikçe artan hadis uydurma faaliyetlerinin titizlikle önüne geçmeye çalışan isimlerin başında Şu'be gelmektedir. Neticede bölgedeki iç karışıklıklar ve yaygın hadis uydurma faaliyetleri "Men kezebe 'aleyye..." hadisinin diğer yerlere nazaran Irak bölgesinde daha fazla nakledilmesinin en önemli sebebi olarak görülmektedir.⁴⁰³ Şu'be, bu coğrafyada uydurma hadis faaliyetleriyle son derece titiz bir şekilde mücadele etmiştir. Nitekim Şâfî, Şu'be'nin bu konudaki gayretlerini "Şu'be olmasaydı Irak'ta hadis bilinmezdi"⁴⁰⁴ sözleriyle özetlemiştir. Bölgenin sosyal ve siyasal anlamda maruz kaldığı baskının yanı sıra hadis uydurma faaliyetlerinin en çok bu bölgede gerçekleşmesi birazdan ele alınacak olan Şu'be'nin titiz hadisçiliği ve sert üslubunun sebepleri arasında olduğu söylenebilir.

Şu'be'nin ricâl tenkidindeki bilgisi ve üslubu üzerinde hocalarının etkisi de düşünülmelidir. Örneğin, ricâl tenkidini öğrenmeye başladığı hocası Hakem b. Uteybe,⁴⁰⁵ râvileri bilhassa murûet hususunda titizlikle araştıran bir muhaddistir. Şu'be ona Zâzân'dan (ö. 129/747) niçin rivayet etmediğini sormuş, o da bu soruyu "Çok konuşurdu" diyerek cevaplamıştır.⁴⁰⁶ Hakem'in bu ifadesinden, Hakem'in ileride ele

³⁹⁹ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 125.

⁴⁰⁰ Arif Ulu, "Hadis Rivayetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi", s. 119-166; Hüseyin Kahraman, "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği", **Ma'rife**, C: VI, No: 2, 2006, s. 98-110.

⁴⁰¹ Bekir Kuzudişli, "Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye... Hadisinin Rivayet Seyri", **HTD**, C. VI, No: 1, 2008, s. 85.

⁴⁰² Kûfe bölgesinde isnad kullanımı hakkında bilgi için bkz. Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "Hicrî İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi" (Doktora Tezi), İstanbul, 2017, s. 516-7.

⁴⁰³ Kuzudişli, "Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye... Hadisinin Rivayet Seyri", s. 90-1.

⁴⁰⁴ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 206.

⁴⁰⁵ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 133.

⁴⁰⁶ Hatîb, **el-Kifâye**, s. 112.

alınacak olan Şu‘be’nin murûet konusunda müteşeddîd tutumunu etkilediği düşünülebilir.

Şu‘be’nin hadis aldığı diğer hocalarından bazıları şunlardır: Katâde b. Diâme, (ö. 117-118/735-736) Amr b. Mürre, (ö. 118/736) Enes b. Sîrîn, (ö. 118/728) Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî, (ö. 125/743) Amr b. Dînar, (ö. 125/744) Yahyâ b. Ebî Kesîr, (ö. 129/747) Eyyûb es-Sahtiyânî, Mansûr b. Mu‘temir (ö. 132/750).⁴⁰⁷ Ayrıca Amr b. Seleme el-Cermî (ö. 91-100/ 709-718) ve Enes b. Mâlik’i (ö. 93/711) görmüş, tâbiînden 400 hocadan hadis dinlemiş, bazı hocaları da ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁴⁰⁸ Onun, sayıları 400’ü aşan hocadan hadis alması rivayet ağının genişliğine, hocalarının kendisinden hadis rivayet etmesi ise bu alanda seçkin bir yer edindiğine işaret etmektedir. Ayrıca Şu‘be, hadis ilminin pek çok önemli simasına hocalık yapmıştır. Süfyân es-Sevrî, Zâide b. Kudâme , İbrâhim b. Tahmân (ö. 163/780), İsmâil b. Uleyye (ö. 193/808), Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî bunlardan bazılarıdır.⁴⁰⁹

Şu‘be, ilk musannifler arasında zikredilir. *el-Garâib fi’l-hadis, Kitâbü Şu‘be, Musannefetü Şu‘be, Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm* ona nispet edilen eserlerden bazılarıdır. O, pek çok akranının yaptığı gibi ehil olmayan kimselerin eline geçmesi korkusuyla vefatından sonra kitaplarının imha edilmesini vasiyet etmiştir.⁴¹⁰ Şu‘be, hicrî 160’da 70 yaşındayken Basra’da vefat etmiştir.⁴¹¹

1.2.1.1. Cerh-Ta‘dîl İlmindeki Yeri

Şu‘be, ricâl münekkidi olarak Ali b. el-Medîni⁴¹², Tirmizî,⁴¹³ Sâlih Muhammed Cezere, (ö. 293/906)⁴¹⁴ İbn Ebî Hâtîm,⁴¹⁵ İbn Hibbân,⁴¹⁶ İbn Adî,⁴¹⁷ İbn Receb el-

⁴⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 203.

⁴⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 206.

⁴⁰⁹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C:X, s. 353-4; Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 204-5; a.mlf, *Târîhu’l-İslâm ve Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a‘lâm*, thk., Ömer Abdüsselam Tedmûrî, 52 c., 2. bs., Beyrût, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1411/1991, C: IX, s. 416.

⁴¹⁰ İbrahim Hatiboğlu, “Şu‘be b. Haccâc”, *DİA*, C: XXXIX, s. 225.

⁴¹¹ İbn Sa‘d, *Tabakât*, C: IX, s. 281; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: X, s. 367.

⁴¹² Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 38.

⁴¹³ Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebir*, C: VI, s. 230.

⁴¹⁴ Hatîb, *el-Câmi li-ahlâki’r-râvi*, C: II, s. 201.

⁴¹⁵ İbn Ebî Hâtîm Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, s. 10.

⁴¹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, (Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Riyad, Dârü’s-Samîi, 1420/2000 C: I, s. 41.

⁴¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 150.

Hanbelî⁴¹⁸, Zehebî⁴¹⁹ ve Sehavî'nin⁴²⁰ münekkitleri zikrettikleri listelerinde yer almıştır. Zehebî onun, râvilerin çoğu hakkında değerlendirme yapan bir münekkit olduğunu söylemiştir.⁴²¹ Şu'be'nin münekkitleri zikreden listelerinin hemen hepsinde yer alması ve râvilerin çoğu hakkında değerlendirme yapmış olması aktif bir şekilde cerh ve ta'dîl faaliyeti içerisinde olduğunu göstermektedir.

Şu'be'nin cerh ve ta'dîl alanında uzman ve bu alanda söz sahibi bir münekkit olduğuna dair bilgilere başta muasırları olmak üzere pek çok âlimin ifadelerinde rastlanmaktadır. “İbn Avn'ın (ö. 150/767) kendisine yöneltilen “Niçin falana müdrik olduğun halde ondan hadis rivayet etmiyorsun” sorusuna “Ebû Bistâm -yani Şu'be- ondan hadis almayı terk etti”⁴²² şeklindeki cevabı, onun ricâl tenkidindeki görüşlerinin hayattayken bile ölçüt olarak kabul edildiğini gösterir.

Şu'be'nin ricâl bilgisi ve otoritesi başka âlimler tarafından da vurgulanmıştır. Yahyâ el-Kattân “Şu'be ricâl hususunda en bilgili kişiydi”⁴²³ şeklindeki ifadesiyle onun ricâl bilgisiyle ön planda olduğuna dikkat çekmiş, Ebü'l-Velîd (ö.?) “Şu'be'ye bir hadis rivayet ettiğimde zabıta gibi olurdu”⁴²⁴ şeklindeki benzetmesiyle Şu'be'nin râvileri titiz bir şekilde denetlediğine işaret etmiştir. Şâfiî'nin, Şu'be'nin hadis ehlinden olmayan kişinin yanına gelip, “Hadis rivayet etme yoksa seni sultana şikâyet ederim”⁴²⁵ şeklindeki nakli ile Ebü'l-Velîd'in yukarıda zikredilen benzetmesi, onun hem cerh-ta'dîl ile müstakil bir ilim olarak ilgilendiği ve râvileri adeta bir zabıta gibi denetlediğini hem de bu uyarısı ile ehil olmayanlara deyim yerindeyse bir gözdağı verdiğini düşündürmektedir.

Ahmed b. Hanbel, Şu'be'nin ricâl konusundaki derin bilgisi, titizliği ve seçiciliğini kastederek “Şu'be bu konuda tek başına bir ümmettir”⁴²⁶ demiştir. Nesâî

⁴¹⁸ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî, **Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem**, thk. Şuayb Arnaût-İbrâhim Bacis, 8. bsk., Riyad, el-Emânetü'l-Âmme li'l-İhtifâl bi-Murûru Miete âm alâ Tesîsi'l-Memleke, 1999/1419, C: II, s. 107; a.mlf., **Şerhu ilel'ü't-Tirmizî**, thk., Nureddin İtr, Dimaşk, Dâru'l-mellâh li't-tabâati ve'n-neşr, ty., C: I, s. 172.

⁴¹⁹ Zehebî, **Zikru men yu'temed kavluh**, s. 171, 175.

⁴²⁰ Sehavî, **el-Mütekellimûn fi'r-ricâl**, s. 97.

⁴²¹ Zehebî, **Zikru men yu'temedü kavluh** s. 171.

⁴²² İbn Hibbân, **Kitâbü'l-mecrûhîn**, C: I, s. 45.

⁴²³ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: X, s. 364.

⁴²⁴ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 152.

⁴²⁵ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C: XII, s. 491; Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 215-6.

⁴²⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 155; Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: X, s. 363.

“Allah Teâlâ Resûlullah’ın hadislerini Mâlik, Şu’be ve Yahyâ el-Kattân ile güvene almıştır”⁴²⁷ şeklindeki ifadesiyle onun ricâl hususunda seçiciliğine, dolayısıyla sahih hadislerin yaygınlaşması hususundaki gayretlerine de dikkat çekmiştir.

Şu’be, cerh-ta’dîl ile bir ihtisas alanı olarak ilgilenmiş,⁴²⁸ öyle ki sadece râvi tenkidine mahsus meclisler düzenlemiştir.⁴²⁹ İbn Hibbân,⁴³⁰ Sâlih Cezere⁴³¹ ve Zehebî,⁴³² onu ilk cerh ve ta’dîl yapan kişi olarak zikretmişlerdir.

1.2.1.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Zehebî’nin listesinde Şu’be’nin ricâl tenkidindeki tutumuyla ilgili herhangi bir sınıflama mevcut değildir. Bununla birlikte onu muhtelif râvi tercemelerinde müteşeddîd bir münekkit olarak nitelediği görülmektedir.⁴³³ İbn Hacer’in listesinde Şu’be, birinci tabakada müteşeddîd bir âlim olarak zikredilmiştir.⁴³⁴ Sehavî ise onun yalnızca sikalardan hadis rivayet eden, hadis rivayeti konusunda oldukça mütesebbit bir münekkit olduğunu söylemiştir.⁴³⁵

Şu’be’nin ricâl tenkidindeki aşırı titiz tutumu, muasırları tarafından dile getirilen bir husustur. İmam Mâlik onun hakkında “Şu’be’niz ricâl konusunda müteşeddittir...”⁴³⁶ ifadesini kullanmıştır. İbnü’l Mübârek (ö. 181/797) “Ricâli Şu’be’den daha fazla tenkid eden görmedim” demiştir.⁴³⁷ Abdurrahmân b. Mehdî ise “Şu’be’den daha sıkısını görmedim”⁴³⁸ ifadeleriyle onun râvi tenkidinde müteşeddîd tutumuna işaret etmiştir.

⁴²⁷ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, C: I, s. 300.

⁴²⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, s. 41.

⁴²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s.152; İbn Receb, *Şerhu ilelû’t-Tirmizî*, C: I, s.45; Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 223; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 136.

⁴³⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, C: I, s. 40.

⁴³¹ Hatîb, *el-Câmi li ahlâki’r-râvi*, C: II, s. 201.

⁴³² Zehebî, *Siyer*, C: VII, s. 206.

⁴³³ Zehebî, *el-Muğnî fi’l-duafâ*, C: II, s. 476.

⁴³⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

⁴³⁵ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi’r-ricâl*, s. 97.

⁴³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VI, s. 387; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, C: XXV, s. 265; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C: II, s. 255.

⁴³⁷ Ebû Zûr’a, *Suâlâtü’l-Berzâi li Ebî Zûr’a er-Râzi*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Kâhire, el-Fârûku’l-Hadîsiyye, 1430/2009, C: II, s. 382.

⁴³⁸ Hatîb, *Târihu Bağdâd.*, C: X, s. 240; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C: XII, s. 493; Zehebî, *Siyer*, C: VII s. 212.

Münekkitlerin cerh-ta'dîldeki üslupları, çoğu zaman diğer âlimlerin raviler hakkında zikrettikleri kanaatlerine uygunluğu oranında kendini göstermektedir. Müteşeddîd yöntem izleyen münekkitler diğer âlimlerin güvenilir saydığı râviler hakkında verdikleri cerh hükümleri nedeniyle zaman zaman görüşlerinde tek kalmışlardır. Örneğin Şu'be, "Eğer birini (hadiste) kayıracak olsaydım Hişâm b. Hassân'ı (ö. 148/ 765) kayırırdım. O damadımdı; ancak kendisi hafız değildi"⁴³⁹ demiştir. Şu'be'nin bu değerlendirmesinden, onun yakını da olsa zayıf râvilerle göz yummadığı anlaşılabılır. Ancak konumuzla ilgili olup asıl dikkat çekilmesi gereken husus, bu râvinin diğer münekkitler tarafından tenkit edilip edilmediğidir. Hişâm hakkında İbn Maîn "Sika", Ebû Hâtim ve İbn Adî "saduk"⁴⁴⁰ ibarelerini kullanmışlardır. Ayrıca Zehebî, Hişâm'ın tercemesinde onun sika bir râvi olduğunu belirtip Şu'be'nin Hişâm hakkındaki tenkit ifadelerine şöyle karşılık verir: "Şu'be'nin bu sözü kabul edilemez [*matruh*]; ayrıca Şu'be de içtihadında hatadan sâlim değildir. Hişâm b. Hassân sika ve sağlam bir râvidir..."⁴⁴¹ Zehebî'nin bu itirazı ve diğer münekkitlerin Hişâm hakkında güvenilir olduğu yönünde kanaat bildirmeleri, Şu'be'nin kayırmadığını söylediği söz konusu râviyi müteşeddîd bir tutumla tenkit ettiğini ve bu râvinin normalde güvenilir olduğu kanaatinin kabul gördüğünü ortaya koyar.

Münekkitlerin kullandıkları cerh-ta'dîl ifadeleri de ricâl tenkidindeki tutumlarının bilinmesinde belirleyici bir unsurdur.⁴⁴² Şu'be'nin kullandığı bazı cerh

⁴³⁹ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VIII, s. 416; Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: IV, s. 296.

⁴⁴⁰ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VIII, s. 417.

⁴⁴¹ Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: IV, s. 296. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: IX, s. 54-6; İbn Hibbân, **es-Sikât**, C: VII, s. 566; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VIII, s. 417; Zehebî, **er-Ruvâtü's-sikât**, s. 174.

⁴⁴² Râvileri cerh ederken kullanılan cerh ta'dîl lafızları, münekkidin tutumunu yansıtır. Örneğin mutedil âlimler tabakasında yer alan Buhârî'nin seçtiği cerh lafızları pek çok âlim "insafı" olması sebebiyle övmüştür. Zehebî, Buhârî'nin "Allah Teâlâ'nın birinin gıybetini yapmamdan ötürü beni hesaba çekmeyeceğini umuyorum" şeklindeki sözüne yer verip üzerine şunları söylemiştir: "Buhârî'nin râviler hakkındaki cerh-ta'dîl sözlerine bakan, insanlar hakkındaki ifadelerinde sahip olduğu veramı ve insafını görür. Buhârî râviler hakkında en fazla "münkerül hadis, seketü anhu, fihi nazar gibi lafızlar kullanmıştır. "Falan kezzâb", "Falan hadis uyduruyor" gibi ifadeleri oldukça azdır. Yalancı râvilerle ilgili bir şey söyleyeceği zaman. "Falan onu tezkîb etmiştir" "Falan onu yalancılıkla itham etmiştir" gibi sözlerle bunu diğer âlimlere atfederdi. Buhârî, "'fî hadîsihi nazar' dediğim kişi müttehemdir. 'Münkerü'l-hadis' dediğim kişiden hadis almak helal değildir" şeklinde açıklama yapmıştır. (Bu ifadeler diğerleriyle karıştı) Zehebî, **Siyer**, C: XII, s. 439-441; İbnü's-Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfiyye**, C: II, s. 224; İbn Hacer, **Taghîku't-ta'lik alâ Sahîhü'l-Buhârî**, thk., Saîd b. Abdurrahmân Mûsa Kazakî, 5 c., Beyrût, el-Mektebü'l-İslâmî, Amman, Dârü Ammar, 1405/1985, C: V, s. 397.

ve ta'dîl lafızları, onun müteşeddîd tutumuyla ilgili ipucu vermektedir. Şu'be, Ebû Hârun el-Abdî (ö. 134/751) ile ilgili "Başımın vurulması, Ebû Hârun'dan rivayet etmekten daha iyidir"⁴⁴³ şeklindeki ifadesiyle söz konusu râviyi sert bir üslupla cerh etmiştir. Hişâm b. Hassân hakkında ise "Sirke ve yağdır" ifadelerini kullanmıştır⁴⁴⁴ İbn Avn'ı (ö. 151/768) "Bal kaymak" şeklinde övgü dolu ifadelerle onu ta'dîl ederken Ebû Bekr el-Hüzelî (ö. 167 783)⁴⁴⁵ hakkında ise "Bırak kusmayayım"⁴⁴⁶ diyerek ondan rivayet alınmayacağını sert bir dille açıklamıştır. Şu'be, tedlis özelinde müdellis râvileri ağır ifadelerle eleştirmiş, tedlisin yalanın kardeşi olup zinadan daha ağır bir suç olduğunu tedlis yapmaktansa gökten yere çakılmayı tercih ettiğini söylemiştir.⁴⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, onun tedlis ile ilgili söylediği bu sözleri "Şu'be'nin tedlis konusunda sert sözleri" başlığı altında zikretmiş,⁴⁴⁸ İbnü's-Salâh ise bunları aşırılık (ifrat) olarak değerlendirmiştir.⁴⁴⁹

Şu'be'nin hakkında değerlendirme yaptığı râvilerle ilgili kullandığı sert ifadelerin onun ricâl tenkidinde ne kadar yer tuttuğu ve Şu'be'nin cerh ifadelerinde ne kadar sıklıkla sert bir üslup kullandığı akıllara gelen sorulardandır. Bu sorular, tek tek örneklerle açıklamaya çalıştığımız durum ile ilgili genel bir tablo çizmeye yardımcı olacaktır.

Şu'be'nin, yüz kırk bir râvi hakkında değerlendirme yaptığı tespit edilmiştir.⁴⁵⁰ Bunlardan elli altısı hakkında tenkid ifadesi kullanmıştır. Cerh ettiği râvilerden yirmi sekizini ise yukarıda zikredilen mübalağalı cerh ifadeleri ile tenkid etmiştir.⁴⁵¹ Bu tablo, Şu'be'nin her iki tenkidinden birini sert bir üslupla yaptığını dolayısıyla genel olarak müteşeddîd bir tutum izlediğini göstermektedir. Öte yandan gerek kullandığı cerh lafızları gerekse râvilere yönelttiği tehditvâri konuşmaları onun karakter olarak

⁴⁴³ Ebû Hârun el-Abdî diğer münekkitler tarafından da zayıf görülmüştür. (İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 147) Ayrıca bk. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhin, **Kitâbü Târîhu esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn**, thk. Abdürrahim Muhammed Kaşgarî, y.y., 1989/1409, s. 144; Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 221.

⁴⁴⁴ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 220.

⁴⁴⁵ Ebû Bekr el-Hüzelî, diğer âlimler tarafından da cerh edilmiştir. (İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: IV, s. 313.)

⁴⁴⁶ Hatîb, **el-Kifâye**, s. 131.

⁴⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: I, s. 173.

⁴⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: I, s. 173. (A.y.)

⁴⁴⁹ İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, s. 75.

⁴⁵⁰ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 123.

⁴⁵¹ Turhan, **a.g.e.**, s. 519-538.

sert bir tabiata sahip olduğunu göstermektedir. Onun râvi tenkitlerinde sert tutumunun bir yönünü de sahip olduğu karakter özelliklerinin belirlediği söylenebilir.⁴⁵²

Şu'be'nin, râvide aranan zabt vasfıyla ilgili ileri sürdüğü şartlar da bu başlık altında incelenmelidir. Zira Şu'be, zabt hususunda ağır şartlar ileri süren, oldukça titiz bir münekkittir. Hammâd b. Zeyd (ö.179/795), Şu'be kendisine bir hadiste muhalefet ettiği zaman onun rivayetini kabul ettiğini; çünkü kendisinin bir kez dinlemekle yetinirken Şu'be'nin bir hadisi yirmi kez dinlediğini söylemiştir.⁴⁵³ Benzer şekilde Şu'be'ye bir hadis sorulmuş, Şu'be bu hadisi yalnızca bir kez dinlediği için rivayet etmek istemediğini söylemiştir.⁴⁵⁴ İbrâhim b. Abdurrahmân b. İsmâil'i (ö.?)⁴⁵⁵ ise düzgün konuşmadığı için tenkit etmiştir.⁴⁵⁶ Süfyân es-Sevrî, onun zabt hususundaki titizliğine işaret ederek "Hadiste Şu'be kadar vera' sahibi yoktur, ceyyid hadiste şüphe eder(se) onu terk ederdi" ifadelerini kullanmıştır.⁴⁵⁷ Şu'be, rivayet edeceği hadisleri tekrar tekrar dinlemedikçe mutmain olmamış ve rivayet alacağı râvileri de adeta imtihana tâbi tutmuştur. Kendisinden hadis aldığı Talhâ b. Mûsarri'f'e (ö. 112/730) her uğradığında ona söz konusu hadisi sormuş, bunun nedeni sorulunca da "Onun hıfzını görmek istedim, eğer bir şey değiştirseydi onu terk ederdim" diyerek cevap vermiştir.⁴⁵⁸ Şu'be'nin râvileri tekrar tekrar denetlemesi, bir hadisi defalarca dinlemeden rivayet etmekten kaçınması zabt şartlarında da oldukça titiz bir tutum sergilediğini göstermektedir.

Şu'be, murûtle alakalı pek çok hususta müteşeddid bir üslup izlemiştir. Ebû Ubeyde el-Haddâd'ın (ö. 190/ 805) naklettiği şu hâdise onun titizliğini ortaya koyması bakımından önemlidir: "Bir gün Şu'be bize bir râviden yirmiye yakın hadis rivayet etti. Sonra 'Onları silin' dedi. Ona 'Neden' diye sorduk. 'Onda gördüğüm bir şeyi hatırladım' dedi. Biz de 'Bize ne gördüğünü söyle' dedik. 'Onu bir atın üzerinde çatlatırcasına atı koştururken görmüştüm' dedi." Benzer şekilde Şu'be'ye "Falancanın

⁴⁵² Şu'be, müstemlilerinden birine söylediklerini tam aktaramadığı için hakkında kötü konuşmuştur. (Abdülvahap Özsoy, "Şu'be İbnü'l-Haccâc ve Hadisçiliği" (Yüksek lisâns tezi), AÜSBE, 2004, s. 94.)

⁴⁵³ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 219.

⁴⁵⁴ Zehebî, **a.g.e.**, C: VII, s. 221.

⁴⁵⁵ Zayîf bir râvidir. (İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C: I, s. 74.)

⁴⁵⁶ İbn Şâhin, **Duafâ**, s. 49.

⁴⁵⁷ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: X, s. 366.

⁴⁵⁸ Hatîb, **el-Kifâye**, s. 113.

hadisini neden terk ettin?” diye sorulmuş, o da “Onu beygir üzerinde dört nala koşarken gördüm ve terk ettim” demiştir. Simâk b. Harb’i (ö. 123/740)⁴⁵⁹ ayakta bevlederken gördüğü için Naciye b. Ka’b’ı (ö.?) ise satranç oynadığı gerekçesi ile terk edip hadislerini yazmadığını söylemiştir.⁴⁶⁰ Şu‘be, evinden tanbur sesi geldiği için Minhâl b. Amr’dan (ö.?) hadis almadan geri döndüğünü söylemiştir.⁴⁶¹

Şu‘be’nin murûtle ilgili konularda ileri sürüldüğü tenkit gerekçeleri bazı âlimler tarafından cerhi gerektirmeyen hususlar arasında zikredilmiştir. Hatîb,⁴⁶² İbnü’s-Salâh,⁴⁶³ İbn Hacer⁴⁶⁴ ve Sehavî⁴⁶⁵ gibi âlimler eserlerinde Şu‘be’nin murûte müteallık hususlarda eleştirdiği râvilerle ilgili örnekleri, râvinin adaletine zarar vermeyen cerh sebepleri arasında zikretmişlerdir. Bulkînî (ö. 805/1403), onun murûtle ilgili konularda müteşeddî olduğunu söylemiş,⁴⁶⁶ Sehavî, diğer âlimler nazarında cerh sebebi sayılmayan hususların, müteşeddî âlimler tarafından cerh sebebi olarak zikredildiğini bu nedenle cerh sebebinin mutlaka açıklanması gerektiğini belirtmiştir. Bu ifadelerinin akabinde Şu‘be’nin murûtle ilgili râvi tenkitlerine yer vermiştir.⁴⁶⁷

Muhaddislerin çoğu tarafından uygulanan ancak Şu‘be tarafından makbul görülmeyen bazı hadis usûlü konularına da bu başlıkta yer verilmelidir. Râvilerin hadis tahammülü sırasında perde arkasından rivayet etmeleri, hocanın râvinin sesini tanınması ve râvinin adalet ve zabt şartlarına uygun bir kimse olması kaydıyla muhaddislerin çoğunluğu tarafından caiz görülmüştür. Hz. Aişe ve diğer bazı kadın

⁴⁵⁹ Zehebî, Simâk b. Harb hakkında “saduk” ve “salih” ifadelerini kullanmıştır. (Zehebî, **Mizânü’l-İtidâl**, C: II, s. 232.)

⁴⁶⁰ Belhî, **Kabûlü’l-ahbâr ve ma’rifetü’r-ricâl**, C: III, s. 219; Hatîb **Kifâye**, s. 111; Zehebî, **Târîhu’l-İslâm**, C: IX, s. 423.

⁴⁶¹ Hatîb, **Kifâye**, s. 112; Minhâl b. Amr sika bir râvidir. (İclî, **Târîhu’s-sikât**, s. 442; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: VIII, s. 356; el-Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, C: II, s. 837) Sehavî, Şu‘be’nin Minhâl b. Amr’dan bir rivayet naklettiğini, bu durumun Şu‘be’nin Minhâl’dan hadis rivayetini bırakmadığına delil olarak gösterilebileceğini söylemiştir. Öte yandan Şu‘be’nin söz konusu olay yaşanmadan önce ondan hadis almış olabileceği gibi Minhâl’in tanburu bırakması ve sonrasında Şu‘be’nin kendisinden hadis almış olma ihtimalinin de bulunduğunu belirtmiştir. (Sehavî, **Fethü’l-Muğîs**, C: II, s. 178.)

⁴⁶² Hatîb, **el-Kifâye**, s. 112.

⁴⁶³ İbnü’s-Salâh, **Ulûmü’l-hadîs**, s. 107.

⁴⁶⁴ İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 468.

⁴⁶⁵ Sehavî, **Fethü’l-muğîs**, C: II, s. 177.

⁴⁶⁶ Bulkînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Raslân b. Nasîr b. Sâlih, **Mehâsinü’l-istilâh**, nşr. Âişe Abdurrahmân, Kâhire, Dârü’l-meârif, t.y., s. 288.

⁴⁶⁷ Sehavî, **Fethü’l-muğîs**, C: II, s. 177.

sahâbîler perde arkasından rivayette bulunmuş ve bu rivayetler de kabul edilmiştir. Perde arkasından yapılan rivayetin uygun görülmesine rağmen Şu‘be, yüzünü görmediği kimseden hadis rivayetini uygun görmemiştir.⁴⁶⁸ Süyûtî, Resûlullah’ın (s.a.s) Ümmü Mektûm’a (ö. 15/636) bu konuda izin verdiğini ve eşlerinin de perde arkasından rivayette bulunduklarını delil göstererek Şu‘be’ye bu hususta itiraz etmiştir.⁴⁶⁹ Şu‘be, muhaddislerin ortak paydada makbul gördükleri bu rivayet şeklini makbul görmemesine rivayetlerdeki titiz yaklaşımının etki ettiği düşünülebilir.⁴⁷⁰

Muhaddisler ferd hadisin, sika bir râvi tarafından rivayet ediliyorsa sahih, hafızası kötü bir râvi tarafından rivayet ediliyorsa zayıf olduğuna hükmetmişlerdir.⁴⁷¹ Ancak Şu‘be başka âlimler tarafından sika kabul edilse de bir râvi ferd hadis rivayet etmişse bunu cerh sebebi olarak görmüştür. Onun “Sana şâz hadis ancak şâz kişiden gelir”⁴⁷² sözü de bu görüşüne işaret etmektedir. Şu‘be, sika bir râvi olarak kabul edilen, hakkında başkasının cerh ifadesi kullanmadığı⁴⁷³ Abdülmelik b. Ebî Süleymân’ı (ö. 154/770)⁴⁷⁴ şüf’a hadisinde tek kaldığı için tenkid etmiş⁴⁷⁵ hatta “Onu destekleyen bir rivayet olsaydı” diyerek bu sebepten dolayı cerh ettiğini vurgulamıştır.⁴⁷⁶ İbn Hibbân bu hususta bir râvinin genel olarak sağlam olduğu biliniyorsa bir hatası nedeniyle terkedilmemesi gerektiğini sağlam ve güvenilir bir râviyi terk etmenin insafı bir tutum olmadığını belirtmiştir.⁴⁷⁷ İbn Hibbân’ın da belirttiği gibi Şu‘be’nin söz konusu râviyi ferd bir hadisi nakletmesi nedeniyle cerh etmesi mutedil tutumun aksine bir kanaattir. Dolayısıyla bunu bir cerh sebebi olarak görmesi, onun müteşeddid bir âlim olarak

⁴⁶⁸ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed Zekerîyyâ Ensârî, **Fethü’l-baki bi-şerhi Elfiyyeti’l-İrâkî**, thk., Senâullah ez-Zâhidî, Beyrût, Dârü İbn Hazm, 1420/1999, s. 318.

⁴⁶⁹ Süyûtî, **Tedribü’r-râvi**, C: I, s. 446-7.

⁴⁷⁰ Râmehurmuî, “Muhaddisin sesini duyup yüzünü görmeyen kişi hakkında” başlığı altında Şu‘be’nin “Sesini duyup yüzünü görmediğin muhaddisten hadis rivayet etme” sözüne yer vermiştir. Bu ifade, onun kadın ya da âmâ kişiler dışında da yüzünü görmediklerinden hadis rivayet etmediğini göstermektedir. (Râmehurmuî, **el-Muhaddisü’l-fâsıl**, s. 599.)

⁴⁷¹ Turhan, **a.g.e.**, s. 164.

⁴⁷² Hatîb, **el-Kifâye**, s. 141.

⁴⁷³ Tirmizî, **Ahkam**, 32.

⁴⁷⁴ İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: V, s. 366-7; İbn Hibbân, **es-Sikât**, C: VII, s. 97. Şu‘be’nin bir hadiste tek kalması sebebiyle tenkit ettiği başka bir râvi Hakîm b. Cübeyr’dır. (İbn Adî, **el-Kâmil**, C: II, s. 505).

⁴⁷⁵ Tirmizî, **el-Câmiu’l-kebîr**, C: VI, s. 249; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 525; Zehebî, **el-Muğnî fi’d-duafâ**, C: I, s. 574.

⁴⁷⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 526.

⁴⁷⁷ İbn Hacer, **Tehzîb**, C: II, s. 614.

nitelendirilmesine sebep olan hususlardan biri olarak zikredilebilir.⁴⁷⁸ Öte yandan diğer münekkitlerin ittifakla güvenilir olduğunu söyledikleri râvi hakkında tek başına cerh ifadesi belirtmesi de onun bu hususta müteşeddîd bir tutum sergilediğini gösteren bir başka işarettir.

Şu‘be’nin râvi tenkidini müteşeddîd olarak niteleyen âlimlerin yanı sıra onun mutedil bir münekkit olduğunu savunan görüşler de mevcuttur. Örneğin, Eymen Mahmûd Mehdî, İbn Hacer’in Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ (ö. 141? -142?) tercemesinde yer alan “Şu‘be, onu yöneticilerle yakınlığı nedeniyle cerh etti” şeklindeki ifadesi dışında Şu‘be’nin müteşeddîd tavrına işaret edilebilecek bir delilin bulunmadığını iddia eder. Mehdî’ye göre Şu‘be, sadece sikalardan hadis rivayet etme, zayıf ve metrûk râvilerden rivayetten kaçınma ve bazen bir râviyi cerhi gerektirmeyen bir sebepten ötürü tenkit etme gibi hususlar nedeniyle müteşeddîd olarak nitelenmektedir. Mehdî, onun bu tutumunun teşeddüd olmayıp bizatihi itidâl olduğunu düşünür.⁴⁷⁹

Öncelikle Hâlid b. Mihrân’ın cerh edilme sebebi olarak yalnızca yöneticilere yakın olması değil hafızasının zayıflamış olmasının da zikredildiği göz ardı edilmemelidir.⁴⁸⁰ Hafızası sonradan zayıflamış olan bir râviyi terk etmek teşeddüd olarak görülemeyeceği gibi muhaddislerin genellikle -istisnaları olmakla birlikte- yöneticilere mesafeli bir duruşa sahip olmaları⁴⁸¹ bu örneğin tek başına Şu‘be’nin müteşeddîd tutumunu gösteremeyeceğini ortaya koymaktadır. Ancak yalnızca sika râvilerden hadis rivayet etme ve cerhi gerektirmeyen konularda râviyi tenkit etme, muhaddislerin çoğunun takip ettiği bir yöntem değildir. Buna bağlı olarak da bu tavır itidâl yerine teşeddüd olarak adlandırılmıştır.

Şu‘be’nin müteşeddîd münekkitlerin zikredildiği listelerde yer alması, akranlarının onun râvi tenkidindeki tutumuyla ilgili sözleri, kullandığı cerh-ta‘dîl ifadelerinde genellikle sert bir üslup kullanması, münekkitlerin çoğu tarafından cerh sebebi olarak görülmeyen adalet ve zabt ile ilgili hususlarda râvileri cerh etmesi ve genel kabul görmüş bazı rivayet usûllerini reddetmesi gibi hususlar onun, râvileri

⁴⁷⁸ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 164-5.

⁴⁷⁹ Eymen Mahmud Mehdî, **el-Cerh ve’t-ta‘dîl**, s. 46.

⁴⁸⁰ İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, C: I, s. 420.

⁴⁸¹ Abdülvahap Özsoy, “Şu‘be İbnü’l-Haccâc ve Hadisçiliği”, 179-194

tenkit etme hususunda hem adalet hem zabt konusunda müteşeddîd bir tutum izlediğini gösterir. Şu‘be özelinde müteşeddîd âlimlerin cerh sebeplerinin müfesser olmasının istenmesi, onların cerh sebebi olmayan hususlardan ötürü râvileri tenkit etmiş olma ihtimalleri nedeniyledir.⁴⁸²

1.2.2. Yahyâ b. Saîd el Kattân

Yahyâ b. Saîd el-Kattân, hicrî 120 yılında doğmuş Basralı bir muhaddistir. Hadis tahsilinde Süfyân es-Sevrî, Şu‘be b. Haccâc ve Mâlik b. Enes gibi âlimlerden istifâde etse de⁴⁸³ ricâl ilmini öğrendiği ve kendisine yirmi yıl talebelik yaptığı Şu‘be, kendisinden en çok yaralandığı isimdir.⁴⁸⁴ Nitekim Ahmed b. Hanbel de “Yahyâ’nın yaşadığı dönemde kendisi gibisi yoktur. O bu ilmi Şu‘be’den öğrenmiştir.”⁴⁸⁵ diyerek aralarındaki hoca talebe ilişkisine dikkat çekmiş, Yahyâ’yı bu ilimde yetiştiren kişinin Şu‘be olduğuna işaret etmiştir. İbn Receb ise Yahyâ’yı Şu‘be’nin halifesi olarak nitelemiş, Şu‘be’nin vefatından sonra onun yerine geçtiğini söylemiştir.⁴⁸⁶ Bu ifadelerin konuyla bağlantılı olan kısmı, Yahyâ’nın, hocaları arasında birinci sırada cerh-ta‘dil ilminin kurucusu, ricâl tenkidinde müteşeddîd bir münekkît olan Şu‘be’den istifade etmesi ve onun tedrisinde yetişmiş olmasıdır. Nitekim Şu‘be’ye ait ricâl değerlendirmelerinin tek başına %12’lik kısmını nakletmiş olması da bunu desteklemektedir.⁴⁸⁷

Şu‘be nezdinde de talebesi Yahyâ’nın önemli bir konumu vardır. Nitekim Şu‘be, Yahyâ ile birlikte gelip bir nevi onu referans göstererek hadis almak isteyen râvilere hadis rivayet etmiş ve Yahyâ’ya: “Senin yerin olmasa ona bir hadis bile rivayet etmezdim.”⁴⁸⁸ demiştir. Anlaşılan Şu‘be talebesine bu konuda itimad göstermekte ve titizliğine güvenmektedir. Yahyâ’nın, yirmi yıl gibi uzun bir süre Şu‘be’nin öğrencisi olması dolayısıyla aralarında görülen sıkı bağ, hocasının râvî tenkidindeki üslubunu içselleştirdiği ihtimalini akıllara getirmektedir.

⁴⁸² Salahattin Polat, **Hadis Araştırmaları-Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-**, 5. bs., İstanbul, İnsan yayınları, 2014, s. 60.

⁴⁸³ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 131.

⁴⁸⁴ Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, C: XXXI, s.334

⁴⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta‘dîl**, C: I, s. 249.

⁴⁸⁶ İbn Receb, **Şerhu İlel**, C: I, s. 192.

⁴⁸⁷ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 137.

⁴⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta‘dîl**, C: I, s. 248.

Şu‘be’nin en gözde talebelerinden biri olan Yahyâ el-Kattân, hicrî 198’de vefat etmiştir.⁴⁸⁹ Yahyâ, en az hocası kadar cerh-ta‘dil ilmi ile meşgul olmuş ve döneminin sayılı münekkitleri arasında zikredilmiştir. Yahyâ’nın cerh-ta‘dil alanındaki yeri ile ilgili aşağıda bilgi verilecektir.

1.2.2.1. Cerh-Ta‘dil İlmindeki Yeri

Yahyâ el-Kattân, ricâl münekkidi olarak Ali b. Medîni,⁴⁹⁰ Tirmizî,⁴⁹¹ Sâlih Cezere,⁴⁹² İbn Ebî Hâtim,⁴⁹³ İbn Hibbân⁴⁹⁴ İbn Adî,⁴⁹⁵ İbn Receb,⁴⁹⁶ Zehebî,⁴⁹⁷ ve Sehavî’nin⁴⁹⁸ listelerinde yer almıştır.

Yahyâ el-Kattân, hadis ilimleri içerisinde bilhassa ricâl tenkidi ile yoğun bir şekilde ilgilenmiş ve bu ilme dair bilgisiyle pek çok âlimin takdirini kazanmıştır. İbn Mehdî’nin rivayet ettiğine göre bir gün insanlar Şu‘be ile bir meselede ihtilaf ederler ve ondan aralarında bir hakem tayin etmesini isterler. Şu‘be, “Ahvel -yani- Yahyâ b. Saîd’in hakem olmasına razıyım” der ve Yahyâ b. Saîd gelip söz konusu ihtilafta Şu‘be aleyhine hüküm verince Şu‘be, “Senin tenkidine kim güç yetirebilir ki ey Ahvel!” der.⁴⁹⁹ Bu rivayet Yahyâ’nın, müteşeddid bir münekkid olarak bilinen Şu‘be nezdinde ricâl ilminde muteber bir kaynak olarak görüldüğünü dolayısıyla onun ricâl tenkidinde bir otoriteye sahip olduğuna işaret etmektedir.

Yahyâ, hocası Süfyân es-Sevrî nazarında da görüşlerine itimat edilen güvenilir bir münekkittir. Süfyân, muhtemelen talebesini sınamak maksadıyla tedlis yaparak bir hadis rivayet etmiş, Yahyâ gerekli düzeltmeyi yapınca “Senin gibisini görmedim

⁴⁸⁹ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 187; Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: XVI, s. 215; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 154.

⁴⁹⁰ Ali b. Medîni, **İlel**, s. 40.

⁴⁹¹ Tirmizî, **el-Câmiu’l-kebîr**, C: VI, s. 230.

⁴⁹² Hatîb, **el-Câmi li-ahlâki’r-râvi**, C: II, s. 201.

⁴⁹³ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta‘dil**, C: I, s. 232.

⁴⁹⁴ İbn Hibbân, **Kitâbü’l-mecrûhîn**, C: I, s. 49.

⁴⁹⁵ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 185.

⁴⁹⁶ İbn Receb, **Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem**, C: II, s. 107-8.

⁴⁹⁷ Zehebî, **Zikru men yu’temedu kavluh**, s. 180.

⁴⁹⁸ Sehavî, **el-Mütakellimûn fi’r-ricâl**, s. 100.

⁴⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta‘dil**, C: I, s. 232; Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: XVI, s. 205; Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 180.

hiçbir şeyi kaçırmıyorsun”⁵⁰⁰ diyerek onun dikkatini dolaylı olarak da ricâl bilgisini takdir etmiştir.

Yahyâ el-Kattân’ın râviler hakkındaki görüşleri yer yer diğer münekkitler için de bir ölçüt kabul edilmiş ve râviler hakkında verdiği cerh ve ta’dîl hükümleri onlara kaynaklık etmiştir. Nitekim muasırı İbnü’l Mübârek’e sorulan Hasan b. Dînâr’ı neden terkettiği sorusuna, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî’yi kastederek “Şu kardeşlerim onu terkettiler” şeklinde yanıtı bu tespiti desteklemektedir.⁵⁰¹

Yahyâ’nın önde gelen talebelerinden Ali b. Medîni’nin ona ricâlî durumu hakkında sorduğu soruları ve hocasının verdiği cevapları ihtiva eden bir eser kaleme alması⁵⁰² Yahyâ’nın hayatta iken cerh ve ta’dîl ilminde uzman olarak kabul edildiğini gösteren deliller arasındadır.⁵⁰³ Ahmed b. Hanbel’e, Yahyâ b. Saîd, Abdurrahmân b. Mehdî ve Vekî’ el-Cerrâh hakkında sorulduğunda “Ricâlî (ilminin) inceliklerini en iyi bilen, hadisi en sağlam olan Yahyâ idi”⁵⁰⁴ şeklindeki cevabıyla, Yahyâ el-Kattân’ın ricâl bilgisinin derinliğine dikkat çekerek onu döneminin diğer önemli cerh ve ta’dîl âlimlerinden üstün tutmuştur.

Yahyâ el-Kattân, ricâl ilmine ömrünü adanmış,⁵⁰⁵ ricâl tenkidıyla vefatına kadar Resûlullah’a karşı bir sorumluluk duygusuyla ilgilenmiştir. Yahyâ’ya tenkit ettiği râvilerin ahirette kendisinden şikayetçi olurlarsa ne yapacağı sorulunca “Kendilerini tenkit ettiğim râvilerin bana düşman olması, ahirette Resûlullah’ın ‘Yalana karşı hadislerimi neden korumadın?’ diyerek düşman olmasından daha iyidir” diyerek karşılık vermiştir.⁵⁰⁶ Aşağıda onun râvileri değerlendirirken sahip olduğu tutumu incelenecektir.

⁵⁰⁰ Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, C: XXXI, s. 339; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, **DİA**, C: XLIII, s. 262.

⁵⁰¹ İbn Hibbân, **Kitâbü’l-mecrûhîn**, C: I, s. 277. Yahyâ’nın önde gelen talebelerinden İbnü’l-Medîni onu râvi tenkidinde onu ölçüt kabul etmiştir. (Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: XVI, s. 208-9; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, C: XXXI, s. 336.)

⁵⁰² Mustafa Tatlı, **Ricâl Bilgisinin Tespiti -Suâlât literatürü-** İstanbul, Beka Yayıncılık, 2016, s. 55.

⁵⁰³ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 332.

⁵⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: I, s. 233.

⁵⁰⁵ Zehebî, **Zikru men yu’temedu kavluh**, s. 180.

⁵⁰⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 186; İbnü’s-Salâh, **Ulûmü’l-hadîs**, s. 389.

1.2.2.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Yahyâ el-Kattân, râvilerin durumlarını değerlendirmede çok titiz ve sert bir tutuma sahip olması nedeniyle Zehebî⁵⁰⁷, İbn Hacer⁵⁰⁸, Tehânevî⁵⁰⁹ ve Leknevî'nin⁵¹⁰ listelerinde müteşeddîd bir âlim olarak kaydedilmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla Yahyâ'nın râvi değerlendirmelerinde müteşeddîd tutumuna dair ilk değerlendirme hocası Şu'be tarafından yapılmıştır. O, Yahyâ'ya ricâl değerlendirmesinde kendisiyle sıkı irtibatı bulunan öğrencisi Abdullah b. Osman'dan⁵¹¹ daha müteşeddîd olduğunu söylemiştir.⁵¹² Abdullah b. Osman'ın vefat tarihine dair net bir bilgi olmasa da İbnü'l-Medînî'den nakledilen onun, Şu'be'den önce vefat ettiği bilgisi⁵¹³ Yahyâ'nın, hicrî II. asrın ikinci yarısından itibaren müteşeddîd bir âlim olarak tanındığını göstermektedir. Bununla birlikte bu değerlendirmede dikkat çeken bir diğer husus, değerlendirmeyi yapan Şu'be'nin de müteşeddîd bir münekkit olarak bilinmesidir. Bu noktada Şu'be ve Yahyâ'nın râvi değerlendirmelerindeki üslupları arasında hangi oranda bir farklılık bulunduğu sorusu akıllara gelebilir. Bu sorunun cevabı, Yahyâ'nın hocasından ne kadar etkilendiği ve hocasına oranla ne kadar titiz olduğuna dair bir kanaat oluşturacaktır.

Şu'be ve Yahyâ'dan her ikisinin hakkında değerlendirme yaptıkları râvi sayısı toplamda elli dört adettir. Bu sayının on dördünü her ikisinin ta'dil ettiği râviler oluşturmaktadır. İkisinin de cerh ettiği râvi sayısı ise yirmi dört adettir. Bunlarla birlikte, Yahyâ'nın cerh edip Şu'be'nin ta'dil ettiği râvi sayısı on üç olup tam aksine Yahyâ'nın ta'dil edip Şu'be'nin cerh ettiği râvi sayısı ise üçtür.⁵¹⁴ Bu verilere göre Yahyâ'nın titiz tutumunda hocasından etkilendiği hatta ondan da daha fazla müteşeddîd bir tutum içerisinde olduğu söylenebilir.

Ricâl tenkidinde hocası Şu'be'den daha katı şartlar ileri sürdüğü anlaşılan Yahyâ, râvileri değerlendirme noktasındaki müteşeddîd üslubuna yer yer kendisi de

⁵⁰⁷ Zehebî, *el-Mûkaza*, s. 83; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: II, s. 171.

⁵⁰⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

⁵⁰⁹ Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*, s. 179.

⁵¹⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 275.

⁵¹¹ Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdın Satır Araları*, İstanbul, İFAV yayınları, 2018, s. 121.

⁵¹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlâle ve ma'rifetü'r-ricâl*, C: II, s. 448.

⁵¹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C: XV, s. 288.

⁵¹⁴ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 519-38, 606-42.

dikkat çekmiştir. Ricâl bilgisini hocası Yahyâ'dan öğrenen Ali b. el-Medînî'nin⁵¹⁵ ona, Muhammed b. Amr el-Alkame (ö. 145/762) hakkında görüşünü sorması üzerine Yahyâ, "Müsamahakâr davranmamı mı istersin [*e türîdü 'l-afve*] yoksa teşeddüd ile mi hüküm vereyim?" demiş, Ali b. Medînî teşeddüd ile hüküm vermesini isteyince "O, senin istediğin râvilerden değil" cevabını vermiştir.⁵¹⁶

Yahyâ'nın müteşeddid tutumu neticesinde, cerh-ta'dîl imamlarından pek çoğunun tevsik ettiği râvileri cerh ettiğine dair çok sayıda örnek ricâl eserlerinde yer almıştır. Yahyâ'nın teşeddüd ile cerh ettiği râvilerden birkaçını örnek olarak zikretmek faydalı olacaktır. Yahyâ, Hüseyin b. Zekvân el-Muallim el-Basrî (ö. 145/762) hakkında "Bazı hadislerinde uyumsuzluk vardır [*fîhî ızdırâb*]" ibaresini kullanırken İbn Maîn, Nesâî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, İclî, İbn Sa'd (ö. 230/845), Bezzâr (ö. 292/905) ve Dârekutnî gibi münekkitler ise bu râvinin güvenilir olduğunu söylemişlerdir. İbn Hacer, Yahyâ'nın bu değerlendirmesine "Belki de uyumsuzluk ondan hadis alan râvilerdendir, onunla imamlar ihticac etmişlerdir." şeklinde cevap vermiş⁵¹⁷ ve Yahyâ'nın cerh sebebinin geçerli olmadığını belirtmiştir. [الأنه بلا قَدَح]⁵¹⁸ Bu örneğe benzer şekilde Yahyâ, hakkında İbn Mehdî, İbn Maîn, Ebû Zür'a ve Ahmed b. Hanbel'in sika ifadesini kullandığı⁵¹⁹ Habib el-Muallim'den (ö. 130/747) hadis rivayet etmemiş bu tavrı nedeniyle Zehebî tarafından "müteannit" olarak nitelenmiştir.⁵²⁰ Örnek olarak zikredilen Yahyâ'nın rivayetlerini kabul etmediği râviler hakkında mutedil âlimlerin yanı sıra İbn Maîn, Nesâî ve Ebû Hâtim gibi müteşeddid tutumuyla bilinen âlimlerin de ta'dîl hükmü vermeleri Yahyâ'nın müteşeddid olarak nitelenmesine neden olmuştur. Ayrıca onun cerh ifadesi pek çok mutedil ve müteşeddid âlimin ta'dîlleri nedeniyle kabul edilmemiştir.

Yahyâ, râvi değerlendirmelerinde müteşeddid bir tutum izlese de Tirmizî, onun bilhassa zabt konusunda titiz bir tutuma sahip olduğuna işaret etmiştir. Tirmizî,

⁵¹⁵ İbn Hibbân, **es-Sikât**, C: VII, s. 611.

⁵¹⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VII, s. 456.

⁵¹⁷ İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, s. 417. Tercemesi için bk. İbn Sa'd, **Tabakât**, C: VII, s. 200.

⁵¹⁸ İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, C: I, s. 485.

⁵¹⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: III, s. 101.

⁵²⁰ Zehebî, **er-Ruvâtü's-sikât**, s. 79. Yahyâ'nın diğer münekkitlere muhalif olarak tenkit ettiği râviler için bk. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: III, s. 250; Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: I, s. 470; a.mlf., **er-Ruvâtü's-sikât**, s. 81, 182.

râvilerin zabt yönü araştırılırken, adalet ve zabt sahibi olan, rivayetlerinde çokça hata bulunup hataları doğrularını aşmayan râviler hakkında İbn Mehdî, Vekî‘, Süfyân ve çoğunluğun hadis almasına rağmen Yahyâ’nın bu gruptan hadis almadığını söylemiştir.⁵²¹ Mezkur muhaddislerin hadis alıp Yahyâ’nın zabt konusunda ağır şartlarından dolayı hadislerini kabul etmediği râviler ise şu isimlerdir: Rebî‘ b. Sabîh (ö. 160/776) ve Mübârek b. Fadâle (ö. 164/780), Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794) ve Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809).⁵²² Bu tabloda Yahyâ’nın cerh ettiği râvileri ta‘dîl eden isimlerin, râvi tenkitlerinde mutedil olarak bilinmeleri dikkat çeker. Dolayısıyla Tirmizî burada Yahyâ’nın râvilerde aradığı zabt şartının diğer münekkitlere göre daha ağır olduğunu ortaya koymuştur.

Yahyâ’nın, râvilerin adalet sıfatını zedeleyen ehl-i bid‘ate mensup olup olmamaya dair yaklaşımı da bu başlık altında değerlendirilmelidir. Zira Yahyâ, bu râvilerin doğru sözlü ve zabtı sağlam olduğu müddetçe hadislerini almakta bir sakınca görmemiştir.⁵²³ Zehebî, onun bu husustaki görüşüne Seyf b. Süleyman el-Mekkî’nin (ö. 155/771) tercemesinde değinmiş, Yahyâ b. Maîn’in mezkur râviyi “Kaderîdir” diyerek tenkit ettiğini, Yahyâ el-Kattân’ın ise müteannit olmakla birlikte ondan hadis rivayet ettiğini söylemiştir.⁵²⁴ Zehebî’nin “müteannit” vurgusu muhtemelen Yahyâ’nın kendisi gibi müteşeddîd olan Ebû Hâtîm ve Yahyâ b. Maîn’in, ehl-i bid‘at râviler hakkında olumsuz kanaat bildirmeleri, Yahyâ’nın bu râviler hakkında yaklaşımının ise mutedil âlimlere daha yakın olması nedeniyledir.

Yahyâ’nın râvi tenkidindeki tutumuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak tezin kapsamı göz önüne alındığında mezkûr örneklerin yeterli olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Yahyâ özelinde müteşeddîd üslubun hadis ilmi açısından sonuçlarını da değerlendirmek gerekir. Ali b. el-Medînî bu hususu kısaca şöyle değerlendirir: “Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî bir râvinin terki üzerinde icmâ ederse ondan rivayet etmem, eğer ihtilaf ederlerse İbn Mehdî’nin görüşünü

⁵²¹ İbn Receb, *Şerhu İlel*, C: I, s. 105.

⁵²² Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr*, C: VI, s. 237.

⁵²³ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 362.

⁵²⁴ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, C: II, s. 255. Yahyâ’nın müteşeddîd olmasına rağmen hadis aldığı diğer bir isim de Abdurrahmân b. Abdullah b. Dînâr’dır. (Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, C: II, s. 572)

alırım. Çünkü İbn Mehdî daha mutedildir. Yahyâ ise müteşeddiddir.”⁵²⁵ Râvi tenkidinde İbnü’l-Medîni’nin yaptığı bu tercihin benzeri Nesâî’ye nispet edilmiştir. Onun, bir râvinin terk edilmesinde icmâ yoksa râviyi terk etmeme ilkesinde bahsettiği icmâ, münekkitlerin ricâl tenkidindeki tutumları ile açıklanmıştır. Örneğin râviyi, İbn Mehdî tevsîk etmiş, Yahyâ el-Kattân taz’îf etmişse, Yahyâ’nın müteşeddid tutumu bilindiği için Nesâî bu râviyi terk etmeyecektir.⁵²⁶ Nesâî’nin tercihi, İbnü’l Medîni’nin ifade ettiği gibi müteşeddid ve mutedil iki âlimin bir râvi hakkında verdikleri cerh hükmünde, mutedil âlimden yanadır. Sonuç olarak bu ifadeler, Yahyâ’nın müteşeddid tutumuna işaret etmekle birlikte müteşeddid münekkitlerin cerh ettikleri râviler hakkında mutedil âlimlerin görüşlerini araştırmaya teşvik etmektedir.

Müteşeddid âlimlerin tutumunu değerlendiren bir başka isim de Zehebî’dir. Zehebî, onun yaraladığı râvilerin (cerh ettiklerinin) yaralarının neredeyse iyileşemediğini, tevsîk ettiklerinin ise hüccet ve makbul râviler olduğunu söylemiştir. Yahyâ’nın pek çok râviyi tevsîk edip geri kalan râvileri ise taz’îf ettiğini belirtmiştir.⁵²⁷ Zehebî, onun râviler hakkındaki görüşleri alınırken tenkit ifadelerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ise şöyle açıklamıştır: “Yahyâ b. Saîd, ricâl tenkidinde müteannit bir âlimdir. Eğer Yahyâ’yı bir râviyi tevsîk ettiğini görürsen onun tevsikini kabul et. Eğer birini cerh etmişse burada teenni ile hareket et. Başka âlimlerin o kişi hakkındaki görüşlerine ulaş. Yahyâ; İsrail (ö. 160/777?), Hemmâm ve Şeyhâyn’ın ihticac ettiği bir grup râviyi zayıf görmüştür.”⁵²⁸ Zehebî Yahyâ’yı örnek göstererek müteşeddid âlimlerin cerh ifadelerindeki sert tutumlarına değinmiştir. Bu noktada, râvileri kabul etmede sıkı şartları olan âlimlerin ta’dîl hükmü verdikleri râvilere rahatlıkla güvenilebileceği anlaşılmaktadır. Son olarak onun cerh ettiği ancak başka âlimlerce hüccet olan râvilere işaret edilmiş, bununla da muhtemelen Yahyâ’nın cerh etmede tek kaldığı râvinin durumunda mutedil âlimlerin görüşlerinin geçerliliğine vurgu yapılmak istenmiştir.

⁵²⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XI, s. 516.

⁵²⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

⁵²⁷ Zehebî, *Zikru men yu’temedu kavluh*, s. 180.

⁵²⁸ Zehebî, *Siyer*, C: IX, s. 183.

Rical bilgisini müteşeddîd bir âlim olarak bilinen Şu‘be’nin tedrisindeyken öğrenen Yahyâ, hocası tarafından müteşeddîd olarak nitelenmiştir. Bununla birlikte onun Şu‘be’nin ta‘dîl ettiği bazı râvileri cerh etmesi de rical tenkidindeki katı tutumunu göstermesi bakımından önemlidir. Yahyâ’nın müteşeddîd tutumu hocası tarafından dillendirildiği gibi ondan çok istifade ettiği bilinen talebesi İbnü’l-Medînî tarafından da dile getirilmiştir. Yaşadığı dönemde müsellemler olan bu özelliğini kendisi de dile getirmiştir. Bu durum, onun müteşeddîd âlimlerin zikredildiği listelerde yer almasını da haklı çıkarmaktadır. Öte yandan müteşeddîd tutumunun daha çok râvilerin zabt kusurunda yoğunlaştığı söylenebilir. Zira ictihadî bir mesele olan cerh-ta‘dîlin her alanında aynı oranda müteşeddîd davrandığını söylemek zordur.

1.2.3. Yahyâ b. Maîn

Yahyâ b. Maîn, hicrî 158 yılında Bağdad yakınlarındaki Enbâr’ın Nikyâ köyünde doğmuştur.⁵²⁹ Küçük yaşta hadis tahsiline başlamış, babasından kalan yüz bin dirhemi hadis tahsili için kullanmış, bu gaye için pek çok sıkıntıya katlanıp kimi zaman giyecek bir çift ayakkabı bulamamıştır.⁵³⁰

Yahyâ b. Maîn, döneminin ilmi anlayışı çerçevesinde ilim talebesinin sadece kendi bölgesinin hadisleriyle yetinmesini doğru bulmamış, ilmî anlamda olgunlaşmayı rihle yapmaya bağlamıştır. Bu düşüncesiyle ilk eğitimini aldığı Bağdad’ın ardından 18 yaşındayken Kûfe’ye gitmiş, daha sonra Basra, Rusâfe, Mekke, Medîne, Horasan, Yemen, Rey, Vâsıt, Nehrevan, Harran, Remle, Misis (Masîsa) Mısır, Şam, Humus ve San’a gibi pek çok ilim merkezine rihle yapmıştır.⁵³¹ Bu rihleler vesilesiyle pek çok hadis topladığı gibi râvilerin durumları hakkında bilgi edinmiş, münekkitlerin, râvilerin durumlarıyla ilgili görüşlerini inceleme fırsatı elde etmiştir. O, belli bir bölgenin râvileri hakkında değil, bütün râviler hakkında değerlendirme yapmış⁵³² hatta Şamlı râviler hakkındaki mâlûmâtı nedeniyle de ricâl bilgisi bakımından Ali b. el-Medînî’den üstün görülmüştür.⁵³³

⁵²⁹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XVI, s. 264; Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 72.

⁵³⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XVI, s. 265; Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 77.

⁵³¹ Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriya el-Murrî, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, *Câmiatü’l-Meliki Abdülaziz*, 1399/1979, C: I, s. 52-3; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, *DİA*, C: XXXXIII, s. 256.

⁵³² Zehebî, *Zikru men yu’temedu kavluh*, s. 171.

⁵³³ Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, (Duri) mukaddime, s. 54.

İbn Maîn, hadis ve ricâl bilgisini el-Muzaffer b. Müdrîk el-Horasânî'den (ö. 207/822) almış,⁵³⁴ onun dışında ise Abdullah b. Mübârek, İsa b. Yûnus (ö. 187/803), Süfyân b. Uyeyne, Gunder, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî ve Vekî' gibi isimlerden hadis dinlemiştir. Ondan da Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ya'kûb b. Şeybe, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Ebû Dâvud es-Sicistânî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi isimler hadis rivayet etmişlerdir.⁵³⁵

Yahyâ b. Maîn, hadis ilimleri arasında daha çok cerh ve ta'dîlde yoğunlaşmış, bu alandaki derin bilgisi sayesinde "İmâmü'l-cerh ve't-ta'dîl"⁵³⁶, "hâfız", "hadis uzmanı", "muhaddislerin şeyhi" gibi sıfatlarla⁵³⁷ anılmıştır. Râvilerin durumuyla ilgili elde ettiği ilmî birikim, birçok talebenin onun özel meclisine katılmasını, sorular sorarak ya da diğer talebelerin ona sordukları soruları kaydederek kendi suâlât türü eserlerini telif etmelerini sağlamıştır.⁵³⁸ Bu eserlerden bazılarının isimleri şöyledir: "*et-Târîh*", "*Su'âlâtü İbni'l-Cüneyd*", "*Ma'rîfetü'r-ricâl*", "*Târîhu Osmân b. Saîd ed-Dârimî 'an Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn fî tecrîhi'r-ruvât ve ta'dîlihim*", "*Min kelâmi Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn fî'r-ricâl*".⁵³⁹

Hadis ilimlerinden bilhassa ricâl alanına büyük katkıları bulunan Yahyâ b. Maîn, hicrî, 23 Zilkade 233 tarihinde Medîne'de vefat etmiş ve Bâkî' kabristanına defnedilmiştir.⁵⁴⁰

1.2.3.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Yahyâ b. Maîn cerh ve ta'dîl âlimi olarak Sâlih Cezere⁵⁴¹, İbn Ebî Hâtim⁵⁴², İbn Hibbân⁵⁴³, İbn Adî⁵⁴⁴, İbn Receb⁵⁴⁵, Zehebi⁵⁴⁶ ve Sehavî'nin⁵⁴⁷ listelerinde yer

⁵³⁴ Zehebî, *Siyer*, C: X, s. 126; Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, s. 48.(mukaddime)

⁵³⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XVI, s. 264.

⁵³⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk., Muhammed Avvâme, 2. bs. Halep, Dârü'r-Reşîd, 1408/1988, s. 597.

⁵³⁷ Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 71.

⁵³⁸ Tatlı, *Ricâl Bilgisinin Tespiti*, s. 84.

⁵³⁹ Erdiç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn", *DİA*, C: XXXXIII, s. 257.

⁵⁴⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XVI, s. 276.

⁵⁴¹ Hatîb, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, C: II, s. 201.

⁵⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 314.

⁵⁴³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 52.

⁵⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 215.

⁵⁴⁵ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, C: II, s. 107-8.

⁵⁴⁶ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 185.

⁵⁴⁷ Sehavî, *el-Mütekellimûn fî'r-ricâl*, s. 102.

almıştır. Salih Cezere'nin listesinde yer alması onun, yaşadığı hicrî III. asırda cerh ve ta'dîl alanında otorite bir münekkit olarak kabul edildiğini göstermektedir.

İbn Maîn'in cerh-ta'dîl ilmindeki yeriyle ilgili genel bir tablo çizilebilmesi için yaşadığı asrın münekkitlerinin bu konudaki görüşlerine yer verilmelidir. Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn hakkında "Ricâli en iyi bilenimiz idi"⁵⁴⁸ demiş ve onun âdetâ hadis ilmi için yaratıldığını ve yalancılara yalanını ortaya çıkardığını söylemiştir.⁵⁴⁹ Ahmed b. Hanbel ile İbn Maîn, Ravh b. Ubâde'nin (ö. 205/820) meclisine hadis dinlemeye gider, sonrasında Ahmed b. Hanbel ona "Bu hadis için ne dersin?", "Bu hadis nasıldır?" gibi sorular sorar, böylece dinlediği hadisleri sağlamlaştırır. Ayrıca başkaları kendisine bir hadisin durumunu sormak için geldiklerinde "Size Ebû Zekerîya'yı (tavsiye ediyorum, o hataları bilir" diyerek onları İbn Maîn'e yönlendirirdi.⁵⁵⁰ Ahmed b. Hanbel'in İbn Maîn'i ricâl bilgisiyle diğer âlimlerden daha önde tutması ve onun bu hususta dikkati ve titizliğine olan güveni ile kendisine râvilerin durumunu sormaya gelenleri ona yönlendirmesi, İbn Maîn'in ricâl bilgisine olan itimadını göstermektedir.

Ebû Hâtim, "Bir kimse Yahyâ b. Maîn'i sevmiyorsa bil ki o yalancıdır."⁵⁵¹ ifadeleriyle onun yalancı râvilere karşı yoğun tenkit faaliyeti içinde olduğuna, deyim yerindeyse bu kimselere hadis konusunda göz açtırmadığına işaret etmiştir. Ayrıca yalancı râvilerin onu sevmemesi de onun ricâli titiz bir şekilde denetlemesi sonucu çevresinde bir bilinç oluşturduğunu gösterir. İbn Hibbân, onun yaşadığı asırda ricâl münekkitleri arasında metrûk râvileri en çok denetleyen, vaktini râvi tenkidine arayan üç âlimden biri olduğunu söylemiştir.⁵⁵² İbn Maîn'in bilhassa râvileri denetlemesini ve bu konuda yoğunlaşmasını vurgulayan yukarıdaki ifadeler, onun ricâl münekkidi olarak bu alanda önder kabul edildiğini gösterdiği gibi aynı zamanda onun seçici ve titiz tutumunun arka planına da işaret etmektedir.

İbn Maîn, ricâl münekkitlerinin zikredildiği listelerde yer almış, cerh-ta'dîl ilminde otorite olarak görülmüş ve bilhassa ricâl tenkidıyla meşgul olduğu için

⁵⁴⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 52.

⁵⁴⁹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XVI, s. 268; Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 80.

⁵⁵⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XVI, s. 267.

⁵⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: I, s. 316; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XVI, s. 272.

⁵⁵² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 52.

döneminin ricâl bilgisi konusunda en iyi âlimi olarak zikredilmiştir. İbn Maîn'in râvi tenkit ederken sahip olduğu tutuma değinmek, onu bir münekkit olarak daha yakından tanımayı sağlayacaktır.

1.2.3.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

İbn Maîn, râvi tenkidinde titiz bir üsluba sahip olan müteşeddîd âlimler arasında zikredilmiştir. O, münekkitleri ricâl tenkidinde sahip oldukları üsluba göre sınıflandıran Zehebî,⁵⁵³ İbn Hacer⁵⁵⁴, Sehavî,⁵⁵⁵ Tehânevî⁵⁵⁶ ve Leknevî'nin⁵⁵⁷ listelerinde müteşeddîd âlimler kategorisinde yer almıştır.

İbn Maîn'in, müteşeddîd tenkitçiliğine işaret eden birkaç örneğe yer vermek faydalı olacaktır. İbn Maîn'e, hocası hadis okurken kitabına bakmayan talebenin, hocasından rivayetinin caiz olup olmadığı sorulmuş, o da hocaların çoğunluğuna göre bu durumun caiz olduğunu ancak kendi görüşüne göre bunun caiz olmadığını belirtmiştir.⁵⁵⁸ İbnü's-Salâh, bu değerlendirmenin müteşeddîd âlimlerin yöntemi olduğunu, doğru tutumun ise böyle bir şart koşulmadan talebenin semânın sahîh kabul edilmesini gerektirdiğini söylemiştir.⁵⁵⁹ İbnü's-Salâh, açıklamaları ile İbn Maîn'in söz konusu durumda müteşeddîd bir tutum sergilediğini ima eder. Ancak dikkat edilmesi gereken husus, İbn Maîn'in öncelikle âlimlerin çoğunun görüşünü zikredip daha sonra kendi görüşünü açıklamasıdır. Burada İbn Maîn âdeta karşı tarafa teşeddütle tercih yaptığı izlenimini verir. Benzer şekilde muhaddislerin çoğunluğuna göre faziletler konusunda zayıf hadisle ihticac etmek caizdir. Ancak İbn Maîn, mutlak olarak ister ahkamda ister fezâilde olsun zayıf hadisle ihticac edilmeyeceği görüşüne sahiptir.⁵⁶⁰ Ayrıca o, yalnızca sikadan hadis rivayet etme yöntemini benimseyen münekkitler arasında yer alır.⁵⁶¹

⁵⁵³ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 171; a.mlf, *el-Mûkıza*, s. 83.

⁵⁵⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

⁵⁵⁵ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 139

⁵⁵⁶ Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 178.

⁵⁵⁷ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 275.

⁵⁵⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 191.

⁵⁵⁹ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 192.

⁵⁶⁰ Cemâleddin Kâsımî, *Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, 2. bs., Beyrût, Dârü'n-nefais, 1414/1993, s. 116; Muhammed Accac Hatîb, *Usûlü'l-hadîs ulûmühu ve mustalahuhû*, Cidde, Dârü'l Menâre, 1417/ 1997, s 373.

⁵⁶¹ Tehanevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 218.

Müteşeddîd tutumlarıyla bilinen âlimlerin diğer münekkitler tarafından sika olduğu söylenen bazı râviler hakkında cerh ifadesi kullandıklarına önceki başlıklarda değinilmişti. Tespit edebildiği kadarıyla benzer durum İbn Maîn'in tenkitlerinde de kendini göstermektedir. Nitekim İbn Teymiyye (ö. 728/1328), onun sika pek çok râvi hakkında cerh ifadesi kullandığını belirtmiştir.⁵⁶² İbn Maîn'in müteşeddîd bir üslupla hüküm verdiği râvilerden biri Süleyman b. Hayyân Ebû Hâlid el-Ahmer'dir (ö. 189/804).⁵⁶³ Zehebî, İbn Maîn'in bir hücceti olmaksızın sika bir râvi olan Süleymân b. Hayyân'ı tek başına tenkid ettiğini söylemiştir. İbn Maîn'in diğer âlimlere karşı tek başına Ya'lâ b. Ubeyd'i (ö. 209/824) Süfyân'dan aldığı hadislerde cerh etmiş diğer münekkitler ise böyle bir sınırlamaya gitmeden onun hakkında tevsik ifadeleri kullanmışlardır.⁵⁶⁴ Benzer şekilde sika olduğu halde hakkında cerh ifadesi kullandığı bir diğer râvi de Ahmed b. Îsâ et-Tüsterî'dir (ö. 243/857). İbn Maîn onun hakkında Allah'a yemin ederek yalancı hükmü vermiştir.⁵⁶⁵ Zehebî, bu râvinin sika ve hüccet olduğunu, Buhârî ve Müslim'in onunla ihticac ettiklerini ve İbn Maîn'in onun hakkında verdiği cerh hükmüne iltifat edilmeyeceğini söylemiştir.⁵⁶⁶

Yahyâ b. Maîn'in, Ebû Hanife'den hadis rivayeti hakkındaki düşünceleri de bu başlık altında incelenmelidir. Zira Ezdî, onun bu hususta katı davrandığını söylemiştir. Ezdî'nin ona eleştiri yönelttiği rivayete göre İbn Maîn şöyle demiştir: "Vekî'e önceleyeceğim kimseyi görmedim. Vekî', Ebû Hanife'nin re'yine göre fetva verir, onun hadislerinin hepsini ezberlerdi. Kendisi Ebû Hanife'den pek çok hadis işitmiştir." Ezdî, İbn Maîn'in bu ifadelerinde "aşırı" [*tahâmele*] olduğunu söylemiş ve Vekî'nin, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî ile bir tutulamayacağını söylemiştir.⁵⁶⁷

Ebû Hanife'nin hadislerini kabul etme hususunda aşırı gitmekle itham edilen İbn Maîn, İmam Şâfiî'nin hadislerini beğenmediğini Ebû Hanife ve Ebû Yusuf ile ilgili ise olumlu kanaatlerini bildirmiştir. İbn Abdilber (ö. 463/1071), ona bu konuda

⁵⁶² İbn Teymiyye, **Mecmûu fetâvâ**, C: VI, s. 426.

⁵⁶³ İclî, **Târîhu's-sikât**, s. 201.

⁵⁶⁴ İclî, **a.g.e.**, s. 484; İbn Ebî, Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: IX, s. 304; Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: IV, s. 458.

⁵⁶⁵ Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: I, s. 125; Bazı mesmuatının tenkid edildiği söylenmiştir. Hatîb, bunların delil olmaksızın tenkit edildiğini ifade etmiştir. (İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, s. 83.)

⁵⁶⁶ Zehebî, **er-Ruvâtü's-sikât**, s. 53.

⁵⁶⁷ İbn Abdilber, **Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihî**, C: II, s. 1082.

hiçbir âlimin katılmadığını, İmam Şâfiî'nin hadislerinin Ebû Hanife'nin hadislerinden daha güzel olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁸ Ahmed b. Hanbel de İbn Maîn'in İmam Şâfiî hakkında tenkit ifadelerine: “Yahyâ Şâfiî'yi nereden tanıyor, O Şâfiî'yi tanımıyor. Şâfiî'nin ne söylediğini de bilmiyor. Onun söyledikleri cehaletinden kaynaklanıyor.”⁵⁶⁹ sözleriyle karşılık verir.

Münekkitler, râvilerin rivayetlerini kabul etme noktasında genel şartlara ek olarak ilave şartlar belirlemiş olabilirler. Bu şartlar çerçevesinde bir râvi hakkında âlimlerin birbirinden farklı değerlendirmeleri mevcuttur. İbn Maîn'in İmam Şâfiî ile ilgili söyledikleri merkeze alınırsa, neticede ictihadı sonucunda böyle bir neticeye ulaştığı söylenebilir. Nitekim İbn Abdilber'in belirttiği gibi cumhur ulema bu konuda İbn Maîn ile aynı görüşte değildir. Sehavî'nin İbn Maîn ile ilgili şu ifadeleri bu hususu tamamlar niteliktedir: “Hafız birçok âlim İbn Maîn'e ricâl hakkındaki görüşlerini sormuştur. Bundan dolayı da fakihlerin içtihatlarının ihtilaf ettiği ve birçok görüş ortaya çıktığı gibi İbn Maîn'in de bazı râviler hakkında görüşleri ve ibareleri ihtilaf etmiştir. Fakihler fıkıhta nasıl ictihad etmişse İbn Maîn de ricâl hususunda içtihat etmiştir.”⁵⁷⁰

İbn Maîn râvi tenkidinde müteşeddid olmakla itham edilse de onun mutedil âlimler arasında zikredilmesi gerektiği görüşünde olan âlimler de vardır. Bu âlimlerden biri de Cevâbî'dir. Onun böyle düşünmesine sebep olan etken, İbn Maîn'in, bir râvi ile ilgili kanaatini ortaya koymadan önceki süreci zikrettiği şu ifadeleridir:

“Bir râvinin hatasını gördüğümde onu kapatır, durumunu düzeltmesini isterim. Hiçbir kimsenin yüzüne söylenmesini istemeyeceği şeyi söylemez, hatasını ikimizin arasında kalacak şekilde söylerim. Eğer hatasını kabul ederse ne âlâ; ancak kabul etmezse rivayeti terk ederim.”⁵⁷¹

Cevabî, İbn Maîn'in yukarıdaki ifadeleri üzerine, râviler hakkında yeterince araştırma yapmadan karar vermediği için mutedil münekkitler arasında zikredilmesi

⁵⁶⁸ İbn Abdilber, **a.g.e.**, C: II, s. 1083.

⁵⁶⁹ İbn Abdilber, **a.g.e.**, C: II, s. 1114. İbn Maîn'in Şâfiî'nin hadislerini beğenmemesi konusuna dair bilgi için bkz. Sübkî, **Kâidetün fi'l-cerh ve't-ta'dîl**, s. 23 (Muhakkikin 3 nolu dipnotu).

⁵⁷⁰ Sehavî, **el-Mütekellimûn fi'r-ricâl**, s. 102.

⁵⁷¹ Hatîb, **Târîhu Bağdâd.**, C: XVI, s. 272.

gerektiğini savunur.⁵⁷² İbn Maîn'in râvi tenkidinde mutedil tutuma yönelip yönelmediğini belirlenebilmesi için onun râvi tenkidinde diğer münekkitlere ne kadar muhalefet ettiği başka bir deyişle müteşeddîd bir tutumla tenkit ettiği râvilerin oranını tespit etmek oldukça önemlidir. Bu anlamda konuya katkı sağlayacak bir araştırma Scott Lucas tarafından yapılmıştır. Lucas, çalışmada esas aldığımız listelerde mutedil bir âlim olarak zikredilen Ahmed b. Hanbel ve hakkında her ne kadar bahsedilen manada bir sınıflamaya rastlanmasa da İbn Sa'd'ın tenkit ettiği râvilerle İbn Maîn'in cerh ettiği râviler arasındaki oranı araştırmış ve aralarında %85' oranında bir uyum olduğundan söz etmiştir.⁵⁷³ Lucas'ın ortaya koyduğu bu tabloya göre İbn Maîn'in keskin bir teşeddüdden ziyade itidale yakın bir titizliğe sahip olduğunu söylemek daha doğru görünmektedir.

Rihleler vesilesiyle hemen her bölgenin râvilerini tanıyan ve durumlarını değerlendiren İbn Maîn yaşadığı asırda, ricâl değerlendirmeleriyle tanınmış, bu konuda titiz ve seçici tutumuyla müteşeddîd âlimler arasında zikredilmiştir. İbn Maîn'in bizzat kendisinin ifadeleri, muasırlarının izlenimleri ve müteahhir ulemanın tespitleri titiz bir tutuma sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu titizliğin itidale yakın bir esneklikte olduğunu da belirtmek gerekmektedir. İbn Maîn'in diğer iki münekkit ile mukayese edilen râvi tenkitlerinin onlara muhalif olduğu %15'lik kısmı detaylı bir biçimde araştırıldığında, râvide aradığı titizliğinin yoğunlaştığı şartlar daha net anlaşılacaktır.

1.2.4. Cüzcanî

Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kûb es-Sa'dî el-Cüzcanî, Dımaşk'te yaşamış⁵⁷⁴ cerh-ta'dîl âlimlerinden biridir. Hadis tahsili için Cüzcan'dan Mekke'ye gitmiş ve burada bir müddet kaldıktan sonra Basra, Remle ve Mısır gibi ilim merkezlerine rihleler gerçekleştirmiştir.⁵⁷⁵

⁵⁷² Cevâbî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 456.

⁵⁷³ Scott C. Lucas, *Constructive Critics, Hadith Literature, and the Articulation of Sunni Islam The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Hanbal*, Brill, Leiden-Boston, 2004, s. 326.

⁵⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: II, s. 148.

⁵⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C: II, s. 248.

Cüzcânî'nin ders aldığı hocaları arasında Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Abdullah b. Osman el-Mervezî (ö. 221/836) Süleyman b. Harb (ö. 224/839), Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi isimler bulunmaktadır. Hocaları arasında en çok Ahmed b. Hanbel'den faydalanmıştır.⁵⁷⁶ Cüzcânî'nin hocası Ahmed b. Hanbel'e gönderdiği mektupları Ahmed b. Hanbel, hadis naklettiği minberden okumuştur.⁵⁷⁷ Biyografik eserlerde Cüzcânî'ye ayrılan bölümlerin hemen hepsinde onun Ahmed b. Hanbel ile olan sıkı bağı görülmektedir. Cüzcânî, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî, Ebû Zür'a er-Râzî, İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) gibi dönemin ünlü muhaddislerine hocalık yapmıştır. Cüzcânî'yi "Dımaşk hatibi" olarak tanıtan İbn Kesîr, onun eserlerinin meşhur ve faydalı olduğunu söylemiştir.⁵⁷⁸ Onun ricâl alanında telif ettiği en önemli eserleri *Ahvâlü'r-ricâl* ve *el-Ebâtîl*'dir. Bunlardan günümüze ulaşan *Ahvâlü'r-ricâl*, Cüzcânî'nin râvi tenkidindeki tutumuyla ilgili kısımda araştırmaya kaynaklık edecektir. Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî gibi üç önemli sünen müellifinin eserlerinde rivayetleri bulunan Cüzcânî, hicrî 259'da Dımaşk'ta vefat etmiştir.⁵⁷⁹

1.2.4.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

İbn Teymiyye⁵⁸⁰ ve Zehebî⁵⁸¹ tarafından cerh-ta'dîl âlimi olarak zikredilen Cüzcânî'nin ricâl tenkidine dair faaliyetleri ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Cüzcânî'ye ayrılan tercemelerde genellikle Ahmed b. Hanbel ile sıkı bağları, itikâdî eğilimleri ve muhaddislerin bu eğilime yönelik tenkitlerine yer verildiği görülmektedir. Onun râvi tenkidine yöneltilen eleştiriler genellikle itikâdî eğiliminden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bu hususta elde edilen bilgiler onun râvi tenkidine ayrılan kısımda işlenecektir.

⁵⁷⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C: II, s. 549.

⁵⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 504; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C: II, s. 248;

⁵⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C: XI, s. 31.

⁵⁷⁹ İsmail Lütî Çakan, "Cüzcânî", *DİA*, C: VIII, s. 98.

⁵⁸⁰ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, thk. Muhammed Râşid Sâlim, 9 c., Riyad, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1406/1986, C: I, s. 66.

⁵⁸¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: I, s. 75; a.mlf., *Zikru men yu'temed kavluh*, s. 193.

1.2.4.2. Râvi Değerlendirmelerindeki Tutum

Cüzcânî'nin, bilhassa Kûfeli râvilere karşı önyargılı ve müteşeddid bir tutum izlediği söylenmiştir. Zehebî,⁵⁸² Leknevî⁵⁸³ ve Tehânevî⁵⁸⁴ gibi âlimler râvi tenkit tutumlarına göre alimleri ele aldıkları listelerinde Cüzcânî'yi müteşedditler arasında zikretmişlerdir. İbn Hacer her ne kadar listesinde Cüzcânî'ye yer vermese de zaman zaman onun Kûfeli râvilere karşı müteşeddid üslubuna değinmiştir. Âlimlere göre Cüzcânî, Kûfe bölgesindeki râvilere karşı özel bir tutum içerisindedir. Bu özel tutum, Şîî düşüncenin merkezi olarak görülen Kûfe'ye karşı duyduğu mezhebî karşıtlıktan ileri gelmektedir. Cüzcânî'yi Kûfeli râvilere karşı sert tutuma yönelten söz konusu mezhebî düşüncesi hakkında âlimlerin farklı değerlendirmeleri mevcuttur. Öncelikle bu değerlendirmeler ele alınıp daha sonra Cüzcânî'nin müteşeddid bir üslupla tenkit ettiği söylenen râviler incelenecektir.

Cüzcânî'nin sahip olduğu mezhebî düşünce ile ilgili iki farklı açıklama mevcuttur. Bu açıklamaların ilki İbn Hibbân'a aittir. O, Cüzcânî için “Harûrî mezhebine mensuptur ancak dâisi değildir” demiş ve bazen bu hususta haddi aştığını (يتعدى طوره) söylemiştir.⁵⁸⁵ İbn Hibbân, bir başka ifadesinde Cüzcânî'nin nâsibî⁵⁸⁶ olmakla bilinen Harîz b. Osman'a (ö. 163/779) nispet edilen Harîzî mezhebine mensup olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁷ İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer ise onun Dımeşklilerin mezhebine çok meyilli olup Hz. Ali'ye karşı katı bir tutum içerisinde olduğunu söylemişlerdir.⁵⁸⁸

Cüzcânî hakkında ileri sürülen Hz. Ali karşıtı mezhebe mensubiyet iddialarının yanı sıra onun Hz. Ali hakkında sert ifadelerde bulunduğu yönelik bazı ifadeler de zikredilmiştir. Bu ithamlarla ilgili yalnızca iki kanaldan gelen bir rivayet nakledilmiştir. Bu rivayetlerin ilki “Ebü'l-Muzaffer b. el-Kuşeyrî →

⁵⁸² Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu*, s. 172, 193.

⁵⁸³ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 308.

⁵⁸⁴ Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 191.

⁵⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C: VIII, s. 81-2.

⁵⁸⁶ “Nasibilik, İmamiye Şiası literatüründe Hz. Ali evladı ve taraftarlarına karşı olan zümrelere verilen bir isimdir.” (Mustafa Öz, “Nâsibe”, *DİA*, C: XXXII, s. 394.)

⁵⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C:1, s. 95.

⁵⁸⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 504; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C: VII, s. 281; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: I, s. 76; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s.95.

Muhammed b. Ali b. Muhammed → Ebû Abdurrahmân es-Sülemî → Dârekutnî” isnâdıyla nakledilmiştir. Buna göre Hz. Ali’ye karşıt bir taassup içerisinde olan Cüzcanî, bir gün kapısında hadis ashabı toplanmışken dışarı çıkmıştır. Cariyesi de yanında kesilmek üzere bir tavukla gelmiş ve tavuğu kesecek birini bulamamıştır. Cüzcanî bunun üzerine “Subhanallah, bu tavuğu kesecek kimse yok mu? Halbuki Ali, bir kuşluk vakti yirmi bin müslümanı boğazlıyordu”⁵⁸⁹ demiştir. İkinci isnâdda benzer hadiseyi “Ebü’l-Feth Nasrullah b. Muhammed el-Fakih → Sehl b. Bişr el-İsferâyinî → Ebü’l-Hasan Ali b. Beka el-Varrâk → Abdülganî b. Saîd → Ebû İshâkİbrahim b. Muhammed er-Ruaynî → Abdullah b. Ahmed b. Adebbes” nakletmiştir. İbn Adebbes şöyle demiştir:

“Cüzcanî’nin yanındaydık tavuk kesmemizi istedi. Ancak kesecek kimse çıkmayınca şöyle dedi ‘Ey cemaat, bana tavuk kesemeyeceğiniz söylendi halbuki Ali b. Ebî Tâlib yetmiş bin müslümanı tek seferde katletmişti.’”⁵⁹⁰

Cüzcanî hakkında müteşeddîd tutumuna yönelik ileri sürülen tenkitlerin başlıca kaynağı onun mezhebi görüşü ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu nedenle öncelikle mezhebî düşüncesi ile ilgili ileri sürülen iddialar incelenmelidir. Böylelikle söz konusu edilen müteşeddîd üslubu ile ilgili daha doğru bir sonuç elde edilecektir.

Cüzcanî ilk olarak İbn Hibbân tarafından Harûrî mezhebine mensup olmakla itham edilmiştir. Harûra, tahkim hadisesi sırasında Hz. Ali’nin hakemi reddetmesi üzerine kendisinden uzaklaşıp ondan ayrılan ilk zümre olan Hâricîlerin Kûfe yakınlarında çekildikleri bölgenin ismidir. Buraya nispetle de Hz. Ali’den ayrılıp bu bölgeye çekilen kişilere Harurî denmiştir. Dolayısıyla İbn Hibbân, Cüzcanî’yi haricî olmakla itham etmiş görünmektedir. Ancak Cüzcanî’nin Harûrîlere bakış açısını göstermesi bakımından *Ahvâlü’r-ricâl* adlı eserinin girişindeki ifadeleri oldukça önemlidir. Cüzcanî, sözü edilen giriş yazısında hâricîlerin Müslümanlardan ayrılan ilk bidî mezhep olduğundan bahsetmiştir.

⁵⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C: VII, s. 281; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C:1, s. 95.

⁵⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C: VII, s. 281.

Cüzcânî'nin eserine böyle bir giriş yapmış olması, harici düşünceye karşı olumsuz bir kanaate sahip olduğunu göstermektedir.

İkinci iddia ise Cüzcânî'nin Harîz b. Osman'ın görüşlerini benimsemesiyle ilgilidir. Harîz b. Osman hakkında nâsıbî görüşe mensup olmasının yanı sıra Hz. Ali'ye karşı ağır sözler kullandığına dair iddialar mevcuttur. Bunların doğru anlaşılması için öncelikle Harîz hakkında münekkitlerin görüşleri zikredilmelidir. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi âlimler Harîz hakkında ta'dîl ifadeleri kullanmış,⁵⁹¹ Ali b. el-Medînî, "Ashabımızdan kimi görsek onu ta'dîl ediyordu" demiştir.⁵⁹² Buhârî Harîz'in tercemesine yer verdiği kısımda Muâz b. Muâz'dan "Şamlılar arasında onun gibi faziletli birini görmedim" sözünü nakletmekle yetinmiştir.⁵⁹³ İclî Harîz'e sika demiş ancak Hz. Ali'ye karşı önyargılı olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁴ Ebû Hâtim ise "Bana göre onun görüşleri hakkında söylenenler doğru değildir. Şam'da ondan daha sağlam birini görmedim" demiştir.⁵⁹⁵ Münekkitlerin bu ifadelerinin yanı sıra Harîz b. Osman'ın Hz. Ali'yi atalarının katili olarak suçladığına ve Hz. Ali hakkında ağır sözler söylediğine dair nakiller mevcuttur.⁵⁹⁶ Öte yandan Hz. Ali'ye rahmet okuduğuna ve ona asla ağır sözler söylemediğine dair rivayetler de nakledilmiştir.⁵⁹⁷ Her iki yönde nakledilen rivayetlere Harîz'in tercemesinde yer veren Zehebî "Bu şeyh bahsedilenlerden daha müttakidir. Nitekim Muâz b. Muâz 'Harîz'den daha hayırlı bir Şamlı'ya denk gelmedim' demiş, Yahyâ b. Maîn ve bir grup âlim onun sika olduğunu söylemişlerdir' şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵⁹⁸ Onun bu ifadesi Harîz'in Hz. Ali'ye karşı ağır hakaretler yöneltmediğini düşündürmektedir. Zehebî'nin bu konudaki fikrini *er-Ruvâtü's-sikât* adlı eserinde daha net olarak görmek mümkündür. Zehebî, ilgili kısımda Harîz'le ilgili "Şamlılar arasında itkan noktasında onun gibilerinin sayısı pek azdır. Birçok münekkit onu ta'dîl etmiştir.

⁵⁹¹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: III, s. 289.

⁵⁹² İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C: I, s. 376.

⁵⁹³ Buhârî, **Târîhu'l-kebîr**, C: III, s. 103-4.

⁵⁹⁴ İclî, **Târîhu's-sikât**, s. 112.

⁵⁹⁵ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 80;

⁵⁹⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: III, s. 393-4; Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: I, s. 475.

⁵⁹⁷ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 81.

⁵⁹⁸ Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 81.

Ancak o, nâsibî görüşe mensuptur. Allah selamet versin (bununla birlikte) Hz. Ali'ye ağır sözler söylememiştir” der.⁵⁹⁹ Bu ifadesiyle Harîz'in nâsibî olmakla birlikte Hz. Ali'ye karşı ağır hakaretler etmediğini açık bir şekilde belirtmiştir. İbn Hacer ise Harîz'in tevbe etmiş olabileceğini belirtmiş⁶⁰⁰ ve Buharî'nin, onunla ilgili söz konusu görüşünden döndüğüne dair haberler kendisine ulaşınca Harîz'den hadis naklettiğini söylemiştir.⁶⁰¹ Neticede Zehebî ve İbn Hacer'in, Harîz b. Osman'ın Hz. Ali'ye karşı ağır sözler söyleyen biri olmadığı ve bu görüşe sahip olsa da daha sonra tevbe ettiği kanaatine sahip oldukları söylenebilir. Dolayısıyla Cüzcanî, Harîz b. Osman'ın görüşlerini benimsemiş olsa dahi onun Hz. Ali'ye karşı ağır hakaretler ettiği düşünülemez.

Cariyenin tavuk kestirmek için gelmesi ile ilgili iki tarikle nakledilen hâdiseyi ele almak gerekirse isnatta isimleri geçen Ebü'l-Feth Nasrullah b. el-Fakîh (ö. 542/1142) Dimeşk'in şeyhi olarak tanıtılan güvenilir bir râvidir.⁶⁰² Sehl b. Bişr el-İsferâyînî (ö. 491/1097) saduk bir râvidir.⁶⁰³ Ali b. Beka el-Verrâk (ö. 450/1058) sika ve beğenilen [*merdi*] bir râvi olarak zikredilmiştir.⁶⁰⁴ Abdülganî b. Saîd el-Hâfız (ö. 409/1018) da güvenilir bir râvidir.⁶⁰⁵ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed er-Ruaynî âdil ve beğenilen bir râvi olarak zikredilmiştir.⁶⁰⁶ Sözü edilen rivayetin isnadında olayı nakleden İbn Adebbe's'in (ö. 320?) ise Cüzcanî, Abbas b. el-Velîd el-Beyrûtî (ö. 270/883), Abdurrahmân b. Şuayb el-Cebelî gibi isimlerden hadis rivayet ettiği bilinmektedir. İbn Adebbe's'ten de Dârekutnî, İbn Şâhin (ö. 385/996), İbnü's-Sellâc gibi isimler hadis almışlardır.⁶⁰⁷ Söz konusu râvi hakkında herhangi bir cerh ya da ta'dîl kabilinden ifadeye rastlanamamıştır. Cariyenin tavuk kestirmek istemesi ile ilgili hâdiseyi ele alan Muallimî, İbn Adebbe's'in durumunu bildiren bir ifadeye rastlanılmadığını dolayısıyla meçhulu'l-hâl olan bu râvinin haberinin

⁵⁹⁹ Zehebî, **er-Ruvâtü's-sikât**, s. 82.

⁶⁰⁰ İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, s. 415.

⁶⁰¹ İbn Hacer, **a.g.e.**, C: I, s. 377.

⁶⁰² Zehebî, **Siyer**, C: XX, s. 118; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C: LXII, s. 10.

⁶⁰³ Zehebî, **Siyer**, C: XIX, s. 162.

⁶⁰⁴ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XXX, s. 249.

⁶⁰⁵ Zehebî, **Siyer**, C: XVII, s. 268-73.

⁶⁰⁶ İbn Hacer, **Lisânü'l-mîzân**, C: I, s. 594.

⁶⁰⁷ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: XI, s. 26; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XXIV, s. 435.

hüccet sayılamayacağını söyler. Ayrıca Muallimî, bu olayın sevgiyi ortadan kaldıran bir nefret anlamına gelmediğini, pek çok ilim sahibinin Ebû Bekr es-Sıddık'ın zekât vermeyenlere mürted muamelesi yapmasını hatalı görmelerine rağmen sevgilerinin devam ettiğini söylemiştir.⁶⁰⁸ Dârekutnî'den nakledilen ikinci isnad ise muttasıl değildir. Zira hicrî 306'da doğduğu söylenen Dârekutnî ile Cüzcanî'nin vefatı arasında 47 sene vardır. Ayrıca Dârekutnî'nin hâdiseyi kendisinden naklettiği Sülemî (ö.?) hadis uydurmakla itham edilen bir râvidir.⁶⁰⁹ İsnad bakımından durumu açıklanan bu hâdis bir cariye'nin Cüzcanî'nin yanında tavuğun kesilmesini istemesi ile cariye olmaksızın yalnızca Cüzcanî'nin bunu istemesi şeklinde rivayet edilmiştir. Zikredilen hadisenin meydana gelmiş olduğu farz edildiğinde, bu kalabalık grup içerisinde tavuk kesmeye muktedir kimse olmaması, yine bu grup içerisinde bu hadisenin yalnızca meçhûl olan bir râvi tarafından aktarılması da hadisenin gerçekleşmiş olma ihtimali ile ilgili akıllara soru işareti getirmektedir.⁶¹⁰

İbn Adî, -diğer bir görüşünde belirttiği üzere- İbn Hibbân, Zehebî ve İbn Hacer, Cüzcanî'nin nâsıbî olduğu yönünde kanaat belirtmişlerdir. Cüzcanî'nin itikâdî tutumuyla ilgili zikredilen görüşlerle birlikte yaşadığı çevrede hâkim olan nâsıbilikten⁶¹¹ etkilenmiş olması bir arada düşünüldüğünde nâsıbî düşünceye meyletmesi tabîi görülmelidir. Ancak Cüzcanî'nin gerek görüşlerini takip ettiği iddia edilen Harîz b. Osman'ın Hz. Ali'ye sebbetmeyen bir kimse olması gerek Ahmed b. Hanbel gibi Hz. Ali ve ehl-i beyt sevgisiyle bilinen muhaddislerle sıkı bağı, Hz. Ali'ye saldırgan bir tutum içerisinde olma ihtimalini sorgulatmaktadır.

Mezhebî ön yargılarla râvileri sert bir şekilde tenkit ettiği söylenen Cüzcanî'nin bu husustaki görüşleri ve sınırlarından yola çıkarak Cüzcanî'nin Kûfeli olmaları sebebiyle tenkit ettiği söylenen⁶¹² bazı râvileri ele almak faydalı olacaktır.

⁶⁰⁸ Muallimî, Abdurrahmân b. Yahyâ b. Ali el-Yemânî, **et-Tenkîl bimâ fi te'nîbü'l-Kevserî mine'l-ebâtîl**, 2. bs., Beyrut, Mektebetü'l-İslâmî, 1406/1986., s. 295.

⁶⁰⁹ İbn Hacer, **Lisânü'l-mîzân**, C: VII, s. 92.

⁶¹⁰ Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî, **İmam el-Cüzcanî ve menhecuhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl**, s. 52.

⁶¹¹ Zehebî, "Cüzcanî'nin yaşadığı dönemde Nasıbilik, Dimaşklilerin mezhebiydi" demiştir. (**Mîzan**, C: I, s. 76.)

⁶¹² Leknevî, **er-Ref' ve't-tekmîl**, s. 309-10. (Muhakkikin dipnotları ile birlikte)

O, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtım gibi âlimlerin sika dedikleri⁶¹³ tâbiînden Zübeyd b. el-Hâris el-Yâmî (ö. 122/739) hakkında “Kûfelilerden âlimlerin mezhebini beğenmediği Ebû İshak, Mansur, Zübeyd el-Yâmî, el-A‘meş (ö. 148/765) ve akranlarından oluşan bir topluluk vardı. Bunlar, Kûfe muhaddislerinin öncüleriydi...”⁶¹⁴ diyerek mezhebî açıdan râviye bir tenkit yöneltmiştir. Zehebî, Zübeyd hakkında Cüzcanî’nin bu ifadelerini “İbarelerinde genellikle hoyratlık bulunan Cüzcanî şöyle demiştir...” şeklinde nakletmiştir. Zehebî söz konusu râvi ile ilgili “fihi teşeyyu yesir” (çok az Şiîlik eğilimi vardır) demiştir.⁶¹⁵ Zübeyd b. Hâris, pek çok münekkit tarafından ta‘dîl edilmiştir.⁶¹⁶ Ayrıca Şiî rical kitaplarında yer almaması ve hakkındaki Şiîlik ithamının bir kanaat oluşturmayacak nitelikte olması, onun Şiî olma ihtimalini zayıflatmaktadır.⁶¹⁷

Cüzcanî’nin Kûfeli râviler hakkında müteşeddîd bir tutum izlediğini dile getiren münekkitlerden biri de İbn Hacer’dır. O, bu hususa değinmeden önce konuyla ilgili kısa bir açıklama yaparak itikâdî ihtilaftan kaynaklı bir sebeple cerh eden ve edilen kişi arasında düşmanlık olduğu biliniyorsa cerh edenin sözünde tevakkuf edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu duruma örnek olarak Cüzcanî’yi göstermiş ve bir hadis uzmanının Cüzcanî’nin Kûfeli râvilere yönelttiği tenkitler üzerinde durduğu zaman hayret edeceğini söylemiştir. Bu durumun Cüzcanî’nin nasb görüşüne aşırı sapmasından ve Kûfe ehlinin teşeyyu ile meşhur olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Zira Cüzcanî’nin; A‘meş, Ebû Nuaym, Ubeydullah b. Mûsa (ö. 219/834) gibi hadis ilminin üstatlarını bile zayıf saymaktan geri durmadığını söylemiştir.⁶¹⁸

İbn Hacer’e göre Kûfeli râvilere karşı önyargılı olan Cüzcanî’nin râvi tenkitlerine ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Bu noktada İbn Hacer’in tenkit ettiği Cüzcanî’nin râvi değerlendirmelerine yer verilmelidir. Mısdâ‘ Ebû Yahyâ el-A‘rec

⁶¹³ İbn Ebî Hâtım, **el-Cerh ve’ta‘dîl**, C: III, s.. 623.

⁶¹⁴ Zehebî, **Mîzânü’l-i’tidâl**, C: II, s. 66.

⁶¹⁵ Zehebî, **el-Muğnî fi’d-duafâ**, C: I, s. 343.

⁶¹⁶ Zehebî, **Mîzânü’l-i’tidâl**, C: II, s. 66.

⁶¹⁷ M. Enes Topgöl, “Hadis Râvilerinde Şiîlik Eğilimi” (Yüksek lisâns tezi), MÜSBE, İstanbul, 2010, s. 211-2.

⁶¹⁸ İbn Hacer, **Lisânü’l-Mîzân**, C: I, s. 212-3.

(ö.?) Cüzcanî'nin müteşeddîd bir tutumla tenkit ettiği söylenen râvilerden biridir. İbn Hacer, Mısdâ'ın tercemesinde Cüzcanî'nin Mısdâ' hakkında “yoldan sapmış” şeklindeki ifadelerini nakleder ve bu ifadeyi, söz konusu râvinin teşeyyua nispet edilmesine bağlar. Ayrıca Cüzcanî'nin nasb ve inhıraf ile meşhur olduğu için Mısdâ' hakkındaki tenkidinin onu cerh etmeyeceğini ekler. Mısdâ' ile ilgili Şîî görüşte olduğuna dair bir hadise anlatılır. Buna göre Ebû Bısr b. Mervân (ö. 75/694), Mısdâ'dan Hz. Ali'ye sebbetmesini istemiş Mısdâ' bunu reddedince onun ayağını/dizini kırmıştır. Bu durumla ilgili İbnü'l-Medînî, Süfyân'a Mısdâ'ın neden sakatlandığını sormuş Süfyân, “teşeyyu' sebebiyle” demiştir.⁶¹⁹ Mısdâ'ın Şîî görüşe mensup olması ile ilgili başka münekkitlerin de benzer kanaatte olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bilhassa Cüzcanî'nin cerh ifadesinin reddedilmesi düşündürücüdür. Burada İbn Hacer'in onu da ehl-i bid'atten kabul ettiği yahut Şîî görüşe mensubiyeti yoldan çıkma olarak tanımlaması nedeniyle Cüzcanî'ye tepki gösterdiği düşünülebilir.

Cüzcanî'nin Ebân b. Tağlib el-Kûfî (ö. 141/758) hakkında yaptığı değerlendirmeler de tenkit edilmiştir. Cüzcanî, Ebân hakkında “yoldan sapmış, kötü mezhep mensubu” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁶²⁰ Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve Nesâî gibi âlimler ise Ebân'ın güvenilir bir râvi olduğunu söylemişlerdir. İbn Adî, Ebân'ın her ne kadar Şîî düşünceye mensup olsa da rivayetlerinde sadûk olduğunu söylemiştir.⁶²¹ Zehebî ise “Şîî celd” ifadesini kullanmış ve Ebân'ın saduk bir râvi olduğunu belirtmiştir.⁶²² İbn Hacer, İbn Adî'nin Ebân hakkında yukarıda zikredilen ifadelerini “âdilâne bir değerlendirme” olarak nitelemiş ve Cüzcanî'nin Kûfelilere yönelttiği cerhlere itibar edilmeyeceğini söylemiştir. Mütakaddimûn örfünde “teşeyyu” ile kastedilenin Hz. Ali'yi Hz. Osman'a tafdil etmek olduğunu bunun dâî olmayan bir râvinin rivayetlerine zarar vermeyeceğini söylemiştir. Muteahhirûn örfünde ise teşeyyuun saf râfîzîlik olduğunu bunların rivayetlerinin kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.⁶²³ İbn

⁶¹⁹ İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C: IV, s. 82-3.

⁶²⁰ Cüzcanî, **Ahvâlü'r-ricâl**, s. 67.

⁶²¹ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: II, s. 70.

⁶²² Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: I, s. 5.

⁶²³ İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, c.1, s. 53.

Hacer'in insaflı olarak nitelediği İbn Adî'nin söz konusu râviyle ilgili söylediklerinin devamına dikkat kesilmek gerekir. Zira İbn Adî bu ifadelerin devamında Cüzcanî'nin zikredilen ifadesini açıklama sadedinde şunları söylemiştir “Cüzcanî (bu sözleriyle) Ebân'ın teşeyyuda ileri gittiğini söylemek istemiş ancak onun hadisinde zayıf olduğunu kastetmemiştir.”⁶²⁴

Öncelikle Ebân'ın Şîî görüşüne sahip olması ile ilgili İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer'in ortak fikirde oldukları belirtilmelidir. Ayrıca Ebân, Şîî rical kitaplarında da yer alan bir râvidir.⁶²⁵ Cüzcanî ile diğer âlimlerin sözleri arasındaki fark, Ebân'ın itikâdî anlayışını “sapkın mezhep” şeklinde nitelendirmesi ve onun saduk olduğuna yönelik herhangi bir açıklama yapmamış olmasıdır. Öte yandan İbn Adî'nin yukarıdaki açıklamaları “Cüzcanî'nin sadece mezhepleri gerekçesiyle cerh ettiği râvilerle ilgili benzer bir yorum getirebilir mi?” sorusunu akıllara getirmektedir.

Cüzcanî'nin mutaassıp bir tutumla tenkit ettiği söylenen râvilerden bir diğeri Âsım b. Damre'dir (ö. 74/790). Âsım hakkında Süfyân es-Sevrî, “Âsım'ın hadislerinin Hâris'in (ö. 65/684) hadislerinden üstün olduğunu biliyorduk” demiştir. Ahmed b. Hanbel “Âsım b. Damre Hâris'ten üstündür” demiştir. Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884), Yahyâ b. Maîn'in Âsım b. Damre'yi Hâris el-A'ver'den önde tuttuğunu söylemiştir. Ali b. el-Medînî⁶²⁶ ve İclî⁶²⁷ Âsım'ı tevsik etmişlerdir. İbn Hibbân ise Âsım'ın hafızasının kötü olduğunu ve çok fazla hata yaptığını söylemiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin pek çok sözünü ref' ettiğini bu durum rivayetlerinde çok fazla olunca terkedilmeyi hak ettiğini söylemiş ve bütün bunlarla birlikte onun Hâris'ten daha iyi bir durumda olduğunu eklemiştir.⁶²⁸ Söz konusu râvi hakkında münekkitlerin görüşleri nakledildikten sonra Cüzcanî'nin değerlendirmesine de yer verilmelidir. Cüzcanî, Âsım hakkında “Bana göre Âsım güvenilir olmaya Hâris'ten yakındır” demiştir. O, Ebû İshak'ın Âsım'dan Resûlullah'ın on altı rekât nafile namaz kıldığını belirten bir hadis rivayet ettiğini

⁶²⁴ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: II, s. 70; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C: I, s. 137.

⁶²⁵ Enes Topgöl, “Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi”, s. 122. (Topgöl, Ebân'ı şîî eğilimler taşıyan râviler sınıfında zikretmiştir.)

⁶²⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: VI, s. 345.

⁶²⁷ İclî, **Târîhu's-sikât**, s. 241.

⁶²⁸ İbn Hibbân, **Kitâbü'l-mecrûhîn**, C: II, s. 107.

söylemiştir. Ancak sahabe ve peygamberimizin zevcelerinin bu nafile namazdan bahsetmeleri gerektiğini belirterek söz konusu rivayete itiraz etmiştir. Ayrıca Âsım'ın yirmi beş devede beş koyun zekât gerektiğine dair hadis rivayet ederek ümmete ve ümmetin ittifakına muhalefet ettiğini söylemiştir.

İbn Hacer, yukarıdaki ifadeler üzerine “Cüzcanî'nin Ali ashabına karşı taassubu bilinir” demiş ve Âsım'ın naklettiği rivayetlere yönelik Cüzcanî'nin itirazlarına cevap vermiştir. Buna göre Hz. Âişe, bazen kendisine Hz. Peygamber'in durumlarıyla (halleri) ilgili soru soran kişilere “Ali'ye sor” demiştir. İbn Hacer ayrıca sahabenin bilhassa nafile ibadetlerle ilgili diğerinden farklı bir şey nakletmesinde şaşırılacak bir şeyin olmadığına da dikkat çekmiştir. Öte yandan devenin zekatıyla ilgili ümmetin icma etmesi meselesinde, icmânın Âsım'dan sonra gerçekleşmiş olabileceğini belirtmiştir. İbn Hacer, bunlarla birlikte İbn Adî'nin Âsım'ı cerh etme hususunda Cüzcanî'ye tabi olduğunu söylemiştir.⁶²⁹ İbn Hacer her ne kadar Cüzcanî'nin ifadelerini taassup olarak nitelese de Cüzcanî'ye söz konusu râviyi cerh etme hususunda tabi olduğunu söylediği İbn Adî'nin kanaatini de görmek gerekir. İbn Adî, Âsım b. Damre'nin Hz. Ali'den naklettiği rivayetlerin çoğunda teferrüd etmesi ve rivayetlerini destekleyecek nakillerin bulunmaması nedeniyle ondan hiç hadis almadığını söylemiştir. Ayrıca Âsım'dan rivayet ederek hata edenlerin hatalarının da ondan kaynaklandığını belirtmiştir.⁶³⁰

Âsım b. Damre ile ilgili pek çok âlimin kanaatine yer verildi. Bu kanaatlerin bir arada değerlendirilmesi Cüzcanî'nin taassupkâr sayılan görüşü ile ilgili fikir verecektir. Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân birbirlerine benzer ifadelerle Âsım'ın hadislerini Hâris'in hadislerinden daha üstün gördüklerini belirtmişlerdir. İbn Hibbân ve İbn Adî'nin ifadelerinde Âsım'ın Hz. Ali'den naklettiği rivayetlerin çoğunda hata yaptığı bilhassa vurgulanmıştır. Son olarak Cüzcanî de yukarıda isimleri zikredilen pek çok âlim ile benzer kanaattedir.

Âsım'ın Hz. Ali'den naklettiği rivayetlerin çoğunun hatalı olduğu İbn Hibbân ve İbn Adî tarafından dile getirilmiştir ki Âsım, “Hz. Ali'den başkasından

⁶²⁹ İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C: II, s. 254.

⁶³⁰ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 386

hadis rivayet etmekten haya duyarım” diyen bir râvidir.⁶³¹ Dolayısıyla Âsım hakkında âlimlerin görüşleri ve gerekçeleri bir arada değerlendirildiğinde Cüzcanî’nin onun hakkında mezkûr ifadelerinin yalnızca Kûfeli râvilere karşı ön yargılı olmasıyla bağlantılı olmadığı düşünülebilir. Zira pek çok âlim Âsım’ı hemen hemen aynı lafızlar ve gerekçelerle tenkit etmişlerdir.

İbn Hacer’in müteşeddid bir tutumla tenkit ettiğini söylediği Cüzcanî’ye ait râvi değerlendirmeleri bu kadarla sınırlı değildir. İbn Hacer’in, Cüzcanî hakkında Kûfeli râvilere müteşeddid bir tutumla yaklaştığını söylediği bir diğer râvi Buhârî’nin şeyhlerinden İsmail b. Ebân el-Varrâk el-Kûfî’dir (ö. 216/ 831).⁶³² İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Dâvud, Nesâî, İbn Hibbân ve Dârekutnî onu tevsik etmişlerdir.⁶³³ Cüzcanî ise Ebân hakkında “Haktan sapmıştır ancak hadisinde yalan söylemezdi” demiştir.⁶³⁴ İbn Adî, Cüzcanî’nin “Haktan sapma” ifadesinden kastının Kûfelilerin teşeyyu görüşü olduğunu, söz konusu râvinin rivayetlerinde saduk bir râvi olduğunu belirtmiştir.⁶³⁵ İbn Hacer, Cüzcanî’nin değerlendirmesi üzerine “Cüzcanî, Hz. Ali’ye karşı ön yargısı olan Şîî karşıtı bir nâsıbî idi. Bu hususta mübtedînin mübtedî hakkında tenkit ifadelerini kabul etmemek gerekir” demiştir.”⁶³⁶

Cüzcanî’nin müteşeddid tutumla tenkit ettikleri arasında son olarak Minhal b. Amr’dan (ö.?) bahsedilmelidir. Minhal b. Amr’ı İbn Maîn⁶³⁷, İclî,⁶³⁸ Nesâî ve Dârekutnî tevsik etmişler,⁶³⁹ Cüzcanî ise yalnızca “Kötü mezhepliydi” ifadesini kullanmıştır.⁶⁴⁰ Bunun üzerine İbn Hacer, “Cüzcanî’nin Kûfelilere karşı taassubu

⁶³¹ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 386.

⁶³² Topgöl, İsmail b. Ebân hakkındaki ithamların, onun Şîî olduğu kanaatini uyandıracak kuvvete erişmediğini söylemiştir. Ayrıca her ne kadar Şîî rical kitaplarında kendisine yer verilse de bunun bir isim benzerliğinden kaynaklanabileceği hususunda şüpheler bulunduğu dikkat çekmiş, onu Şîî eğilimi olmayan râviler arasında zikretmiştir (“Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi”, s. 291).

⁶³³ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 503-4.

⁶³⁴ Cüzcanî, **Ahvâlü’r-ricâl**, s. 84.

⁶³⁵ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 504.

⁶³⁶ İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, C: I, s. 410.

⁶³⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: VIII, s. 357.

⁶³⁸ İclî, **Târîhu’s-sikât**, s. 442.

⁶³⁹ Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, C: XXVIII, s. 570-1.

⁶⁴⁰ Cüzcanî, **Ahvâlü’r-ricâl**, s. 56.

ve nâsıbilîğe mensubiyeti nedeniyle onun bu konuda cerhinin kabul edilemeyeceğini birçok defa zikretmiştik” demiştir.⁶⁴¹

Kûfeli râvilere karşı ön yargılı olduğu söylenen Cüzcanî yalnızca Hz. Ali taraftarı râvilere karşı “sapkın” yahut “kötü mezhepli” ifadelerini kullanmamış bazı Hz. Osman taraftarı râviler hakkında da benzer ifadeleri kullanmıştır. Örneğin Mûsa b. Tarîf el-Esedî (ö.?) hakkında “yoldan sapmış”⁶⁴² şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. İclî, Mûsa b. Tarîf’in Osmanî olduğunu söylemiştir.⁶⁴³ Benzer şekilde İbn Adî de bu râvinin hak yoldan saptığını söylemiştir.⁶⁴⁴ Ayrıca Cüzcanî Hz. Ali’ye buğz ettiği⁶⁴⁵ söylenen Ebû Şuayb Salt b. Dinar (ö. 160/ 776) hakkında “leyse bi kaviyyi’l hadis” demiştir.⁶⁴⁶

Cüzcanî’nin müteşeddid bir tutumla tenkit ettiği söylenen râvilerle ilgili bu kadar örnek yeterli görülmüştür. Yukarıda yer verilen örneklerin birçoğunda Cüzcanî’nin diğer münekkitlerle benzer kanaati paylaştığı görülmektedir. Ancak onun râvilerin mezheplerine yönelik “sapkın” ve “kötü” şeklindeki nitelendirmeleri, diğer münekkitlerin ifadelerinden ayrılan yönüdür. Öte yandan Cüzcanî yalnızca Şîî râviler hakkında “yoldan sapmıştır” ifadesini kullanmamış bilakis Hz. Osman taraftarı râviler hakkında da benzer değerlendirmede bulunmuştur. Bu örnekler dışında Cüzcanî’nin bilhassa ehl-i bid‘at sayılan râvilerle ilgili tenkitlerinde başka münekkitlerle uyum oranı onun mutaassıp ya da müteşeddid denilen üslubuyla ilgili fikir vermesi açısından önemlidir.

Neval Fethi Nazmi Abdurabbih, Cüzcanî’nin bid‘at düşüncesinin cerh-ta‘diline etkisini, onun tenkit ettiği Buhârî ve Müslim râvileri özelinde hazırladığı yüksek lisans tezinde ele almıştır. Bu araştırmaya göre Cüzcanî, *Ahvâlû’r-ricâl* adlı eserinde Buhârî veya Müslim ya da her ikisinin râvilerinden 59’u hakkında tenkit ifadesi kullanmıştır. Bu tenkitlerin %70’inde diğer cerh-ta‘dîl âlimleri ile

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C: IV, s. 164; a.mlf., *Hedyü’s-sâri*, s. 429; İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VIII, s. 42.

⁶⁴² Cüzcanî, *Ahvâlû’r-ricâl*, s. 52.

⁶⁴³ İclî, *Târîhu’s-Sikât*, s. 235.

⁶⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VIII, s. 53.

⁶⁴⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, C: I, s. 475.

⁶⁴⁶ Cüzcanî, *Ahvâlû’r-ricâl*, s. 122.

merkezlerine yürüyerek gerçekleştirmiştir.⁶⁵⁰ Bahreyn, Mısır, Remle, Dimeşk, Antakya, Tarsus, Hims, Rakka ve Irak bu ilim merkezlerinden bazılarıdır.⁶⁵¹ Ebû Hâtîm'in yaptığı bu rihleler,⁶⁵² onun sayısı üç bine yakın hocadan hadis almasına⁶⁵³ böylece bu bölgelerin hadislerini ve rivayet ağını tanımasına⁶⁵⁴ ayrıca kendi bölgesindeki hadislerle rihle sırasında aldığı hadisleri karşılaştırıp elindeki hadislerin sağlamlığını kontrol etmesine imkan sağlamıştır.⁶⁵⁵ Öyle ki Ebû Hâtîm râviler hakkında sahip olduğu bilgi birikimiyle meşhur olmuş⁶⁵⁶ ve belli bir bölgenin râvileri hakkında değil, bütün râviler hakkında değerlendirme yapan münekkitler arasında zikredilmiştir.⁶⁵⁷

Hafız, imam, hadis münekkidi, muhaddislerin şeyhi gibi sıfatlarla⁶⁵⁸ anılan Ebû Hâtîm'in ricâl ilmi sahasında bıraktığı en büyük eser oğlu Abdurrahmân'ın kendisinin görüşlerini naklettiği *el-Cerh ve't-ta'dîl* ve *el-İlel* adlı eserlerdir.⁶⁵⁹ Ebû Hâtîm 277 yılında Rey 'de vefat etmiştir.⁶⁶⁰

1.2.5.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Ebû Hâtîm, ilel ve cerh-ta'dîl ilimlerine vâkıf bir hadis imamıdır.⁶⁶¹ Nitekim ricâl münekkidi olarak İbn Ebî Hâtîm⁶⁶², İbn Adî⁶⁶³, İbn Receb⁶⁶⁴, Zehebî⁶⁶⁵ ve Sehavî'nin⁶⁶⁶ listelerinde yer almıştır. Hem talebesi hem de oğlu İbn Ebî Hâtîm'in

⁶⁵⁰ Zehebî bu mesafenin yaklaşık dört aylık bir uzaklığa tekabül ettiğini söylemiştir. (Zehebî, **Siyer**, C: XIII, s. 255)

⁶⁵¹ İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: I, s. 359-61.

⁶⁵² Zehebî, **Siyer**, C: XIII, s. 257-8.

⁶⁵³ Zehebî, **a.g.e.**, C: XIII, s. 248.

⁶⁵⁴ Ebû Hâtîm, yaşadığı asırdaki hadislerin hemen hepsine hâkim olduğunu şu anektodla anlatılır: “Ebû'l Velîd et-Tayalisi'nin meclisindekilere ‘Kim bana garip, müsned, sahih duymadığım bir hadis söyleyse ona bir dirhem vereceğim’ demiş, orada bulunanlar onun bilmediği bir hadis rivayet edememişlerdir. (Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: II, s. 417-8).

⁶⁵⁵ Muhammed Hurûbât, **Ebû Hâtîm er-Râzî ve cühûdühü fi hıdmeti's-sünneti'n-nebeviyye**, 4 c., Merakeş, Matbâatü'l-Varakati'l-Vataniyye, 2004, C: II, s. 319.

⁶⁵⁶ Sezgin, **Târîhu't-türâsi'l-Arabî**, C: I, s. 298.

⁶⁵⁷ Zehebî, **Zikru men yu'temedu kavluh**, s. 171.

⁶⁵⁸ Zehebî, **Siyer**, C: XIII, s. 247.

⁶⁵⁹ Thamer Hatamleh, “Ebû Hâtîm er-Râzî ve Mustalahâtuhu'l-hâssa fi ilmi'l-cerh”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 19, 2015, S. 61, s. 178.

⁶⁶⁰ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: II, s. 422.

⁶⁶¹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: XII, s. 284.

⁶⁶² İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: I, s. 349.

⁶⁶³ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 229.

⁶⁶⁴ İbn Receb, **Câmiu'l-ulûm**, C: II, s. 107.

⁶⁶⁵ Zehebî, **Zikru men yu'temedu kavluh**, s. 192.

⁶⁶⁶ Sehavî, **el-Mütekellimûn fi'r-ricâl**, s. 107.

onu cerh-ta‘dîl âlimlerini zikrettiği listesine alması yaşadığı asırda uzman bir münekkît olarak kabul edildiğini gösterir.

Ebû Hâtîm’in hadis ilminde bilhassa ricâl tenkidindeki yeri ile ilgili pek çok âlim övgü dolu ifadeler zikretmiştir. Ebû Hâtîm’i, hocası Yunus b. Abdülala Horasan’ın imamı olarak nitelemiş,⁶⁶⁷ Ebû Zûr’a onun râviler hakkındaki bilgisi ve rivayetlerdeki ince kusurları hemen tespit etme kabiliyetinden ötürü⁶⁶⁸ bir hadiste şüpheye düşerse hemen Ebû Hâtîm’e geldiğini söylemiştir.⁶⁶⁹

Mûsa b. İshak, İbn Ebî Hâtîm’e muhaddislerden Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve İbn Nümejr (ö. 234/849) gibi önemli isimleri gördüğünü ancak babası Ebû Hâtîm gibi bir hafızı henüz görmediğini söylemiştir.⁶⁷⁰

Cerh-ta‘dîl bilgisiyle yaşadığı asrın en önemli münekkîtlerinden biri olan Ebû Hâtîm’in râvî değerlendirmelerinde takip ettiği tutum ve bunun muhtemel nedenleri aşağıdaki başlıkta açıklanacaktır.

1.2.5.2. Ricâl Tenkidindeki Tutumu

Ebû Hâtîm, ricâl değerlendirmelerinde titiz ve sert tutumu nedeniyle Zehebî,⁶⁷¹ İbn Hacer,⁶⁷² Leknevî,⁶⁷³ ve Tehânevî’nin⁶⁷⁴ münekkîtleri tutumlarına göre kategorize ettikleri listelerinde müteşeddîd bir âlim olarak zikredilmiştir.

Ebû Hâtîm, Buhârî ve Müslim’in rivayetlerini kabul ettikleri pek çok râvî hakkında tenkit ifadesi kullanmıştır. Mutedil âlimlere muhalif olarak cerh ifadesi kullanması, onun müteşeddîd bir münekkît olarak nitelenmesinde önemli bir unsurdur. Nitekim İbn Teymiyye Ebû Hâtîm’in *Sahiha*’nı da rivayeti bulunan pek çok râvîyi cerh ettiğini ve ta‘dîl için ileri sürdüğü şartların zor/sıkı şartlar olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁵

⁶⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 251.

⁶⁶⁸ İbrahim Canan, “Ebû Hâtîm”, *DİA* C: X, s. 150.

⁶⁶⁹ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, C: II, s. 419.

⁶⁷⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, C: I, s. 357.

⁶⁷¹ Zehebî, *Zikru men yu’temedu kavluh*, s. 171; Zehebî, *el-Mûkızâ*, s. 83.

⁶⁷² İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 164.

⁶⁷³ Leknevî, *er-Ref‘ ve’t-tekmîl*, s. 275.

⁶⁷⁴ Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi’l-hadîs*, s. 179.

⁶⁷⁵ İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, C: XXIV, s. 350.

Zehebî'nin, "Ebû Hâtim'in bir râvi hakkında cerh ifadelerine göre hüküm verme. Çünkü o ricâl (tenkidinde) müteannittir. *Sıhah* ricâli hakkında 'Hüccet değildir', 'Kavi değildir' gibi sözler söylemiştir"⁶⁷⁶ şeklindeki ifadeleri, İbn Teymiyye'ye benzer şekilde onun müteşeddîd üslubunu Buhârî ve Müslim'in râvilerini tenkit etmesiyle ilişkilendirdiği görülmektedir. Ebû Hâtim'in bu neviden cerhlerine birkaç örnek zikretmek faydalı olacaktır.

Ebû Hâtim'in müteşeddîd bir tutumla cerh ettiği râvilerden biri Yahyâ b. Bükeyr'dir (ö. 231/845). İbn Hibbân Yahyâ b. Bükeyr'i *Sikât*'ında zikretmiş ve ondan Ebû Zür'a gibi pek çok ismin hadis rivayet ettiğini söylemiştir.⁶⁷⁷ İbn Bükeyr hakkında âlimler; imam, hafız ve sika gibi ta'dîl lafızları kullanmıştır. Ebû Hâtim ise bu değerlendirmelerden farklı olarak "Bu ilimden anlıyordu, hadisi yazılır ancak onunla ihticac edilmez" şeklindeki sözleriyle söz konusu râviyi cerh etmiştir. Mezkûr cerh ifadesi üzerine Zehebî, Ebû Hâtim'in ricâl konusunda müteannit olduğunu Buhârî ve Müslim'in İbn Bükeyr'den rivayette bulunduklarını söylemiştir.⁶⁷⁸

Ebû Hâtim'in Buhârî râvilerine karşı müteşeddîd tutumuna İbn Hacer'in *Fethü'l-Bâri* mukaddimesinde sıkça rastlanır. İbn Hacer aşırılık ve teşeddüt gibi cerhi gerektirmeyen bazı hususlar nedeniyle tenkid edilen Buhârî râvilerine yer verdiği bölümde⁶⁷⁹ sıkça Ebû Hâtim'in müteşeddîd tutumuna işaret etmiştir. Bu râvilerden birkaçını örnek olarak zikretmek faydalı olacaktır.

İbn Hacer, Muhammed b. Ebî Adî el-Basrî'nin tercemesinde Ebû Hâtim'in *Mizan*'daki "onunla ihticac edilmez"⁶⁸⁰ ifadesini nakledip herkesin onunla ihticac ettiğini, Ebû Hâtim'in muannit bir âlim olduğunu söylemiştir.⁶⁸¹ Ebû Hâtim'in müteşeddîd olarak cerh ettiği bir başka Buhârî râvisi de Abdullah b. Saîd b. Ebî Hind el-Medenî'dir (ö. 147/ 764). Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, Ebû Dâvud, İclî, Ya'kûb,

⁶⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 260.

⁶⁷⁷ İbn Hibân, *es-Sikât*, C: IX, s. 262.

⁶⁷⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C: II, s. 420; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, C: IV, s. 391.

⁶⁷⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, s. 483.

⁶⁸⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, C: III, s. 647.

⁶⁸¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, s. 463, 487.

Ali b. Medînî ve diğer münekkitler bu râviyi tevsik etmişler,⁶⁸² İbn Hibbân⁶⁸³ ve İclî⁶⁸⁴ ise ona *Sikât*’larında yer vermişlerdir. Ayrıca İbn Hacer onunla cemaatin ihticac ettiğini söylemiştir.⁶⁸⁵ Ebû Hâtim ise münekkitlerin ittifakla güvenilir olduğunu söyledikleri Saîd b. Ebî Hind hakkında ‘daîfu’l hadis’ demiştir. Zehebî, Ebû Hâtim’in bu râviyi tek başına cerh ettiğini söylemiş,⁶⁸⁶ İbn Hacer ise bu tenkidi kabul etmeyerek “teannüt” olarak nitelemiştir.⁶⁸⁷

Ebû Hâtim’in cerh ettiği bir başka Buhârî râvisi de Abbâd b. Abbâd b. Habîb b. Mühelebî/Mühelebî’dir (ö. 181/797). İbn Maîn, Ebû Dâvud, Nesâî, İclî ve diğer münekkitler bu râvi hakkında ta’dîl hükmü vermişlerdir. İbn Hibbân *Sikât*’ında zikretmiştir.⁶⁸⁸ Ebû Hâtim ise “hadisiyle ihticac edilmez” diyerek söz konusu râviyi cerh etmiştir.⁶⁸⁹ Zehebî ve İbn Hacer, Ebû Hâtim’in bu tenkidini teannüt olarak nitelemişlerdir.⁶⁹⁰ Buhârî bu râvinin hadisini mütabaat olarak almıştır.⁶⁹¹

Ebû Hâtim’in müteşeddîd bir tutumla tenkit ettiği râviler yukarıda zikredilen isimlerle sınırlı değildir. Ancak zikredilen örnekler yeterli görünmektedir.⁶⁹² Bu örneklere göre Ebû Hâtim, güvenilir olduğu münekkitlerce belirtilen bazı râvileri cerh etmiştir. Ne var ki onun müteşeddîd olarak nitelendirilen tutumunun hangi sıklıkla râvi tenkitlerine yansıdığını öğrenmek için ayrıca bir araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Muhammed Reyyan, müteşeddîd- mütesahîl âlimleri ele aldığı makalesinde yirmi râvi üzerinde Şu’be b. Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim’in cerh-ta’dîl hükümlerini karşılaştırmıştır. Bu mukayese sonucunda Ebû Hâtim, râviler hakkında yukarıda isimleri verilen âlimlere muhalif olarak sıklıkla cerh kanaati

⁶⁸² İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: V, s. 71; İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 433-4.

⁶⁸³ İbn Hibbân, **es-Sikât**, C: VII, s. 12.

⁶⁸⁴ İclî, **Târîhu’s-sikât**, s. 258.

⁶⁸⁵ İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 433-4.

⁶⁸⁶ Zehebî, **er-Ruvâtü’s-sikât**, s. 117.

⁶⁸⁷ İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 486.

⁶⁸⁸ İbn Hibbân, **es-Sikât**, C: IX, s. 104.

⁶⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: VI, s. 83; İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 432.

⁶⁹⁰ Zehebî, **Siyer**, C: VIII, s. 295; a.mlf., **er-Ruvâtü’s-sikât**, s. 122; İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 486.

⁶⁹¹ Zehebî, **Zikru Esmâi men tüküllime fihi ve hüve müvessak ev sâlihu’l-hadis**, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, Medîne, Mektebetü’l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1426/2005, s. 285 (muhakkikin 4 nolu dipnotu)

⁶⁹² Ebû Hâtim’in müteşeddîd bir tutumla tenkid ettiği Buhârî râvileri için bk. İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 413, 452, 464, 476, 485, 486.

bildirmesi nedeniyle tenkitlerinde çok katı ve bu âlimler arasında en müteşeddîd isim olarak öne çıkmıştır.⁶⁹³

Ebû Hâtîm'in, müteşeddîd ve mutedil pek çok âlimin tevsik ettiği râviler hakkında kullandığı cerh ifadeleri ve yapılan istatistiklerde ortaya çıkan sonuçlar onun müteşeddîd âlimler sınıfında zikredilmesini haklı çıkaran etkenlerdir.⁶⁹⁴

Müteşeddîd münekkitlerin cerh-ta'dîl hükümlerinin değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken hususlar Ebû Hâtîm için de söz konusu edilmiştir. Zehebî, Ebû Hâtîm'in bir râviyi güvenilir sayması halinde bu hükmüne itimat edilmesi gerektiğini zira onun hadisi sağlam olmayan kişi hakkında sika hükmü vermeyeceğini belirtir.⁶⁹⁵ Bununla birlikte Ebû Hâtîm bir râviyi zayıf kabul ettiği ya da "onunla ihticac edilmez" dediği durumlarda diğer münekkitlerin bu râvi hakkındaki görüşlerine ulaşılmıncaya dek tevakkuf edilmesi gerektiğini söylemiştir. Ebû Hâtîm'in tenkit ettiği bir râvi hakkında bir başka âlimin ta'dîl ifadesinin tespit edilmesi halinde ise onun ricâl tenkidinde müteannit tutumu nedeniyle cerh hükmüne göre karar verilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁹⁶

1.2.6. İbn Hırâş

Abdurrahmân b. Yusuf b. Hırâş el-Bağdâdî, hadis hafızı ve münekkittir. Hadis tahsili için Şam, Irak, Hicaz, Horasan, Bağdad ve Nisabur⁶⁹⁷ gibi ilim merkezlerine rihle yapmış, bu bölgelerde pek çok hocadan istifade etmiştir. Hocalarından bazıları: Abdülcebbar b. Ala' (ö. 248/862), Hâlid b. Yusuf es-Semtî (ö. 249/863), Ebû Hafs el-Fellâs (ö. 249/864), Ebû Umeyr b. en-Nehhâs er-Remlî (ö. 256/ 869) gibi isimlerdir. İbn Ukde (ö. 332/944) ve Bekr b. Muhammed es-Sayrafî (ö. 345/956) İbn Hırâş'tan

⁶⁹³ Nizar Abdülkâdir Muhammed Reyyan, "en-Nukkâdû'l-müteşeddîdîn fi'l-cerh ve't-ta'dîl", s. 179.

⁶⁹⁴ Ebû Hâtîm'in müteşeddîd olarak nitelendiği diğer örnekler için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: II, s. 43; a.mlf., a.e., C: I, s. 29; a.mlf., *er-Ruvâtü's-sikât*, s. 41, 94, 109, 110, 166; Tehanevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 187.

⁶⁹⁵ Zehebî, Süleyman b. Ubeydullah el-Ensârî tercemesinde, bu râviden Ebû Hâtîm gibi büyük hadisçilerin hadis rivayet ettiğini söylemiştir. (Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: II, s. 214) Ebû Hâtîm'in söz konusu râviden hadis rivayet etmesi, onun güvenilir bir râvi olduğunun delili olarak kullanmıştır. (Muhammed Hurûbât, *Ebû Hâtîm er-Râzî*, C: I, s. 178).

⁶⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 260.

⁶⁹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C: XXXVI, s. 108-9.

hadis alan talebelerinden bazılarıdır. Hadis münekkidi ve hafızı olarak kaynaklarda ismi geçen İbn Hırâş, hicrî 283 senesinde vefat etmiştir.⁶⁹⁸

1.2.6.1. Cerh-Ta‘dîl İlmindeki Yeri

İbn Hırâş, Zehebî⁶⁹⁹ ve Sehavî'nin⁷⁰⁰ ricâl münekkitlerini zikrettikleri listelerinde yer almıştır. Listeler dışında onun münekkit kimliği ile ilgili başka âlimlerin ifadelerine de yer vermek gereklidir.

İbn Adî, İbn Hırâş'ın hadis hafızı ile tanınan Irak hafızlarından biri olduğunu ve bir hadis meclisi olduğundan bahsetmiştir.⁷⁰¹ Bir ders meclisi kurup hadis müzakere etmesi İbn Hırâş'ın derslerine rağbet edilen bir muhaddis olduğunu düşündürmektedir.

Hadis hafızı ve ricâl münekkidi olarak zikredilen İbn Hırâş hakkında, şîî olduğuna dair birtakım iddialar bulunmaktadır. Ebû Zür'a İbn Hırâş'ın râfîzî olduğunu söylemiş, İbn Adî ise onun teşeyyu' ile anıldığını yalana yönelmemiş olduğunu umut ettiğini söylemiştir.⁷⁰² İbn Hırâş hakkında Şîî eğilimler taşıdığıyla ilgili ifadeler, onun ricâl tenkitlerine etkisi bağlamında ileride incelenecektir.

Ricâl âlimleri arasında ismi zikredilen İbn Hırâş'ın bazı râvi tenkitleri şîî eğilimler taşıdığı gerekçesiyle ihtiyatlı karşılanmıştır. İbn Hırâş'ın râvi tenkidindeki tutumu ve ona yöneltilen tenkitlere bir sonraki başlıkta yer verilecektir.

1.2.6.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

İbn Hırâş, Zehebî'nin listesinde müteşeddîd bir âlim olarak yer almıştır.⁷⁰³ İbn Hırâş'ın bu tutumundan bahseden yalnızca Zehebî değildir. İbn Hacer de bazı râvi tercemelerinde bu hususa işaret etmiştir.

İbn Hırâş'ın müteşeddîd üslubu iki yönde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri râvi tenkitlerinde tek kalması, diğeri ise şîî eğilimleri nedeniyledir. İbn Hırâş'ın râvi

⁶⁹⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XI, s. 573.

⁶⁹⁹ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 199.

⁷⁰⁰ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 108.

⁷⁰¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C: XXXVI, s. 110.

⁷⁰² Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 508-9; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, Beyrût, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983, s. 301.

⁷⁰³ Zehebî, *el-Mûkaza*, s. 83.

tenkitlerine itiraz niteliğinde söylenen sözlerde şîi eğilimlerine de işaret edildiği görülmektedir.

İbn Hırâş, bazı cerhlerinde tek kaldığı için tenkidi reddedilmiştir. Bu râvilerden biri Süleyman b. Dâvûd el-Atekî'dir (ö. 234/848). Süleyman b. Dâvûd, Mâlik'ten bir hadis olmak üzere, Hammâd b. Zeyd, İsmâil b. Ca'fer (ö. 180/796), İsmâil b. Zekerîya (ö. 193/808) ve İbnü'l-Mübârek gibi isimlerden hadis almıştır. Kendisinden de Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Ebû Zür'a ve İshâk b. Râhûye (ö. 238/853) gibi isimler hadis almışlardır. İbn Maîn, Ebû Zür'a, İbn Hibbân, Süleyman b. Dâvûd'un güvenilir bir râvi olduğunu söylemişlerdir. İbn Hırâş ise "Âlimler onu tenkid etmişlerdir, saduktur" şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. İbn Hacer buna itiraz ederek "İbn Hırâş'ın aksine onu tenkit eden kimseyi bilmiyorum" demiştir.⁷⁰⁴

İbn Hırâş'ın tenkit ederken tek kaldığı bir başka râvi de Ahmed b. Abde ed-Dabbî el-Basrî'dir (ö. 245/859). Hammâd b. Zeyd ve tabakasından hadis rivayet etmiştir. Ebû Hâtim ve Nesâî onu güvenilir saymışlardır. İbn Hırâş ise "âlimler onu tenkit etmişlerdir" şeklindeki ifadesiyle söz konusu râviyi cerh etmiştir. Zehebî bunun üzerine bu râvinin hüccet olduğunu, İbn Hırâş dışında onun hakkında olumsuz bir kanaat zikredene rastlamadığını, İbn Hırâş'ın bu değerlendirmesinin makbul olmadığını söylemiştir.⁷⁰⁵

İbn Hırâş'ın müteşeddîd tutumunun diğer yönü ise Şîi eğilimi olduğu anlaşılan tenkit ifadeleridir. İbn Hırâş'ın Şîi eğilimi nedeniyle tenkidinin reddedildiği râvilerden biri, tâbînin sika râvileri arasında zikredilen Amr b. Süleym ez-Zerkâ el-Ensârî'dir (ö. 104/722). Amr b. Süleym'i Nesâî, İclî, İbn Sa'd, İbn Hibbân ve diğer münekkitler güvenilir saymışlardır. Ancak İbn Hırâş "sikadır, hadisinde ihtilat vardır" demiştir. Bunun üzerine İbn Hacer, İbn Hırâş'ın râfîzîlik ve bid'ate mensup olmakla anıldığını dolayısıyla tenkidine iltifat edilemeyeceğini söylemiştir.⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C: II, s. 94. İbn Hırâş'ın tek kalarak tenkid ettiği râvilerle ilgili bkz. Zehebî, **el-Muğnî fi'd-duafâ**, C: I, s. 208, 234; a.mlf., **a.e.**, C: II, s. 20.

⁷⁰⁵ Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl**, C: I, s. 118; a.mlf., **er-Ruvâtü's-sikât**, s. 52; a.mlf., **el-Muğnî fi'd-duafâ**, C: I, s. 88.

⁷⁰⁶ İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, s.453.

İbn Hırâş'ın itikadî nedenlerle cerhinin makbul görülmediği bir diğer râvi Mûsa b. İsmâil Ebû Seleme el-Minkarî et-Tebûzkî el-Basrî'dir (ö. 223/847). Zehebî, Mûsa b. İsmâil tercemesinde, onun Şu'be, Hammâd b. Seleme ve tabakasından hadis rivayet ettiğini; kendisinden de Buhârî ve Ebû Hâtım gibi âlimlerin hadis naklettiğini belirtmiştir. Mûsa b. İsmâil hakkında Ebû Hâtım, İbn Maîn ve İbnü'l-Medînî'nin zikrettiği güvenilir bir râvi olduğuna dair ibareleri nakletmiştir. İbn Hırâş ise "saduktur, âlimler onun hakkında tenkid ifadeleri kullanmışlardır" şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Bunun üzerine Zehebî, "Evet hakkında 'sika sebt' diye konuştular ey Râfîzî!" diyerek tepki göstermiştir.⁷⁰⁷

İbn Hırâş, sağlam imamlar arasında zikredilen Ahmed b. el-Furat er-Râzî (ö. 258/871) hakkında kasten yalan söylediğine dair yemin etmiştir. İbn Adî, bunun katı bir tutum [*tahâmül*] olduğunu belirterek Ahmed b. Furat'ın münker bir rivayetini bilmiyorum" demiştir. Zehebî, bu ifade üzerine "Bu râfîzînin sözüne kim inanır?" diyerek tepki göstermiş⁷⁰⁸ ve İbn Hırâş'ın söz konusu râviye yönelttiği bu tenkidi aşırı ve katı olarak nitelemiştir.⁷⁰⁹

Kaynaklarda râfîzî ve şîî olduğuna dair ithamlar zikredilen İbn Hırâş, Zehebî tarafından müteşeddîd âlimler kategorisinde zikredilmiş ve diğer münekkitler de yer yer onun müteşeddîd tutumuna işaret etmişlerdir. Münekkitleri bu kanaate yönelten en büyük etken onun Şîî görüşe olan yakınlığıdır. Nitekim birçok râvi hakkında zikrettiği cerh ifadeleri bu sebeple reddedilmiştir. Bununla birlikte müteşeddîd ve mutedil âlimlere muhalif olarak zikrettiği cerh ifadelerinde tek kalması nedeniyle de yer yer cerh hükümlerinin reddedildiği görülmektedir.

1.2.7. Nesâî

Nesâî, hicrî 215 senesinde Nesâ'da doğmuştur. On beş yaşındayken hadis tahsiline başlayıp ilk rihlesini meşhur muhaddis Kuteybe b. Saîd'den (ö. 240/855) ders

⁷⁰⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: IV, s. 200.

⁷⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 487.

⁷⁰⁹ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, C. I, s. 94; amlf., *er-Ruvâtü's-sikât*, s. 55.

almak üzere Bağlân'a giderek gerçekleştirmiştir.⁷¹⁰ En çok istifade ettiği hocası Kuteybe'nin yanında yaklaşık on dört ay kalarak hadis tahsil etmiştir.⁷¹¹

Nesâî, ilk rihlesinin ardından Horasan, Hicaz, Mısır, Irak, el-Cezîre, Şam, gibi ilim merkezlerine rihleler yapmış daha sonra Mısır'a yerleşmiştir.⁷¹² Kuteybe b. Saîd dışında İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Menî' (ö. 244/858), Hişâm b. Ammâr (ö. 245/859?), Ebû Ali Hasan b. es-Sabbâh (ö. 249/863), Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864) ve İshâk b. Şâhin (ö. 251/865)⁷¹³ gibi rihle yaptığı beldelerin muhaddislerinden hadis dinleyip ilmi uzmanlarından almış böylelikle hadiste ve hadis ilimlerinde derinleşmiştir. Hadiste meşhur bir hoca olana dek hadis alma isteği bitmemiş, kendisine İslam coğrafyasının her bölgesinden öğrenciler ders almak için rihleler yapmışlardır.⁷¹⁴

Hicrî 303 yılında vefat eden Nesâî'nin en meşhur eseri *Müctebâ* diye de anılan *es-Sünen* adlı eseridir. Cerh ve ta'dîl alanında *ed-Duaîf* ve *l-metrûkûn* en bilinen kitabıdır.

1.2.7.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Nesâî, hadis münekkidi olarak İbn Adî,⁷¹⁵ İbn Receb⁷¹⁶ Zehebî⁷¹⁷ ve Sehavî'nin⁷¹⁸ listelerinde yer almıştır. Zehebî, tercemesine yer verdiği kısımda onu "hadis münekkidi" olarak takdim etmiştir.⁷¹⁹ En erken İbn Adî'nin listesinde yer alması onun hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında hadis tenkidinde otorite bir münekkit olarak görüldüğünü düşündürmektedir.

Nesâî, yaşadığı asırda hadiste imam olarak kabul edilmiş,⁷²⁰ Dârekutnî, onun muasırları arasında hadis ilmiyle anılan herkesten daha önde olduğunu söylemiştir.⁷²¹

⁷¹⁰ Zehebî, *Siyer*, C: XIV, s. 125.

⁷¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C: I, s. 338; Zehebî, *Siyer*, C: XIV, s. 128.

⁷¹² Zehebî, *Siyer*, C: XIV, s. 127.

⁷¹³ Zehebî, *a.g.e.*, C: XIV, s. 125-6.

⁷¹⁴ Kâsım Ali Sa'd, *Menhecû'l-İmam Ebû Abdîrrahman en-Nesâî fi'l-cerh ve't-tadîl ve cem'u akvâlihi fi'r-ricâl*, 5 c., Dubai, Dârü'l Buhûs li'd-dirâseti'l İslâmiyye ve İhyâi't-türâs, 1422/2002, C: I, s. 57.

⁷¹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 236.

⁷¹⁶ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, C: II, s. 108.

⁷¹⁷ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluh*, s.199.

⁷¹⁸ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 110.

⁷¹⁹ Zehebî, *Siyer*, C: XIV, s. 125.

⁷²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 236.

⁷²¹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, C: II, s. 700.

Nesâî'nin hadis bilgisine hayran olan talebesi İbnü'l-Haddâd Ebû Bekr eş-Şâfiî (ö. 354/965), Nesâî'den başkasından hadis rivayet etmemiştir.⁷²² İbnü'l-Haddâd'ın hocasını diğer muhaddislere tercih etmesi Nesâî'yi otorite bir âlim olarak gördüğüne işaret eder.

Nesâî'nin talebeleri tarafından otorite bir muhaddis olarak kabul edildiğini gösteren daha net ifadeler Ali en-Nîsâbûrî tarafından dile getirilmiştir. O, Nesâî'den hadis rivayet ederken “Hadiste imam olan Nesâî bize şöyle rivayet etti...”⁷²³ diyerek rivayet ettiği kişiye de Nesâî'nin bu ilimde uzman ve sözü muteber bir âlim olduğunu vurgulamıştır.

Nesâî, muasırları tarafından ricâl bilgisine güvenilen, ricâl âlimi olarak takdim edilen bir isimdir. Ali b. Ömer onun bu yönüyle ilgili “Nesâî, yaşadığı asırda Mısır ulemasının en fakih olanı, hadislerin sahihini sakimini en iyi tanıyan, ricâli en iyi bilen âlimdi...” demiştir.⁷²⁴ Ebû Abdullah b. Mende sahih hadisleri derleyen, sağlam ve illetli rivayetleri ayıran dört muhaddis vardır diyerek Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Ebû Abdurrahmân en-Nesâî'nin⁷²⁵ isimlerini sıralamıştır. Nesâî'nin ilel ve ricâl bilgisine ve bu konudaki titizliğine duyulan güveni yansıtan şu hâdis konu açısından zikredilmeye değerdir. Me'mun el-Mısırî anlatıyor: “Nesâî ile Tarsus'a yola çıktık, hadis imamlarından Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. İbrâhim Mürebba' (ö. 256/869) ve Ebü'l-Âzan ve Kîlece (Muhammed b. Salih b. Abdurrahman el-Bağdâdî) (ö. 271/884) gibi imamlardan oluşan bir grup âlim, bir araya gelerek içlerinden birinin kendileri için hocaların hadislerini seçecek kişi hakkında istişare ettiler. Hepsi birden Nesâî üzerinde görüş birliği edip onun hadis seçkisini yazdılar.”⁷²⁶ Muhaddislerin yaptığı bu tercih, Nesâî'nin ilel bilgisinin bir ölçüt olarak kabul gördüğünü gösterir.

Nesâî'yi tercemesinde “hadis münekkidi” olarak takdim eden Zehebî⁷²⁷ onun ricâl bilgisiyle diğer münekkitletler arasındaki konumunu şu mukayese ile net bir şekilde

⁷²² Zehebî, **a.g.e.**, C: II, s. 700.

⁷²³ Zehebî, **Siyer**, C: XIV, s. 131.

⁷²⁴ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C: I, s. 338.

⁷²⁵ Zehebî **Siyer**, C: XIV, s. 135.

⁷²⁶ Zehebî, **a.g.e.**, C: XIV, s. 130.

⁷²⁷ Zehebî, **a.g.e.**, C: XIV, s. 125.

ortaya koymuştur: ‘‘Hicrî üç yüzlerin başında Nesâî’den daha hafız kimse yoktu, o hadiste, hadisin ileli ve ricâlî ile ilgili hususlarda Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî’den daha uzmandı ve bu konuda Buhârî ve Ebû Zûr’a ile yarışrdı.’’⁷²⁸

Nesâî, ricâl bilgisiyle ricâl münekkitlerinin ileri gelenlerinin seviyesinde görölmüş, bu alanda görüşleri muteber isimler arasında zikredilmiştir. Bir münekkit olarak râvi tenkidinde takip ettiğı üslup ve tutumun hangi kategoride değerdendirildiğı ve bunun nedenlerinin neler olabileceğı bir sonraki başlıkta değerdendirilecektir.

2.7.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Nesâî, râvi tenkitlerinde titiz ve sert tutuma sahip müteşeddîd âlimler arasında zikredilmiştir. Zehebî ve İbn Hacer cerh-ta’dîl âlimlerini tenkit tutumlarına göre kategorize ettikleri listelerinde ona her ne kadar yer vermeseler de sıkça onun müteşeddîd tutumuna atf yapmışlardır.⁷²⁹ Tehânevî⁷³⁰ ve Leknevî’nin⁷³¹ söz konusu listelerinde ise Nesâî’ye müteşeddîd âlimler sınıfında yer verdikleri görölmektedir.

Nesâî’nin müteşeddîd üslubuna değinen başka âlimler de vardır. Onun müteşeddîd olarak nitelenmesinde ileri sürölen sebebin daha iyi anlaşılması açısından Hafız İbn Tahir’in (ö. 507/1113) anlattığı řu konuşma oldukça önemlidir: ‘‘Sa’d b. Ali ez-Zencânî’ye (ö. 471/1078) bir râvinin durumunu sordum, râviyi ta’dîl etti. Bunun üzerine ‘Bu râviyi Nesâî cerh etmiştir’ dedim. O da ‘Yavrucum, Nesâî’nin ricâl hususunda ileri sürdüğü şartlar Buhârî ve Müslim’in şartlarından daha ağırdır [eşeddü]’ dedi.’’⁷³² Zehebî, Zencânî’nin bu tespitini haklı bulmuş ve Nesâî’nin, Buhârî ve Müslim’in hadis aldığı bir grup râviyi tenkit ettiğini söylemiştir.⁷³³ Zencânî, râvi değerdendirmesinde çok sıkı şartlar ileri sürdüğü için Nesâî’nin söz konusu râvi hakkında cerh ifadesinde müteşeddîd bir tavır içinde olduğuna işaret etmiştir.

⁷²⁸ Zehebî, **a.g.e.**, C: XIV, s. 133.

⁷²⁹ Zehebî ve İbn Hacer’in Nesâî hakkında ‘‘müteşeddîd’’ nitelemeleri için sırasıyla bkz. Zehebî, **Mîzânü’l-i’tidâl**, C: I, s. 437; İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 406.

⁷³⁰ Tehânevî, **Kavâid fi ulûmi’l-hadîs**, s. 179.

⁷³¹ Leknevî, **er-Ref’ ve’t-tekmîl**, s. 275.

⁷³² el-Makdisî, **Şurûtu’l-eimmeti’s-sitte**, s. 26; Muallimî, Nesâî’nin teşeddüd konusunda Şeyhain’ı geçtiğini söyler (Muallimî, **et-Tenkîl**, C: II, s. 697). Nesâî’nin titiz tutumu için ayrıca bkz. Nesâî, **Amelü’l-yevmi ve’l-leyle**, thk., Fâruk Hamâde, Müessesetü’r-risâle, s. 45-53 (muhakkikin mukaddimesi).

⁷³³ Zehebî, **Siyer**, C: XIV, s. 131.

Nesâî'nin yukarıda müteşeddîd olarak nitelendirilmesine sebep olan ileri sürdüğü ağır şart, müteşeddîd tutumunun arka planını daha net ortaya koyacaktır. Ebû Abdullah b. Mende, Muhammed b. Sa'd el-Beverdî'den "Nesâî'nin yöntemi, terkinde icma olmayan herkesten hadis alma şeklindeydi" ⁷³⁴ tespitini nakletmiştir. Irakî bu tespiti "Bu geniş bir yöntemdir" ⁷³⁵ şeklinde değerlendirmiş, İbn Hacer bahsedilen değerlendirmeye itiraz ederek sözü edilen icmanın özel bir icma olduğunu, hadis münekkitlerinin her tabakasında müteşeddîd ve mutavassıt âlimlerin bulunduğunu belirtmiştir. ⁷³⁶ Buna göre belli tabakalarda yer alan münekkitlerden müteşeddîd ve mutavassıt münekkitler arasında özel bir icma aranmaktadır. Şu'be ile Süfyân es-Sevrî, Yahyâ el-Kattân ile İbn Mehdî, İbn Maîn ile Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim ile Buhârî'nin ittifakı bahsedilen icmaya örnektir. ⁷³⁷ İbn Hacer, Nesâî'nin ileri sürdüğü bu ağır şart nedeniyle *Sünen*'inin Buhârî ve Müslim'den sonra en az zayıf hadis ve en az tenkit edilmiş râvi içeren kitap olduğunu söylemiştir. ⁷³⁸ Nesâî'nin müteşeddîd olarak nitelenmesine sebep olan hem müteşeddîd hem mutedil âlimlerin râviler hakkında ittifakını araması onun pek çok râviyi terk etmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla onun, râvilerin rivayetini kabul ederken onları sıkı bir süzgeçten geçirdiğini söylenebilir.

Nesâî'nin müteşeddîd bir tutumla cerh hükmü verdiği bazı râvileri burada zikretmek konuyu tamamlayacaktır. Nesâî, tâbiînin en küçük tabakasında zikredilen Büreyd b. Abdillâh b. Ebî Bürde el-Eşarî hakkında diğer münekkitlere muhalif olarak cerh ifadesi kullanmıştır. ⁷³⁹ İbn Maîn onun durumuyla ilgili "sika" demiş, ⁷⁴⁰ Ebû Hâtim "hadisi yazılır, sağlam değildir" demiş, ⁷⁴¹ İbn Adî "kendisinde bir sıkıntı (be's) olmamasını ümit ediyorum demiş, ⁷⁴² İclî ise *Sikât*'ında yer vermiştir. ⁷⁴³ İbn Hacer,

⁷³⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 37.

⁷³⁵ Irakî, *Şerhu't-tabsira ve't-tezkira*, C: I, s. 167.

⁷³⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 164.

⁷³⁷ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, çev. Ebû Bekir Sifil, 2. bs., İstanbul, Rihle Kitap Ravza yay. 2015, s. 209.

⁷³⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 165.

⁷³⁹ Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât*, s. 72; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: I, s. 305.

⁷⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: II, s. 245.

⁷⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C: II, s. 426.

⁷⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, C: II, s. 247.

⁷⁴³ İclî, *Târîhu's-sikât*, s. 78 (140)

imamların hepsinin Büreyd ile ihticac ettiklerini⁷⁴⁴ ancak onun sadece bir hadisinin tenkit edildiğini belirtmiştir. ⁷⁴⁵ Nesâî, Büreyd hakkında münekkitlerin çoğunluğunun ta‘dîl ifadesi zikretmesine rağmen “leyse bi zake kavi” “hadis rivayetinde o kadar kuvvetli değil” demiştir.⁷⁴⁶

Etbâü’t-tâbînin küçüklerinden Eş’as b. Abdurrahmân el-Yâmî hakkında Ebû Zür’a “leyse bi kavî”, Ebû Hâtim, “mahalluhu sıdk”, Nesâî ise “leyse bi sikâtin ve lâ yükteb hadîsuhû” demiştir. İbn Adî, Nesâî’nin bu ifadesini “aşırılık” olarak değerlendirmiş ve söz konusu râvinin hadislerini araştırdığını ve hadislerin metinlerinde münker bir şeye rastlamadığını söylemiştir. Zehebî de Nesâî’nin değerlendirmesini “aşırılık” olarak nitelemiştir.⁷⁴⁷ Nesâî’nin söz konusu râviyi keskin bir şekilde cerh etmesi münekkitler tarafından aşırı bulunmuştur.

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür’a’nın güvenilir bir râvi olduğunu söyledikleri Habîb el-Muallim Ebû Muhammed el-Basrî’dir. Hakkında Nesâî ‘leyse bi kavi’ demiştir. ⁷⁴⁸ İbn Hacer, bu değerlendirmesinde Nesâî’nin müteannit olduğunu, Habîb’in ittifakla sika bir râvi olduğunu söylemiştir.⁷⁴⁹ Nesâî’nin diğer münekkitlere muhalif olarak zikrettiği bu cerh hükmü “teannüt” olarak nitelenmiştir.

Nesâî’nin müteannit olarak tenkid ettiği bir diğer râvi de Hasan b. Sabbâh el-Bezzâr Ebû Alî el-Vasıtî’dir (ö. 249/863). Bu râvi hakkında Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim sika hükmü vermişler, Nesâî ise “leyse bi kavi demiştir.” İbn Hacer bunun önemsiz bir tenkit olduğunu,⁷⁵⁰ Nesâî’nin müteannit bir tutum izlediğini söylemiştir.⁷⁵¹

Son olarak Hüdbe b. Hâlid el-Kaysî (ö.307/919) hakkında Nesâî’nin değerlendirmesine yer vermek yeterli olacaktır. İbn Maîn, Ebû Hâtim ve İbn Hibbân gibi müteşeddîd âlimler Hüdbe hakkında sika hükmü vermişler, Buhârî ve Müslim onunla ihticac etmişlerdir. İbn Adî “Münker bir hadisine rastlamadım, çok hadisi olan

⁷⁴⁴ İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 412.

⁷⁴⁵ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 485.

⁷⁴⁶ Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, **ed-Duafâ ve’l-metrûkîn**, thk., Bevrân Sanavi- Kemâl Yusuf el-Hût, Beyrût, Müessesetü’l-kütübî’s-sekâfiyye, 1405/1985, s. 61.

⁷⁴⁷ Zehebî, **Mîzânü’l-i’tidâl**, C: I, s. 266.

⁷⁴⁸ İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s. 415.

⁷⁴⁹ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 485.

⁷⁵⁰ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 416.

⁷⁵¹ İbn Hacer, **a.g.e.**, s. 485.

birisidir, saduktur, onu âlimler güvenilir saymışlardır” demiş⁷⁵² Nesâî ise Hüdbe’yi cerh etmiştir. Zehebî, onun tenkidini “şaşılacak şey” diyerek nakletmiştir.⁷⁵³

Nesâî, râvileri kabul şartlarında müteşeddîd tutumu pek çok yerde zikredilmiştir. Nesâî’nin sıkı şartları, pek çok râviyi terk etmesine sebep olmuştur. Bu durum, onun münekkitlerin aksine bazı râvi değerlendirmelerinde tek kalmasını beraberinde getirmiştir. Bu ve bu gibi nedenlerle de Nesâî, müteşeddîd âlimler tabakasında zikredilmiştir.

1.3. Müteşeddîd Oldukları Söylenen Diğer Meşhur

Münekkitler

Araştırmada esas aldığımız listelerde ismi zikredilmeyen ancak râvi değerlendirmelerinde titizlikleri hasebiyle müteşeddîd olmakla itham edilen bir grup muhaddis vardır. Bunlar arasında cerh-ta’dîl ilmiyle özel olarak ilgilenen mesailerinin hemen hepsini rical incelemelerine ayıran meşhur münekkitlerden Mâlik b. Enes ve Ali b. Medînî’nin râvi tenkidindeki tutumlarına yer verilecektir.

1.3.1. Mâlik b. Enes ve Râvi Tenkidindeki Tutumu

Mâlik b. Enes ile ilgili müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil ayrımının yapıldığı herhangi bir tasnifte bir sınıflandırmaya rastlanılmamıştır. Ancak onun râvi değerlendirmelerindeki tutumu ile ilgili diğer âlimlerden nakledilen bilgiler ve râvilerin rivayetlerini kabul etme hususunda ileri sürdüğü şartlar ricâl tenkidinde sahip olduğu tutum ile ilgili bir fikir oluşturacaktır.

İmam Mâlik’in tutumu ile ilgili muasır Süfyân b. Uyeyne: “Ricâl tenkidinde Mâlik’ten daha müteşeddîd olan ve onları daha iyi tanıyan bir kimse yoktu”⁷⁵⁴ diyerek onun titiz tutumunu vurgulamıştır. İbn Uyeyne’nin bu değerlendirmesi onun yaşadığı

⁷⁵² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C: IV, s. 264.

⁷⁵³ Zehebî, *er-Ruvâtü’s-sikât*, s. 172.

⁷⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: I, s. 176; Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik ve Takrîbü’l-mesâlik li-ma’rifeti a’lâmü mezhebi Mâlik*, 8 c., 2. bs., el-Memleketü’l-Arabiyye, Vizâretü’l-evkâf ve şuûni’l-İslâmiyye, 1403/1983, C: I, s. 138; Zehebî, *Siyer*, C: VIII, s. 73. Malik b. Enes’in titiz münekkitliği ile ilgili ayrıca bkz. Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammed, *el-Kitâbü’d-duafâi’l-kebîr*, thk., Abdülmu’tî Emin Kal’acî, Beyrût, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, ty., C: III, s. 333; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, C: I, s. 23; İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvaţta’ mine’l-me’ânî ve’l-esânîd*, 26 c., Vizâretü’l-evkâf ve şuûni’l-İslâmiyye, C: I, s. 65.

hicrî II. asırda müteşeddîd bir âlim olarak bilindiğine işaret etmektedir. Mâlik'in ricâl tenkidindeki titizliğine dikkat çeken bir diğer âlim de İbn Abdilber'dir. İbn Abdilber, onun diğer âlimler arasında ricâl tenkidinde en titiz münekkît olduğunu söylemiştir.⁷⁵⁵ Âlimlerden nakledilen görüşlerin yanı sıra râvilerin rivayetlerini kabul etme hususunda ileri sürdüğü şartlar da onun tutumu ile ilgili fikir verecektir. O, bu konuda şu şartları ileri sürmüştür:

Dört kişiden hadis alınmaz. Bu dördünün dışındakilerden hadis alınır: insanlar ondan rivayet etseler de sefihlliğini ilan eden sefihten, bid'atine davet eden bid'at sahibinden, her ne kadar Resûlullah'a yalan söylemekle itham edilmese de insanlar adına hadisinde yalan söyleyen yalancıdan, ibadet ve fazilet sahibi ancak ne rivayet ettiğini bilmeyen hocadan hadis alınmaz.⁷⁵⁶

Yukarıda zikredilen şartların yanı sıra Mâlik'ten nakledilen "Her duyduğunu rivayet edenden imam olmaz"⁷⁵⁷ şeklindeki ifade, onun râvide hadis rivayetiyle ihtisas alanı olarak ilgilenme, zabtı sağlam ve naklettiği rivayetlerin muhtevasına hâkim olma şartlarını aradığını gösterir.⁷⁵⁸ Mâlik, râvinin yalnızca adalet ve zabt şartlarına uygun olmasını yeterli görmemiş ve kendisine nakledilen hadisi anlayabilecek ilmi düzeyde olmasına önem vermiştir.⁷⁵⁹ Nitekim onun râvinin rivayetini kabul hususunda öne sürdüğü bir diğer şart da râvinin fakih olmasıdır.⁷⁶⁰ Mâlik'in rivayet edeceği hadisi ezberleme ve onun manasına vâkıf olma gibi ileri sürdüğü şartlar, Şu'be gibi titiz âlimlerin dahi güvenilir râvî şartları arasında yer almayan oldukça ağır şartlar olduğu görülmektedir.⁷⁶¹

Mâlik, herkesten hadis rivayet etmeyip⁷⁶² yalnızca sikalardan hadis alan âlimler arasında zikredilmiştir.⁷⁶³ Onun sadece sikalardan hadis alma prensibi titiz tutumuna işaret eden bir delil olarak zikredilebilir. Ahmed b. Hanbel, Mâlik'in hadis naklettiği kişinin durumunu soruşturmaya gerek olmadığını belirterek onun yalnızca

⁷⁵⁵ İbn Abdilber, **et-Temhîd**, C: I, s. 65.

⁷⁵⁶ İbn Abdilber, **et-Temhîd**, C: I, s. 46; Zehebî, **Siyer**, C: VIII, s. 67-8.

⁷⁵⁷ Zehebî, **a.g.e.**, s. 331.

⁷⁵⁸ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 233.

⁷⁵⁹ Rahile Yılmaz, "Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta'daki Mürsel Rivayetler", s. 137.

⁷⁶⁰ Kadı İyaz, **Tertîbü'l-medârik**, C: I, s. 139.

⁷⁶¹ Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 239.

⁷⁶² Ebû Nuaym, **Hilyetü'l-evliyâ**, C: VI, s. 322.

⁷⁶³ Sehavî, **Fethü'l-muğîs**, C: II, s. 201.

güvenilir râvilerden hadis aldığına işaret etmiştir.⁷⁶⁴ Ahmed b. Sâlih, onun tenkit edilen râviden hadis rivayet etmeyip terkedilmeyen râvilerden rivayet ettiğini belirtmiştir.⁷⁶⁵ Yalnızca sikalardan hadis aldığını kendisi de açıkça belirtmiş, kitabında bulunmayan bir râvi ile ilgili görüşünün sorulması üzerine “Sika olsaydı kitabımda görürdün” diyerek kitabında sika râvilerden başkasına yer vermediğinin altını çizmiştir.⁷⁶⁶ Zehebî, Mâlik’in bu sözleriyle ilgili şu açıklamayı yapar: “Bu sözler Mâlik’in, kendi nezdinde sika olmayan râviden hadis almadığını gösterir. Bu durum, onun her sikadan hadis almasını gerektirmez. Yine bu sözleri onun güvenilir kabul edip hadis aldığı râvilerin diğer âlimler nezdinde de sika olduğunu göstermez. (...) Her hâlükârda Mâlik b. Enes, ricâlin durumunu çokça araştıran ve bu konuda çok dikkatli olan bir âlimdir.”⁷⁶⁷

Bu kısımda Mâlik b. Enes’in ricâl tenkidinde tesâhül, i’tidâl ve teşeddüd kabîlinden sahip olduğu tavra dâir bir şablon çizilmeye çalışıldı. Onun titizliği hakkında gerek muasırları gerek sonraki dönem âlimlerinden nakledilen görüşler ve râvilerin rivayetlerini kabul hususunda öne sürdüğü ağır şartlar onun bir münekkît olarak titiz bir tutuma sahip olduğuna işaret etmektedir.

1.3.2. Ali b. Medînî ve Râvi Tenkidindeki Tutumu

İbnü’l-Medînî’nin râvileri değerlendirmede tesâhül, teşeddüd ve i’tidâl tavırları arasından sahip olduğu tutuma dair net bir sınıflama tespit edilememiştir. Bununla birlikte Tehânevî, İbn Hacer’in Fudayl b. Süleymân en-Nümeiryî (ö.183/ 799) ile ilgili değerlendirmesinden yola çıkarak onu müteşeddîd bir münekkît olarak zikretmiştir.⁷⁶⁸

İbn Hacer’in Fudayl’ın tercemesinde bahsedilen değerlendirmesi şöyledir: “Sâci, Fudayl hakkında ‘Saduk, münkerleri vardır’ demiş, İbn Maîn: ‘Güvenilir değildir’, şeklinde bir değerlendirmede bulunmuş, Ebû Zür’a ise ‘leyyinu’l-hadis’

⁷⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: I, s. 17; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 177.

⁷⁶⁵ Kâdi İyaz, **Tertîbü’l-medârik**, C: I, s. 138-9.

⁷⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, C: I, s. 24; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s.177; Râmhürmûzî, **el-Muhaddisü’l-fâsıl**, s. 410; Zehebî, **Siyer**, C: VIII, s. 72.

⁷⁶⁷ Zehebî, **Siyer**, C: VIII, s. 72.

⁷⁶⁸ Tehânevî, **Kavâid fi ulûmi’l-hadîs**, s. 424.

ifadelerini kullanmıştır. İbnü'l-Medîni müteşeddî olduğu halde ondan hadis rivayet etmiştir.”⁷⁶⁹

İbn Hacer'in Fudayl'in tercemesinde yer verdiği bu değerlendirmesinden İbnü'l-Medîni'yi müteşeddî bir âlim olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak sadece İbn Hacer'in onu bu sınıfa dahil etmesi ve hakkında müteşeddî oluşuna dair başka bir ifadeye rastlanmamış olması onun sözlerinde başka bir maksadın olma ihtimalini akıllara getirir. Nitekim, bu ihtimal üzerinde duran Ali b. Medîni ile ilgili kapsamlı bir çalışması bulunan İkrâmullah İmdâdulhak, onun bu ifadesinin Buhârî'nin râvilerine yöneltilen tenkitlere bir cevap verme ve tenkit edilen râvinin, İbnü'l Medîni gibi “müteşeddî” bir âlim tarafından rivayetinin alındığını göstererek söz konusu râvinin durumunu güçlendirmek şeklinde değerlendirilebileceğini düşünmektedir.⁷⁷⁰ Buna karşın İbn Hacer'in böyle bir anlam kastetmeksizin onu müteşeddî olarak nitelediği de düşünülebilir. Bu nedenle daha doğru bir değerlendirme yapmak için İbnü'l-Medîni'nin ricâl bilgisinde yararlandığı kaynaklar, ileri sürdüğü şartlar ve râvide tenkit ettiği yönlerin ortaya koyulması gerekmektedir.

İbnü'l-Medîni, râvileri değerlendirirken istifade ettiği iki kaynak arasında tercihte bulunmuştur. Bu kaynaklardan biri, ricâl değerlendirmelerinde mutedil âlimler arasında zikredilen İbn Mehdî diğeri ise müteşeddî bir âlim olarak bilinen Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dır. İbnü'l-Medîni, bu iki kaynak arasında yaptığı tercihi ve nedenini şöyle açıklamıştır: “Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî bir râvinin terk edilmesi hususunda icmâ ederse bu râviden hadis rivayet etmem. Eğer ihtilaf ederlerse İbn Mehdî'nin görüşünü alırım. Çünkü İbn Mehdî daha orta yolludur [اقصدهما]) Yahyâ ise müteşeddittir.”⁷⁷¹ İbnü'l- Medîni itimad ettiği kaynakların ricâl bilgisinin yanı sıra değerlendirmelerinde izledikleri tutuma da dikkat etmiş, ihtilaf halinde mutedil kaynağa müracaat edeceğini söyleyerek kendisinin yöntemi hakkında da bir fikir vermiştir. Onun bu tercihinin göre o da mutedil bir tutum izlemektedir.

⁷⁶⁹ İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, C: I, s. 457.

⁷⁷⁰ İkrâmullah İmdâdu'l-Hak, **el-İmam Ali b. Medîni ve menhecuhu fi nakdi'r-ricâl**, Beyrût, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992, s., 492.

⁷⁷¹ Hatîb, **Târîhu Bağdâd**, C: XI, s. 516.

İbnü'l Medîni'nin tercihleriyle ilgili ikinci bir örnek ise hadis rivayetinde sika ve sağlam olup titizlikleri ile bilindikleri söylenen Affân ve Ebû Nuaym'ın râvi tenkidindeki tutumları ile ilgilidir. İbnü'l-Medîni yukarıda zikredilen tercihinine göre daha net bir şekilde müteşeddîd tutumu benimsemediğini şöyle belirtmiştir: “Affân ve Ebû Nuaym'ın ricâl hakkındaki sözlerini kabul etmiyorum. Onların eleştirmedikleri râvi kalmamıştır.” Zehebî bu ifadeleri açıklama mahiyetinde, Affân ve Ebû Nuaym'ın müteşeddîd tutumlarından ötürü İbnü'l-Medîni'nin onların râvi tenkidiyle ilgili görüşlerini tercih etmediğini söylemiştir.⁷⁷² Bu örnekte İbnü'l-Medîni'nin müracaat ettiği kaynakların cerh hükümlerinde itidal aradığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Medîni'nin yalnızca müteşeddîd değil mütesâhil olmakla bilinen âlimlere karşı da temkinli yaklaştığı görülmektedir. Hadis semâında tesâhül ile bilinen Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/812) ona, “Amr b. el-Hâris'in kitabını getir sana okuyayım” demesi üzerine onu terketmiştir.⁷⁷³ İbnü'l-Medîni'nin her iki durumda da itidalden yana tavır sergilediği görülmektedir.

İbnü'l Medîni için yalnızca İbn Hacer'in kullandığı “müteşeddîd” ibaresini mutlak anlamda kabul etmek doğru değildir. Zira onun münekkitler arasında itidalden yana yaptığı tercihler ve aynı zamanda tesâhüle de taviz vermeyen tutumu, ehl-i bid'at râvilerinin rivayetlerine bakış açısı ile râvilerin haklı haksız eleştirilmesine karşın hata payı vererek itidalli bir duruş sergilemesi, onun râvi tenkidinde mutedil bir münekkit olduğunu düşündürmektedir.

1.4. Müteahhirun Münekkitlerden Müteşeddîd Olanlar

Leknevî, müteahhirun âlimleri arasında müteşeddîd olanların bir listesini kaydetmiştir. Ona göre bu isimler, râvide tenkit edilecek basit bir durumda yahut râvinin bir başka hadise muhalefet etmesi gibi durumlarda hadise hemen zayıf ya da mevzû hükmü vermeye yönelmişlerdir. Sözü edilen âlimler ve eserleri şunlardır:

- Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî (ö. 597/1200) *Mevzûât ve el-İlelu'l Mütenehiye fi'l-Ehadisi'l Vahiye*

⁷⁷² Zehebî, *Siyer*, C: X, s. 250.

⁷⁷³ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 151-2.

- Ömer b. Bedr el-Mevsîlî (ö. 622/1225) *Risâle fi 'l-Mevzûât* (İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'ının muhtasarıdır)
- el-Hasen b. Muhammed es-Sâğânî el-Luğavî (ö. 650/1252) *el-Mevzûât* bu hususta iki risalesi mevcuttur.
- el-Hüseyn b. İbrâhim el-Cüzakânî (ö. 543/1148) *el-Ebâtıl*.
- İbn Teymiyye el-Harrânî (ö. 728/1327) *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*.
- Mecidüddin Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414), *Sıfru's-saade*.

Leknevî'nin zikrettiği müteahhirun dönemi müteşeddîd âlimlerin pek çoğunun uydurma hadislerle ilgili bir eser telif ettikleri dikkat çeker. Ona göre bu isimler, pek çok sahih hadise zayıf ya da mevzû hükmü vermişler, basit cerh sebepleri bulunan hadislere ciddi cerh ifadeleriyle hüküm vermişlerdir. Dolayısıyla bu eserlerden yararlanırken araştırmacının dikkatli olması gerekmektedir. Bu isimlerin zayıf veya mevzû hükmü verdikleri hadisler iyice araştırılmadan karar verilmemelidir.⁷⁷⁴

Değerlendirme

Râvi değerlendirmelerinde mutedil bir yöntem izlediği söylenen münekkit imamlar ile ilgili elde edilen bilgiler bir arada değerlendirildiğinde başlıca birkaç hususta ortak özelliklerinin bulunduğu görülür. Bu kategorideki âlimler, genellikle mutedil olarak nitelenmişlerdir. Cerh-ta'dîl üslupları “insaflı” bulunmuş ve kullandıkları cerh-ta'dîl lafızlarının ölçülü ve ihtiyatlı olmasına dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu âlimler ne basit sebeplerle râvileri tenkit etmişler ne de tenkit edilmesi gereken râvilere karşı esnek davranmışlardır. Diğer taraftan cerh-ta'dîlin ictihâdî bir işlem olması nedeniyle mutedil âlimler arasında zikredildiği halde müteşeddîd tutuma nispeten yakın bulunan âlimler vardır.

Müteşeddîd âlimlerin râvi değerlendirmelerindeki katı ve tavizsiz tutumları, yaşadıkları dönemin sosyal ve siyasî buhranların ve dönemin kendine has bazı özelliklerinin etkilerini barındırmaktadır. Özellikle sistemli hadis tenkit döneminin başlarında yoğun olarak cerh-ta'dîl ile meşgul olan münekkitler, yaşadıkları bölgelerde siyasî ve sosyal karışıklıklar ve hadis uydurma faaliyetleri ile büyük bir mücadele içerisine girmişlerdir. Bu âlimler, hadis uydurma faaliyetlerinin önüne

⁷⁷⁴ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 320-331.

geçebilmek ve isnadı yaygınlaştırmak için büyük bir gayret göstermişler, böyle bir ortamda tek bir râviye iltimas etmemiş ve her bir râviyi titizlikle araştırmışlardır. Dönemin olumsuz etkilerini ve yalancı râvileri hadislerden uzak tutabilmek için râvileri sıkı bir imtihana tabi tutmuşlar ve bazen kendilerine has ağır şartlar ileri sürmüşlerdir. Neticede dönemin sosyal ve siyasî sıkıntılarının, münekkitlerin râvileri titiz bir şekilde araştırmalarının sebeplerinden biri olduğu söylenebilir.

Münekkitlerin tutumlarına etki ettiğini düşündüren bir diğer husus da onların cerh-ta‘dîl ilmini öğrendikleri hocalarıdır. Talebenin uzun yıllar ders aldığı hocasının ilminden istifade ederken yönteminden etkilenmesi mümkündür. Nitekim araştırmaya konu edilen bazı müteşeddîd münekkitlerin ricâl ilmini müteşeddîd hocalardan öğrendikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla talebenin istifade ettiği kaynaktan etkilenmesi ve bu bilginin tevarüs etmesi sürecin getirdiği sonuçlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hârici etkenler olarak nitelendirebileceğimiz dönemin sosyal ve siyasî yapısı ve hoca -talebe ilişkisinin yanı sıra iç etken olarak nitelendirebileceğimiz, münekkidin karakter özellikleri de râvi tenkitindeki tutumlarını şekillendiren unsurlar arasındadır. Örneğin Şu‘be’nin sert mizacı râvi tenkitlerine yansımış ve pek çok râvi onun ağır eleştirilerine maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Şu‘be’nin kullandığı cerh ifadeleri incelendiğinde sert üslubunun tezâhürleri rahatlıkla görülecektir.

Müteşeddîd münekkitler, mutedil âlimlerin râvilerde aradığı şartlara ek olarak başka ağır şartlar da ileri sürmüşlerdir. Ancak bu şartlar, râvide aranan bütün niteliklerde aynı oranda değildir. Başka bir ifadeyle âlimlerin titizlik gösterdikleri şartlar değişkenlik gösterebilmektedir. Zira onların titiz tutumunun belli bir derecesi ya da miktarı yoktur. Bir münekkidin yaptığı tenkitlerin tamamı ya da çoğunda titiz ve katı tutumu hissediliyorsa bu münekkit müteşeddîd olarak nitelenmiştir.⁷⁷⁵ Örneğin, bir münekkidin özellikle râvinin adaletine müteallik hususlarda titizlik gösterdiği görülürken diğer bazı münekkitlerin müteşeddîd üslupları daha çok râvide aradıkları zabt ile ilgili olabilmektedir. Müteşeddîd âlimlerden bir kısmı genel anlamda katı bir

⁷⁷⁵ Abdullah Karahan, **Hadis Ravilerinin Güvenilirliği**, s. 108

tenkit anlayışı benimsemişken bir kısmı ise itidale yakın bir teşeddüt anlayışına sahiplerdir.

Rivayet dönemi münekkitlerinin ileri sürdüğü ağır şartlar her ne kadar müteahhir ulema tarafından tenkit edilse de bu katı ve tavizsiz tutumu teşvik eden unsurlar da göz ardı edilmemelidir. Bu hususta A‘zamî birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre tabîîn devrinden başlayıp yaklaşık hicri dördüncü asrın yarısına kadar devam eden rivayet döneminin en önemli özelliği, hadis usûlü kurallarının tavizsiz ve katı bir biçimde uygulanmasıdır. Bunlara ek olarak A‘zamî, hicrî dördüncü asrın ikinci yarısından itibaren başlayan dönemde hadis usulü kurallarının uygulanmasında mütesahil bir tutumun söz konusu olduğunu söylemiştir. İlk dönemde görülen katı ve tavizsiz tutumun bu dönemde râvilerin rivayetlerini kabul noktasında sona erdiğini belirtmiştir. A‘zamî, Hz. Peygamber döneminden sonra Müslümanların ahlaki seviyenin düştüğünü ve bu süreçte meydana gelen bazı olayların sonucunda râvilerde aranan şartların hafifleştirildiğini ve hadis usûlü kurallarının uygulanmasında mütesahil bir tutum izlendiğini söylemiştir.⁷⁷⁶

Hadis usulü kaynaklarında, müteşeddîd âlimlerin diğer münekkitlere muhalif olarak tenkit ettikleri râvilerin durumuyla ilgili hemen karar verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Zira müteşeddîd bir âlimin cerhi gerektirmeyen bir durum sebebiyle râvileri tenkit etme ihtimali vardır. Cerh-ta‘dîl konusunda titiz olan âlimlerin râviler hakkındaki değerlendirmelerine başvuracak araştırmacının dikkat etmesi gereken bazı hususlar vardır. İlk olarak; bu âlimlerin cerh ettiği râviler hakkında olumsuz bir kanaate varmadan önce bir araştırma yapılmalıdır. Zira müteşeddîd âlimler, çoğunluğun cerh sebebi olarak görmediği hususlarda râvileri cerh etmişlerdir. Bu nedenle zikredilen cerh ifadesinin müfesser olmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca başka âlimlerden söz konusu cerh ifadesine uygun bir görüş nakledilip nakledilmediğine de bakılmalıdır. Bu âlimlerin cerh ettikleri râviler hakkında karar vermede acele edilmemelidir. Râvi değerlendirmesinin bir başka yönü olan ta‘dîl konusunda ise müteşeddîd âlimlerin sıkı şartlarından geçerek sika hükmü verdikleri râvilere rahatlıkla güvenilmelidir.

⁷⁷⁶ A‘zamî, **Menhecu’n nakd**, s. 7-8.

3. BÖLÜM

TENKİTLERİ ARAŞTIRMAYA DAYALI OLARAK KABUL EDİLEN İMAMLAR

Râvileri cerh- ta‘dîl ederken titiz davranmayan ve gevşeklik gösteren münekkit imamlar, mütesahil olarak nitelendirilmişlerdir. Râvi değerlendirmelerinde mütesahil oldukları söylenen bu âlimler, diğer münekkitler tarafından zayıf sayılan râvilerin naklettikleri hadisleri olması gereken sıhhat derecesinin üstünde değerlendirdikleri gerekçesiyle zaman zaman tenkit edilmişlerdir. Diğer taraftan bu âlimlerin mütesahil olarak adlandırılmasına birtakım itirazlar yöneltilmiştir. Bu itirazlar ve bu itirazların ortaya çıkardıkları tartışmaların ele alınacak olması nedeniyle bu bölüm “Tenkitleri Araştırmaya Dayalı Olarak Kabul Edilen İmamlar” şeklinde başlıklandırılmıştır. Aksi halde burada zikredilecek isimlerin münekkitliği tartışma konusu değildir. İlerleyen kısımlarda râvi tenkit tutumu mütesahil olarak nitelenen âlimlere ve bu nitelemeye yöneltilen itirazlara yer verilecektir.

3.1. Tirmizî

Hadis ilmi açısından en parlak zaman dilimi olan hicrî üçüncü asırda *Kütüb-i sitte* olarak bilinen en muteber hadis kitapları telif edilmiştir.⁷⁷⁷ Bu dönemin en önemli simalarından biri de *Kütüb-i sitte* içerisinde genellikle dördüncü sırada zikredilen⁷⁷⁸ *Câmiu’s-sahîh*⁷⁷⁹ adlı eserin müellifi Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî’dir. Bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Tirmiz’de -farklı rivayetler

⁷⁷⁷ Tirmizî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 2. bs. Kâhire, Mustafa el-Babi el-Halebi, 1398/1978, C: I, s. 80 (Muhakkikin girişi).

⁷⁷⁸ İsmail Lütü Çakan, “Câmiu’s-sahîh”, *DİA*, C: VII, s. 129.

⁷⁷⁹ Eser, “*Sünenü’t-Tirmizî*”, “*Câmiu’t-Tirmizî*”, “*Sahihu’t-Tirmizî*”, “*el-Câmiu’s-sahih*”, “*el-Müsneidü’s-sahîh*”, “*el-Câmiu’l-kebîr*” gibi farklı isimlerle kaynaklarda geçmektedir. Daha çok “*Sünenü’t-Tirmizî*” ve *el-Câmiu’s-sahîh* isimleri yaygın olarak kullanılmaktadır. (İsmail Lütü Çakan, “*el-Câmiu’s-sahîh*”, *DİA*, C: VII, s. 129) Araştırmada *DİA*’da esas alınan “*el-Câmiu’s-sahih*” ismi kullanılmıştır.

bulunmakla beraber- hicrî 209'da doğmuştur.⁷⁸⁰ Hadis tahsiline önce Tirmizî'de başlamış, Horasan, Irak ve Hicaz başta olmak üzere çeşitli ilim merkezlerine giderek İshâk b. Râhûye, Kuteybe b. Saîd, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvud gibi dönemin büyük muhaddislerden hadis ilmini tahsil etmiştir.⁷⁸¹

Tirmizî, hocaları arasında en çok Buhârî'nin ilminden istifade etmiştir. Tirmizî, Buhârî'den "Ne Horasan'da ne Irak'ta ilel, tarih ve isnada dair bilgisiyle Buhârî gibisini görmedim"⁷⁸² şeklinde övgü dolu ifadelerle bahsetmiştir. Nitekim *Câmiu's-sahih*'inde hadislerdeki illetler, ricâl ve isnad gibi hususlarda sırasıyla en çok Buhârî, Dârimî ve son olarak Ebû Zür'a'dan yararlandığını söylemiştir.⁷⁸³ Tirmizî'nin hadis ve ricâl bilgisinden hayranlıkla bahsettiği hocası Buhârî'den, onun ricâl tenkidindeki tutumuyla ilgili bilgi verilecek olan başlıkta tekrar bahsedilecektir.

Tirmizî, cerh-ta'dîl sahasında *Câmiu's-sahih*, *Târîh* ve *İlel* gibi eserler vermiştir. Hadis imamlarından biri olarak kabul edilen⁷⁸⁴ Tirmizî doğduğu yer olan Tirmiz'de hicrî 279'da vefat etmiştir.⁷⁸⁵

3.1.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Tirmizî, cerh-ta'dîl âlimi olarak Zehebî'nin listesinde yer alan âlimlerden biridir.⁷⁸⁶ Tirmizî'nin hadis ilminde özel olarak da cerh-ta'dîl alanındaki yeri ile ilgili birçok âlim görüş belirtmiştir. Buhârî'nin "Senin benden istifade ettiğinden daha çok ben senden istifade ettim"⁷⁸⁷ şeklindeki sözleri şüphesiz, Tirmizî'nin hadis bilgisi hakkında söylenmiş önemli ifadelerdir.⁷⁸⁸ Tirmizî'nin hadis bilgisini takdir eden hocası ayrıca ondan hadis de rivayet etmiştir.⁷⁸⁹ Ömer b. Allek (ö. 325/936) "Buhârî vefat ettiğinde Horasan'da ilim, hıfz, vera ve zühd konularında Tirmizî gibi başka birini bırakmamıştır."⁷⁹⁰ diyerek Tirmizî'nin Buhârî'den sonra yaşadığı asrın en

⁷⁸⁰ Kandemir, "Tirmizî", *DİA*, XLI, s. 202.

⁷⁸¹ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 271.

⁷⁸² Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, thk. Beşar Avvâd Ma'rûf, 2. bs., Beyrût, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1998, C: VI, s. 229.

⁷⁸³ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, C: VI, s. 229 (thk. Beşşâr Avvâd); İbn Receb, *Şerhu İlel*, C: I, s. 31.

⁷⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C: III, s. 668.

⁷⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 277

⁷⁸⁶ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 199.

⁷⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C: III, s. 669.

⁷⁸⁸ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, C: I, s. 87 (Muhakkikin girişi).

⁷⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 272.

⁷⁹⁰ Zehebî, *a.g.e.*, C: XIII, s. 273.

önemli âlimlerinden biri olduğuna işaret etmiştir. Ebû Saîd el-İdrisî ise Tirmizî'nin güçlü hafızasının darb-ı mesel haline geldiğini söylemiştir.⁷⁹¹ Mizzî de onun Müslümanlara faydalı hafız imamlardan biri olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹²

Tirmizî, hadislerin sıhhatini zedeleyici gizli kusurları tespit edebilen nadir muhaddislerden biridir. İlel sahasında ortaya koyduğu kıymetli eserlerle güçlü bir hadis tenkitçisi olduğunu ispat etmiştir.⁷⁹³ Nitekim Taşköprülüzade onun *Câmiu's-sahîh* adlı eserini hadis ilimleri açısından zengin bir kaynak olarak görmüş ve şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

“Tirmizî'nin hadis sahasında pek çok eseri vardır. *Sahih* adlı kitabı da diğer kitaplar arasında en faydalı, tertib açısından en güzel ve tekrar hadislere en az yer veren eserdir. Bu kitapta diğer kitaplarda olmayan birtakım mevzûlara yer verilmiştir. (Zira bu eserde) Mezhepler ve istidlal yönleri, sahih, hasen, garib gibi hadis çeşitlerinin açıklamaları, cerh ve ta'dil ile ilgili hususlar, kitabın sonunda yer alan ilel bölümü gibi kitaba vakıf olanın karşılaşacağı çok güzel ve faydalı özellikler mevcuttur.”⁷⁹⁴

Tirmizî'nin hadis alanında yazmış olduğu *el-Câmiu's-sahih* adlı eseri, onun münekkit kimliğini yansıtan en önemli eseridir.⁷⁹⁵ Bu kitapta yer alan ve kullanımı yaygınlaşan kavramlar, râvi değerlendirmeleri ve kitabın sonunda bulunan hadisleri kabul ederken izlediği yöntemini de açıkladığı ilel bölümü esere önemli bir ayrıcalık kazandırmıştır. Bununla birlikte Tirmizî'nin râvi tenkidindeki tutumuna yönelik eleştirilerin büyük bir kısmı da *Câmi*'i üzerinden cereyan etmiştir. Bundan dolayı Tirmizî'nin ricâl tenkidinde sahip olduğu tutum *Câmi* adlı eserinden yola çıkılarak açıklanmaya çalışılacaktır.

3.1.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Tirmizî'nin râvi tenkit anlayışıyla ilgili âlimlerin ortaya koyduğu üç görüşten bahsedilebilir. Bunlardan birincisinde Tirmizî'nin mutlak anlamda mütesâhil olduğu

⁷⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C: III, s. 668.

⁷⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C: XXVI, s. 250.

⁷⁹³ Kandemir, “Tirmizî”, *DİA*, C: XLI, s. 203.

⁷⁹⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, C: I, s. 88 (Muhakkikin girişi).

⁷⁹⁵ Tirmizî, eserini Hicaz, Irak ve Horasan ulemasına takdim ederek onların takdirlerini kazandığını söylemiştir. (Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C: II, s. 634.) İtr, Tirmizî'nin eserinin âlimlerin beğenisini kazanmasını Tirmizî'nin kendi alanında imam/uzman olduğunu gösterdiğini söylemiştir. (İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, s. 296)

düşünülmektedir. İkinci görüşe sahip âlimler ise Tirmizî'nin tashih ettiği rivayetlerle Hâkim'in sıhhat hükümlerini karşılaştırmıştır ve Tirmizî'nin en çok eleştirilen hasen dediği rivayetlerin Hâkim'in sahih dediği rivayetlerden daha iyi durumda olduğunu düşünmüşlerdir. Bazıları ise Tirmizî'nin mütesâhil olmayıp mutedil bir tutum izlediğini düşünmektedirler.⁷⁹⁶ Öncelikle Tirmizî'yi mutlak anlamda mütesâhil sayan âlimlerin gerekçelerine ve bu hususlara yöneltilen itirazlara yer verilecektir. İlerleyen kısımlarda ise Tirmizî'yi mutlak anlamda mütesâhil olarak görmeyen hatta Tirmizî'nin mutedil olduğunu düşünen âlimlerin görüşlerine değinilecektir.

Tirmizî, râvi değerlendirmelerinde diğer münekkittlere göre daha müsamahakâr bir yöntem takip ettiği gerekçesiyle Zehebî,⁷⁹⁷ Sehavî,⁷⁹⁸ Leknevî⁷⁹⁹ ve Tehânevî⁸⁰⁰ tarafından mütesâhil âlimler tabakasında zikredilmiştir. Tirmizî'nin mütesâhil sayılma nedeniyle ilgili bazı âlimler açıklamada bulunmuşlardır. Zehebî, Abdülfettâh Ebû Gudde ve Kâsım Ali Sa'd, hadisleri kabul ederken esnek bir tutum sergilediği,⁸⁰¹ zayıf rivayetleri eserine alırken mütesâhil bir tutum izlediği⁸⁰² ve zayıf hadisleri hasen yahut sahih saydığı⁸⁰³ gerekçeleriyle Tirmizî'nin mütesâhil âlimler arasında zikredildiğini söylemişlerdir. Sözü edilen bu gerekçeler birlikte değerlendirildiğinde Tirmizî'nin, bazı zayıf râvilerin rivayetlerini, eserinde sıkça kullandığı hasen terimi altında makbul görmesi nedeniyle mütesâhil bir münekkit olarak değerlendirildiği söylenebilir.

Tirmizî'nin mütesâhil sayılma gerekçesi olarak ileri sürülen hasen kavramından, konuyla ilgili tartışmalara girmeden önce biraz bahsetmek gerekmektedir. Tirmizî'den önce hadisler sıhhat açısından sahih ve zayıf olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır.⁸⁰⁴ Her ne kadar kendisinden önce bu kavramı kullanan

⁷⁹⁶ Hâlid b. Mansur b. Abdullah b. ed-Düreys, **el-Hadisü'l-hasen li zâtihi ve li gayrihi: dirâse istikrâiyye nakdiyye**, (Doktora tezi), 5 c., Riyad, Dârü edvâi's-selef, 1426/2005, C: III, s. 1533.

⁷⁹⁷ Zehebî, **Zikru men yu'temed kavluhu**, s. 172; a.mlf., **el-Mûkîza**, s. 83.

⁷⁹⁸ Sehavî, **Fethü'l-muğîs**, C: IV, s. 448

⁷⁹⁹ Leknevî, **er-Ref' ve't-tekmîl**, s. 291.

⁸⁰⁰ Tehânevî, **Kavâid fi ulûmi'l-hadîs**, s. 189.

⁸⁰¹ Zehebî, **Siyer**, C: XIII, s. 274-6.

⁸⁰² Leknevî, **er-Ref' ve't-tekmîl**, s. 292 (muhakkikin 2 nolu dipnotu).

⁸⁰³ Kâsım Ali Sa'd, **Mebâhis fi ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl**, s. 121. Zehebî, Tirmizî'nin hasen hükümlerine pek çok râvi tercemesinde tenkit yöneltmiştir. Zehebî'nin bu konudaki tenkitleri için bkz.: Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl**, C: IV, s. 416; a.mlf., **Mizânü'l-i'tidâl**, C: III, s. 407.)

⁸⁰⁴ İbn Receb, **Şerhu İlel**, C: I, s. 344.

muhaddisler olsa da⁸⁰⁵ İbn Teymiyye'ye göre hadisleri ilk defa sıhhat açısından üç kısma ayıran kişi Tirmizî'dir.⁸⁰⁶ Öte yandan Tirmizî'den önce bu kavramın belli bir tarifinin yapılmaması ayrıca müttefekun aleyh, sahih ve zayıf rivayetler hakkında da kullanılması Tirmizî'nin hasen kavramını ıstılahi anlamda ilk kullanan kişi olduğunu düşündürmektedir.⁸⁰⁷ Nitekim İbnü's-Salâh, *Câmi*'nin hasen hadisin bilinmesinde asıl olduğunu, Tirmizî'nin eserinde sık sık bu terimi kullandığını ve hasen hadisi meşhur ettiğini söylemiştir.⁸⁰⁸

Hasen kavramını yaygınlaştıran eserinde sıkça kullanan Tirmizî'nin bu terimi nasıl tanımladığı oldukça önemlidir. Onun hasen tanımını şöyledir:

“Kitabımızda hasen hadis dediğimizde isnadının hasen oluşunu kastediyoruz demektir. İsnadında yalan ile itham edilmiş râvi bulunmayan ve bununla birlikte şâz olmayan, bu rivayetin benzerinin başka bir tarikle de rivayet edildiği hadis bizim nezdimizde hasen hadistir.”⁸⁰⁹

Bu tanıma göre isnadında yalanla itham olunan râvi bulunmayan, şâz olmayan⁸¹⁰ ve benzer başka bir tarikten rivayet edilen hadisler Tirmizî nezdinde hasen hadistir.⁸¹¹ Hasen hadisin doğru anlaşılabilmesi için Tirmizî'nin bu tanımına bazı açıklamalar getirilmiştir. İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi âlimler Tirmizî'nin hasen terimi ile “hasen li gayrihi” denilen farklı tariklerle desteklenerek bu dereceye çıkmış zayıf hadisi kastettiğini söylemişlerdir.⁸¹² İbn Teymiyye ise Tirmizî'den önce sahih ve zayıf olarak ayrılan rivayetler arasında amel edilmeye engel olmayacak kadar zayıflık içeren kısmın, Tirmizî'nin ıstılahındaki hasen rivayetlere karşılık geldiğini

⁸⁰⁵ Tirmizî'den önce hasen kavramının en eski kullanımı İmam Şâfiî'ye aittir. Daha sonra Ali b. el-Medîni ve Buhârî kullanmıştır. (İbn Hacer, **en-Nüket**, C: I, s. 144)

⁸⁰⁶ İbn Teymiyye, **Mecmûu Fetâvâ**, C: XVIII, s. 23; Kâsımî, **Kavâidü't-tahdîs**, s. 106.

⁸⁰⁷ Kandemir, “Tirmizî”, **DİA**, C: XLI, s. 203; Mücteba Uğur, “Hasen”, **DİA**, C: XVI, s. 374.

⁸⁰⁸ İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s. 36. Hasen hadis çeşitleri ile ilgili tanımların karşılaştırmaları için bkz. James Robson, “Hasen Hadislerin Çeşitleri”, Çev. Talat Koçyiğit, **AÜFD**, 1963, C: XI, s. 109-118

⁸⁰⁹ Tirmizî, **“İlel”**, C: VI, s. 251. (thk. Beşşâr Avvâd)

⁸¹⁰ Hadisin şâz olmamasından kasıt hasen hadis isnadındaki râvilerin kendilerinden daha sika râvilere muhalif rivayette bulunmamasıdır. (İbn Receb, **Şerhu İlel**, s. 384)

⁸¹¹ İbn Receb, **Şerhu ilel**, C: II, s. 384. İbn Hacer, **en-Nüket**, C: I, s. 387.

⁸¹² İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s. 32; Burhâneddin İbrahim b. Ömer el-Bikâî, **en-Nüketü'l-vâfiye bimâ fi şerhi'l-elfiyye**, Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1428/2007, C: I, s. 224. Tirmizî'nin hasen dediği ancak başka tariklerden rivayet edilmeyen hadisler mevcuttur. Bu durum sözü edilen rivayetlerin başka tariklerden desteklenmeye ihtiyacı olmamasından kaynaklanmaktadır. (Ahmet Yücel, **Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk Üç Asır-**, 2. bs., İstanbul, İFAV, 2014, s. 176).

söylemiştir.⁸¹³ Kavramla ilgili geniş bir açıklama yapan İbn Hacer, Tirmizî'nin ileri sürdüğü üç şart çerçevesinde bu tanımın kapsamına mestur, hafızası kötü olduğu için zayıf sayılan, galat ve hata yapan, muhtelit olan, anane sîgasını kullanarak hadis rivayet eden müdellis râvilerin de dahil olduklarını, bu hadislerin her birinin aynı seviyede olmayıp birinin diğerinden daha güçlü olduğunu söylemiştir.⁸¹⁴

Tirmizî'nin sık sık kullandığı hasen kavramı çerçevesinde *el-Câmiu's-Sahîh*'ine aldığı hadisler, Zehebî tarafından çokça eleştirilmiştir. Nureddin İtr'a göre Zehebî'nin tenkitleri, Tirmizî'nin sahih veya hasen saydığı hadislere yönelik diğer âlimlerin eleştirilerinin de arka planını oluşturmuştur.⁸¹⁵ Bu nedenle Zehebî'nin tenkit ettiği hususlar doğrultusunda araştırmaya yön verilecektir.

Zehebî, başta Tirmizî'nin biyografisi olmak üzere pek çok râvi biyografisinde onu mütesâhil sayma gerekçelerine yer vermiştir.⁸¹⁶ Tirmizî'nin tercemesine yer verdiği kısımda şöyle demiştir:

“*Câmi*'de pek çok faydalı ilim, başlıca meseleler mevcuttur. Bu eser, İslâm'ın temel kaynaklarından biridir. Ancak keşke çoğunlukla faziletler bölümünde yer alan ve bir kısmı mevzû olan zayıf rivayetleri eserine almasaydı. *Câmi*, Tirmizî'nin uzman muhaddis kimliğini, hıfzını ve fakihliğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Tirmizî, rivayetleri kabul etme hususunda gevşek davranıp [*terahhasa fi kabul*] râvileri sıkı ve titiz bir tenkitten [*müteşeddîd*] geçirmemiş ve zayıf rivayetleri kitabına alırken rahat hareket etmiştir.”⁸¹⁷

Zehebî'nin yukarıdaki ifadeleri, ilk bakışta sadece faziletler bölümünde yer alan rivayetlere yönelik bir eleştiri yönelttiğini göstermektedir. Fakat Tirmizî'ye yönelttiği tenkitler bunlarla sınırlı değildir. Sözü edilen tenkitlerden bir kısmına değinmek gerekmektedir.

Zehebî, pek çok râvi tercemesinde Tirmizî'yi mütesâhil davrandığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Zehebî, Yahyâ b. Yemân'ın (ö. 140?/ 757) tercemesinde

⁸¹³ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, C: XVIII, s. 25.

⁸¹⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 387.

⁸¹⁵ Nureddin İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, s. 271.

⁸¹⁶ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 276. (Muhakkikkin 1 nolu dipnotu)

⁸¹⁷ Zehebî, *a.g.e.*, C: XIII, s. 274-6.

H. Peygamber'in geceleyin kabre girmesiyle ilgili rivayete yer vermiş, Tirmizî'nin senedinde üç zayıf râvi bulunmasına rağmen bu rivayete hasen hükmü verdiğini ve onun bu hükmüne aldırış edilmeyeceğini söylemiştir.⁸¹⁸ Tirmizî'ye yöneltilen tenkitlerden bir diğeri de Haccac b. Ertât (ö. 145/762) ile ilgilidir. Haccâc, tedlis yaptığı ve hafızası bir miktar zayıf olduğu için zayıf kabul edilen fakat terkedilmemiş bir râvidir.⁸¹⁹ Zehebî, Tirmizî'nin bu râvi hakkında gevşek davrandığını ve sika olmadığı halde onu sağlam kabul ettiğini söylemiştir.⁸²⁰

Tirmizî, hakkında pek çok tenkit ifadesi bulunmakla birlikte yalancılıkla itham edilen Kesîr b. Abdullah el-Müzenî'den⁸²¹ (ö. 151-160?/768) "Sulh, müslümanlar arasında caizdir" hadisini rivayet etmiş ve sıhhatine hükmetmiştir. Bunun üzerine Zehebî, "Bu hadisin sıhhatine hükmetmesi nedeniyle âlimler Tirmizî'nin sahih hükmüne itimat etmezler."⁸²² şeklindeki ifadelerle Tirmizî'ye ağır bir tenkit yöneltmiştir. Tirmizî'nin mutlak anlamda mütesâhil olmadığını düşünen ve hatta Tirmizî'nin mutedil bir âlim olduğunu söyleyen âlimler ileride ele alınacağı üzere Zehebî'nin yukarıdaki ifadelerine pek çok itiraz yöneltmişlerdir.

Zehebî tarafından Tirmizî'ye yöneltilen tenkitlerden bir kısmı incelenecek olursa bunların ilk olarak faziletler bölümünde yer alan rivayetlere yönelik olduğu görülecektir. Tirmizî'nin "İlel"i üzerine bir şerh yazan İbn Receb, bu hususta birtakım açıklama yapmıştır. Sözü edilen açıklama şu şekildedir:

"Tirmizî, kitabında sahih ve sahih derecesinden aşağıda olan hasen hadislerle yer vermiştir. Bu hadisler arasında zayıf ve garib rivayetler de bulunabilmektedir. Garip rivayetlerin bir kısmı münkerdir. Bilhassa bu türdeki rivayetler faziletler bahsinde geçmektedir. Genel olarak Tirmizî bunların durumunu açıklamıştır. Fakat yalanla itham edilmiş ve yalancılığı hakkında âlimlerin hemfikir olduğu râviden münferid

⁸¹⁸ Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: IV, s. 416.

⁸¹⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: III, s. 154-6; İbn Adî, **el-Kâmil**, C: II, s. 527; Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 69.

⁸²⁰ Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 72. Zehebî'nin Tirmizî'nin râvi değerlendirmeleriyle ilgili tenkitleri için ayrıca bkz. Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: III, s. 515; Zehebî, **a.g.e.**, C: III, s. 515. Zehebî, **Târîhu'l-İslam**, C:X, 351-2.

⁸²¹ Şâfiî, Kesîr b. Abdullah hakkında "rüknün min erkânî'l-kizb" ifadesini kullanmış, İbn Hibbân ise Kesîr'i "münkerü'l-hadîs cidden" şeklindeki ifadelerle tenkit etmiştir. (İbn Hibbân, **Kitâbü'l-mecrûhîn**, C: II, s. 226.) Yahyâ b. Maîn onun hakkında "Daîfü'l-hadîs", Ahmed b. Hanbel ise "münkerü'l-hadîs" demiştir. (İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, C: VII, s. 154.)

⁸²² Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, C: III, s. 407.

(tek) bir isnadla hadis rivayet ettiğini bilmiyorum. Bununla birlikte Tirmizî, birçok tarikten gelmiş ya da isnadında ihtilaf edilen ve bazı tariklerinde yalanla itham edilmiş râvinin yer aldığı rivayetleri eserine almıştır. Bu türden Muhammed b. Saîd el-Maslub, Muhammed b. es-Saib el-Kelbî gibi râvilerden hadis tahrir etmiştir.”⁸²³

İbn Receb’in yukarıdaki ifadelerine göre Tirmizî, en çok tenkit aldığı yer olan zayıf rivayetlerin durumunu açıklamıştır. Ancak o, yalan söylemekle itham edilen ve rivayetlerinde sıkça hata yapan râvilerden hadis almayacağını belirttiği halde⁸²⁴ Muhammed b. Saîd el-Maslûb⁸²⁵ ve Muhammed b. es-Saib el-Kelbî (ö. 146/763)⁸²⁶ gibi metrûk ve yalancılıkla itham edilmiş iki râvinin rivayetlerine eserinde yer vermiştir. Tirmizî’nin böyle râvilerin rivayetlerini eserine almasıyla ilgili Nureddin İtr’in açıklamalarına dikkat çekmek gerekir. İtr, bu tür râvilerin rivayetlerinin *Câmi*’de nadiren görüldüğünü belirtir. Ayrıca Tirmizî’nin böyle râvilerin durumlarını yeri geldikçe açıklayıp susmadığını söylemiştir. Nitekim Tirmizî, şiddetli zayıf râvilerin rivayetlerini başka tarikten gelen ma’rûf rivayeti naklederek ortaya koymuştur. Dolayısıyla Tirmizî, böyle râvilerin rivayetlerini hadisin illetini ortaya koymak için nakletmiştir.⁸²⁷ Örneğin Muhammed b. Saîd el-Maslûb’tan naklettiği rivayetin sonunda bu hadisin isnadının sahih olmadığını ve onun metrûk bir râvi olduğunu söylemiştir. Akabinde söz konusu rivayetin Muâviye b. Sâlih’ten gelen isnadını nakledip bunun önceki isnaddan daha sahih olduğunu belirtmiştir.⁸²⁸ Benzer şekilde Muhammed b. Saib el-Kelbî’den naklettiği hadisin sonunda onun muhaddisler tarafından hadisleri terk edilmiş bir râvi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Tirmizî bu rivayetin “Ebû Zâide → İbn Abbâs” tarikine yer vermiş ve hadise hasen-garib hükmü vermiştir.⁸²⁹ Sonuç olarak Tirmizî, bu iki râvinin durumlarını açıklamış ve bu râvilerden gelen rivayetlerin ma’rûf başka tariklerini zikredip hadisin sıhhat durumunu belirtmekten geri durmamıştır. Dolayısıyla İtr’a göre Tirmizî, bu tür râvilerin rivayetlerini hadisin illetini ortaya koymak amacıyla nakletmiştir.⁸³⁰

⁸²³ İbn Receb, *Şerhu ilel*, C: II, s. 395.

⁸²⁴ Tirmizî, “İlel”, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, C: VI, s. 251.

⁸²⁵ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, C: III, s. 561- 562.

⁸²⁶ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, C: III, s. 556-9.

⁸²⁷ İbn Receb, *Şerhu ilel*, s. 395-6 (muhakkikin 2 nolu dipnotu)

⁸²⁸ Tirmizî, “Deavât”, 113.

⁸²⁹ Tirmizî, Tefsir”, 6.

⁸³⁰ İbn Receb, *Şerhu ilel*, C: II, 396 (muhakkikin 2 nolu dipnotu).

Zehebî'nin ikinci tenkidi Tirmizî'nin, Kesîr b. Abdullah'ın naklettiği "Sulh, müslümanlar arasında caizdir" hadisine hasen demesine yöneliktir. Zehebî sözü edilen tenkidinde, Tirmizî'nin hasen ya da sahih hükümlerine âlimlerin itibar etmediğini söylemiştir.⁸³¹ Ahmed Muhammed Şâkir, Zehebî'nin Tirmizî hakkında yukarıda yer verilen ifadelerini "aşırılık" şeklinde niteleyip âlimlere göre Tirmizî'nin tashih hükümlerinin ve râviler hakkında tevsik ifadelerinin kabul edilebilir olduğunu belirtmiştir.⁸³² Öte yandan Itr, sözü edilen hadisin Ebû Hureyre'den başka bir tarikle de nakledildiğini,⁸³³ Irâkî'nin dediği gibi Tirmizî'nin uygulamasında hasen hadisin başka tarikleri mevcut olduğu takdirde sahih derecesine yükseldiğini söylemiştir.⁸³⁴ Tirmizî, hasen kavramıyla başka tariklerle desteklenen zayıf hadisleri kastettiğini önceden belirtmiştir. Zehebî zayıf hadisin başka bir tarikle desteklendiğinde derecesinin yükseldiğini kabul etmiyorsa bu, hadis imamlarının ve hadis ilimlerinin muhalifi bir ifadedir. Eğer Tirmizî'nin bu rivayetleri hasen olarak isimlendirmesini tartışıyorsa da ıstılah tartışma kabul etmeyen bir konudur. Dolayısıyla Tirmizî'ye yöneltelen bu eleştiriler Itr'a göre geçersizdir.⁸³⁵

⁸³¹ Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl**, C: III, s. 407. *Câmiu's-sahîh*'te Kesîr b. Abdullah'tan gelen bir başka rivayet bayram namazlarında tekbir getirilmesi ile ilgilidir. (Tirmizî, İdeyn, 34) Bu rivayet, isnadında Kesîr b. Abdullah bulunduğu için tenkit edilmiştir. (Zeylaî, **Nasbü'r-râye**, C: II s. 217-8; İbn Hacer, **Telhîsü'l-habîr**, thk. Âdil Ahmed Abdülmecîd- Ali Muhammed Muavvîd, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût, 1997/1419, C: II, s. 200.) Ancak Nevevî, Tirmizî'nin bu rivayeti şevâhid türünden rivayetler ile desteklemiş olabileceğini ayrıca Tirmizî'nin sözü edilen rivayeti hocası Buhârî'ye sorduğunu, onun da "Bu babda bundan daha sahîh bir rivayet yoktur" dediğini nakletmiştir. (Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, **Hulasâtü'l-ahkâm**, thk. Hüseyin İsmail el-Cemel, Beyrût, Müessesetü'r-risâle, 1418/1997, C: II, s. 832.) Mübârekpûrî, Tirmizî'nin bu hadise hasen hükmü vermesine neden olarak rivayetin pek çok şevâhide sahip olmasını gösterir. Tirmizî'nin zayıf hadisleri şevâhidi bulunduğu için hasen saydığını tekrar hatırlatır. (Mübârekpûrî, **Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmiu't-Tirmizî**, tsh., Abdülvehhab Abdüllatif, yy., Dârü'l-fîkr, t.y., C: III, s. 82) Tirmizî, sözü edilen rivayetin akabinde birçok sahâbenin bu rivayete amel ettiğini söylemiştir. Ayrıca Ebû Hureyre'den onun Medîne'de bu şekilde namaz kıldığını belirten bir rivayetin nakledildiğini, Mâlik b. Enes ve Şâfiî gibi âlimlerin de bunu söylediklerini belirtir. Nurettin Itr ise bu ifadelerden söz konusu rivayetin takviye edildiğinin anlaşıldığına dikkat çeker. Nitekim Mâlik'in Nâfi→ Ebû Hureyre kanalıyla bu rivayeti naklettiğini, sözü edilen rivayet her ne kadar mevkûf olsa da taabbüdî konularda merfû hükmünde değerlendirildiğini söyler. Zira taabbüdî meselelerde rey geçerli değildir. Itr, böylelikle Tirmizî'nin hadisi takviye ederek daha önce de belirttiği kuralına uyduğunu belirtir. (Itr, **el-İmâmü't-Tirmizî**, s. 273.)

⁸³² Tirmizî, **el-Câmiu's-sahîh**, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, C: II, s. 362 (Muhakkikin 3 nolu dipnotu).

⁸³³ Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî Münziri, **Muhtasarü Süneni Ebî Dâvûd**, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Hamid Fıkî, Dârü'l-ma'rife, t.y., Beyrût, C: V, s. 213; Hakim, **Müstedrek**, thk., Mustafa Abdülkâdir Ata, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2. Bsm. 1422/2002, C: IV, s. 113. (Zehebî, *Müstedrek* 'te geçen bu rivayetin vâhi olduğunu söylemiştir)

⁸³⁴ Itr, **el-İmâmü't-Tirmizî**, s. 271. Itr, Tirmizî'nin sahîh saydığı için tenkit edilen hadislerin başka tariklerden geldiğini göstermiştir. Bunun için ayrıca bkz. 271-4.

⁸³⁵ Itr, **el-İmâmü't-Tirmizî**, s. 274.

Tirmizî'nin *Câmi*'inde yer verdiği Kesîr b. Abdullah'tan gelen bir başka rivayet de cuma gününde duaların kabul olduğu saatle ilgili hadistir. Ahmed Muhammed Şâkir'in hadisle ilgili yaptığı açıklamaya göre Tirmizî, Kesîr b. Abdullah'ın babası ve dedesi kanalıyla naklettiği rivayeti hocası Buhârî'ye sormuş o da "hasen" değerlendirmesi yapmıştır. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in Kesîr'i cerh ettiğini ancak Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin (ö. 143/760) Kesîr'den hadis rivayetinin bulunduğunu belirtmiştir.⁸³⁶ Şâkir, Buhârî'nin söz konusu rivayete hasen hükmü vermesini, bu rivayetle ihticac noktasında hadisin sahih yahut makbul olduğunu göstermesi bakımından yeterli olduğunu söyler.⁸³⁷ Ayrıca bu rivayet, Ebû Bürde b. Ebî Mûsa el-Eş'arî (ö. 104/722) kanalıyla *Sahih-i Müslim*'de yer almaktadır.⁸³⁸

Yukarıda Tirmizî'nin mütesâhil bir tutumla tenkit ettiği söylenen bazı rivayetlere ve Tirmizî'ye yöneltilen tenkitlere yapılan itirazlara yer verildi. Ancak çalışmanın sınırlarını aşacağı için örnekler bu kadarıyla sınırlı tutuldu. Genel olarak Tirmizî'ye yöneltilen tenkitlerin zayıf olduğu halde rivayetlerini hasen saydığı râvilerle ilgili olduğu söylenebilir. Bu tenkitlere getirilen cevaplarda, Tirmizî'nin hasen dediği bazı zayıf râvilerin rivayetlerinin başka tariklerden desteklenmesiyle bu seviyede değerlendirildiği ve Tirmizî'nin bazen hadislerin illetini göstermek için bu rivayetlere yer verdiği söylenmiştir. Diğer taraftan bazı âlimler Tirmizî hakkında zikredilen tesahül vasfını tamamen reddetmeyip bunun ciddi boyutta olmadığını düşünmüşlerdir. Tirmizî'nin ciddi anlamda mütesâhil olmadığını düşünen âlimler, onun sahih veya hasen dediği rivayetleri, mütesâhil olarak değerlendirilen Hâkim'in sıhhat hükümleri ile karşılaştırmışlardır. Aşağıda Tirmizî'nin tashih hükümlerini kıyaslayan âlimlerin görüşlerine yer verilecektir.

İbn Teymiyye, Tirmizî'ye yöneltilen tenkitlerin onun sıkça kullandığı hasen teriminden kaynaklandığını söyler. Ayrıca Tirmizî'nin kullandığı ıstılahların yeterince anlaşılmadığını ve bu nedenle tenkit edildiği görüşündedir. İbn Teymiyye, bu

⁸³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C: III, s. 463.

⁸³⁷ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, C: II, s. 362 (Muhakkikin 3 nolu dipnotu).

⁸³⁸ Müslim, Cum'a, 16. Yahyâ b. Yemân hakkında açıklamalar için bkz. İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, s. 272.

ıstılahlardan “hasen-garib”i örnek vererek Tirmizî’nin ne kast ettiğini açıklamıştır.⁸³⁹ İbn Teymiyye, Tirmizî’yi mütesâhil olarak nitelememiş ancak onun önceki âlimlerden farklı olarak çokça hasen kavramını kullandığı *Câmi*’indeki rivayetlerin sıhhat derecesini Hâkim’in *Müstedrek*’i ile karşılaştırmıştır. İbn Teymiyye, Hâkim’in tashih hükümlerinin, Tirmizî’nin hasen hükümlerinden daha düşük bir seviyede olduğunu özellikle belirtmiştir. Öte yandan Hâkim’in mevzû pek çok rivayete sahih hükmü verdiğini ve bu hususta müsamahakâr tutumunun bilindiğini söylemiştir.⁸⁴⁰ İbn Teymiyye’nin, Tirmizî’ye yöneltilen tenkitleri ıstılahların anlaşılabilmesi ile irtibatlandırması ve Hâkim’in sahih hükümleri ile Tirmizî’ninkiler arasında yaptığı karşılaştırma Tirmizî’nin tashihlerinde ciddi bir tesahül görmediğini düşündürmektedir.

Zeylaî de Hâkim ve Tirmizî’nin tashih hükümlerini karşılaştırmıştır. Zeylaî, Hâkim’in tashih hükümlerinin Tirmizî’den daha düşük bir derecede olduğunu söylemiştir. Hatta Zeylaî’ye göre Hâkim’in sahih dediği rivayetler Tirmizî’nin hasen hükmü verdiği rivayetlere kimi zaman da bunların daha düşük bir derecesine tekabül etmektedir.⁸⁴¹ Dolayısıyla Zeylaî de Tirmizî’ye ait tashih hükümlerinde ciddi bir tesahül görmemiştir.

İbn Hacer el-Heytemî de Tirmizî’ye diğer münekkitlerden farklı olarak kullandığı ıstılahlar nedeniyle tenkit yöneltildiğini düşünen âlimler arasındadır. Heytemî, Tirmizî’nin önceden açıkladığı bazı şartlarla rivayetlere hasen hükmü verdiğine ayrıca naklettiği hadislerin akabinde “hasen garib”, “hasen sahih” gibi değerlendirmelerde bulunduğu dikkat çekmiştir. Ayrıca Tirmizî’nin kullandığı bu ıstılahların ona has yeni ıstılahlar olup zarar vermediğini, hadis ilminde imam olup hıfzda zirveye ulaşmış kişilerin kendine has ıstılahlar ortaya koymasının yadırganmaması gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte ıstılahi konularda tartışılmayacağını söylemiştir.⁸⁴²

⁸³⁹ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, C: XVIII, s. 24.

⁸⁴⁰ İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata- Mustafa Abdülkâdir Ata, Beyrût, Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1408/1987, C: II, s. 247.

⁸⁴¹ Zeylaî, *Nasbü’r-râye*, C: I, s. 352.

⁸⁴² Emir es-San‘ânî, *Tavdîhu’l-efkâr*, C: I, s. 115.

Diğer taraftan Nurettin Itr gibi bazı çağdaş âlimler Tirmizî'nin râvî değerlendirmelerinde mutedil olduğunu ve mütesâhil olarak anılmasında farklı ihtimallerin söz konusu edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Itr, Tirmizî üzerine kaleme aldığı çalışmada Tirmizî'ye yöneltilen tenkitleri incelemiş ve bazı açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Itr, güvenilirlikleri hakkında ihtilaf edilen râviler ve sıhhat derecesi ile ilgili farklı ictihatlar bulunan hadislere Tirmizî ve diğer âlimlerin verdikleri hükümleri karşılaştırmıştır.⁸⁴³ Bunun sonucunda Tirmizî'nin sahih veya hasen hükümlerinin geçersiz olduğuna dair bir hükmün verilemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Tirmizî'nin, yaşadığı asrın ileri gelen âlimlerine *Câmi* 'ini sunması ve âlimlerin eserini beğenmesi ve onun rivayetlere dair yaptığı değerlendirmelerin kabul edilmesini onun yaşadığı asırda itimad edilen bir âlim olduğunu gösteren bir işaret olarak değerlendirmiştir.⁸⁴⁴

Itr, Tirmizî'nin mütesâhil sayılması hususunda birtakım ihtimaller üzerinde durmaktadır. *Câmi*'in nüshaları arasında bazı lafızların, hadislerin derecesini yükseltecek şekilde farklılık göstermesi bu ihtimallerden biridir.⁸⁴⁵ Bir başka ihtimal ise cerh-ta'dîlin ictihadî bir husus olması ve dolayısıyla münekkitletlerin râvilerle ilgili ileri sürdükleri kriterlerin farklılık göstermesidir.⁸⁴⁶

Itr, Tirmizî'nin tashih hükümlerine itibar edilen bir âlim olduğu görüşünü başka karinelerle destekler. Tirmizî'nin ricâl ilmini Buhârî gibi bir âlimden öğrenmiş olması ve İbnü's-Salâh'ın mutemed hadis kitaplarını sıralarken *Câmi*'ye *Sahihayn*'dan

⁸⁴³ Itr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, s. 274-295.

⁸⁴⁴ Itr, *a.g.e.*, s. 296.

⁸⁴⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 36; Itr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, s. 268. Tirmizî'nin *Câmi*'inin farklı nüshaları hakkında bilgi için bkz. James Robson, "Câmiü't-Tirmizî Nüshalarının Rivayeti", Çev., Tuğberk Uğurlu, *İMAD*, No: 4, C: I, 2016, s. 659-675.

⁸⁴⁶ Itr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, s. 274. Tirmizî, *Câmi*'inin sonunda yer verdiği "İlel" bölümünde durumları ile ilgili münekkitletler arasında ihtilaf bulunan râvileri zikretmiştir. Itr, Tirmizî'nin bu râvilerden kimisi hakkında cerh hükmü verip kimisi hakkında ta'dîl hükmü verdiğini vurgulayarak, onun mütesâhil bir tutumda olmadığını göstermeyi hedeflemiştir. (Itr, *a.g.e.*, s. 279-290)

sonraki sırada yer vermesi⁸⁴⁷ bu karinelere bazılarının.⁸⁴⁸ Ayrıca ona göre ricâl kitaplarındaki pratik uygulama, Zehebî'nin bu tenkidini geçersiz kılmaktadır. Rical türü eserler, Tirmizî'den nakillerle ve onun hadisler hakkında verdiği sahih yahut hasen hükümleri ile doludur.⁸⁴⁹ Nitekim Irakî'nin "Onun âlimlerden naklettiği 'Tirmizî'nin tashihlerine itimad edilmez' şeklindeki bilgi sahih değildir. Âlimler Tirmizî'nin tashihlerine itimad etmektedirler"⁸⁵⁰ sözü de bunu destekler. İtr'a göre bütün bu ihtimaller göz önünde bulundurulduğunda Tirmizî'nin, ileri sürdüğü şartları eserine tatbik etmiş mutedil bir münekkit olduğu anlaşılmaktadır.

Tirmizî'ye yöneltilen tenkitler genellikle onun kullanımını yaygınlaştırdığı hasen terimi etrafında yoğunlaşır. Tirmizî zayıf râvilerin rivayetini hasen terimi kapsamına dahil edip rivayetin derecesini yükselttiği gerekçesiyle râvi tenkitlerinde mütesâhil olarak nitelenmiştir. Tirmizî'nin mutlak anlamda mütesâhil olduğunu düşünenler onun râvileri sıkı bir tenkide tabi tutmadığı buna bağlı olarak da zayıf râvilerin rivayetlerine hasen dediği gerekçesiyle Tirmizî'yi tenkit etmişlerdir. Tirmizî'nin cerh-ta'dîllerinde itidale daha yakın olduğunu düşünenler ise onun zayıf râvilerin rivayetini eserinde nakletmesini, hadislerin illetini gösterme isteğiyle açıklamışlardır. Böyle rivayetlerin başka tariklerle desteklenebilecek nitelikte

⁸⁴⁷ İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, s. 21. Câmî'nin kütüb-i sitte içerisinde kaçınıcı sırada yer alması gerektiğiyle ilgili farklı görüşler zikredilmektedir. Makdisî *Câmî*'i Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inden sonra dördüncü sırada zikretmiştir (Makdisî, **Şurûtu'l-eimmeti's-sitte**, s. 21). Hâzîmî, kütüb-i hamse müelliflerinin hadis aldıkları râvi tabakalarını açıklarken Tirmizî'nin ileri sürdüğü şartların aslında Ebû Dâvûd'un şartlarından daha ciddi olduğunu söylemiştir. Çünkü Tirmizî eğer hadis zayıfsa bunu belirtmiş böylelikle okuyucuyu uyarmıştır. Ayrıca (zayıf rivayetlerin başka tariklerini zikretmesi nedeniyle) onun nezdinde hadis, şevâhid ya da mutabaât çeşidinden bir hadis olmuştur. Dolayısıyla muhaddisler nezdinde mutemed bir şekilde hadise itimad etmiştir. Bununla birlikte Hâzîmî, Tirmizî'nin kitabının yoğun olarak bu ilim ile dolu olduğu gerekçesiyle *Câmiu's-sahîh*'i Ebû Dâvûd'un kitabından sonra zikrettiğini söylemiştir. (Hâzîmî, **Şurûtu'l-eimmeti'l hamse**, s. 57). Kevserî, Hâzîmî'nin mukayesesine itiraz yönelterek Tirmizî ile Ebû Dâvud arasında bir mukayese yapmıştır. Tirmizî'ye çoğunlukla bablara garîb isnatlarla başladığı için itiraz edildiğini ancak Tirmizî'nin, illetli hadisi göstermek olduğu için öncelikle illetli isnadı sonra sahîh olanı zikrettiğini belirtmiştir. Ebû Dâvûd'un ise hadislerin metinlerini isnadından daha çok önemseydiğini söylemiştir. Bu nedenle de rivayetlerin tarikleri, lafız farklılıklarını ve ziyadeleri zikretmiştir. Ebû Dâvud hadislerin fıkına isnadından daha çok önem vermesi nedeniyle bablara sahîh olan isnad ile başlamıştır. (Hâzîmî, **a.g.e.**, s. 57-58, Muhakkikin 2 nolu dipnotu) İtr'a göre ise Tirmizî, hadislerin durumunu açıklayarak eserini imtiyazlı hale getirmiştir. Sonuç olarak ona göre *Câmî*, Keşfü'z-zunûn'da da olduğu gibi kütüb-i sitte içerisinde *Sahîhayn*'dan sonra üçüncü sırada zikredilmelidir. (İbn Receb, **Şerhu İlel**, s. 400, Muhakkikin 1 nolu dipnotu); Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: I, s. 320; İbrahim Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", **Diyanet Dergisi**, Mayıs-Haziran, 1978, S. 3, C: XVII, s. 169.)

⁸⁴⁸ Nureddin İtr, **el-İmâmü't-Tirmizî**, s. 267.

⁸⁴⁹ İtr, **el- İmâmü't-Tirmizî**, s. 267.

⁸⁵⁰ İtr, **a.g.e.**, s. 268.

olduklarına dikkat çekmişlerdir. Bu iki görüşün ortasında Tirmizî'nin râvi tenkitlerini mütesâhil olarak nitelenen Hâkim'in *Müstedrek*'inde yer alan rivayetlerle karşılaştıran âlimler yer almaktadır. Hakim'in tashih hükümleriyle Tirmizî'ninkiler karşılaştırıldığında pek çok âlim, bunların ancak Tirmizî'nin hasen dediği rivayetler seviyesinde kıyaslanabileceğini söylemiştir. Dolayısıyla Hâkim ve Tirmizî'nin mütesâhil âlimler kategorisinde yer alması aralarında bir farkın bulunmadığı anlamına gelmediği belirtilmelidir. Sonuç olarak Tirmizî ile ilgili yukarıda bahsedilen tesahül tutumuna yönelik eleştirinin ciddi boyutta olmadığı söylenebilir.

3.2. İbn Hibbân

Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, hicrî 277'de bugünkü Afganistan'ın Sicistan bölgesinde bulunan Büst'te doğmuştur.⁸⁵¹ 23 yaşındayken hadis tahsiline başlamıştır. Şam, Hicaz, Irak, Mısır, Cezire, Horasan'da hadis yazmış, bir süre Semerkand kadılığı yapmıştır.⁸⁵² Basra, Musûl, Nesâ, Cürcân, Nîşâbur, Askalân, Antakya ve Buhâra rihle yaptığı diğer ilim merkezlerinden bazılarıdır.⁸⁵³

İki binden fazla hocadan hadis yazdığını söylenen İbn Hibbân,⁸⁵⁴ Ebû Halife Fazl b. Hubâb el-Cumahî (ö. 304/916), Nesâî, Zekerîya es-Sâcî (ö. 307/920), Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö.307/ 920) gibi dönemin en önemli isimlerinden istifade etmiştir.

Kaynaklarda İbn Hibbân'ın kendisinden hadis ve fıkıh dersleri aldığı hocası İbn Huzeyme'yle aralarında sıkı bir hoca talebe ilişkisi olduğundan söz edilir. Nitekim İbn Hibbân en çok ondan istifade etmiş ve hadiste onun yöntemini benimsemiştir.⁸⁵⁵ İbn Hibbân'ın hocasından istifade etmeye yönelik azami isteğiyle ilgili bir hâdis rivayet edilir. Buna göre İbn Hibbân, İbn Huzeyme ile Nîşâbur'a doğru çıktıkları yolculukta hocasına çok fazla soru sorar. Bir müddet sonra sorulardan sıkılan İbn Huzeyme, "Benden uzak dur, rahatsız etme" diyerek İbn Hibbân'ı uyarır. Ancak İbn Hibbân hocasının bu sözlerini de kaydeder ve çevresindekiler hayretle "Bunu da mı

⁸⁵¹ Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, C: XX, s. 63.

⁸⁵² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C:3, s. 506.

⁸⁵³ Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 93.

⁸⁵⁴ İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi Alâeddin Ali b. Balabân el-Fârisî*, thk. Şuayb Arnaût, Hüseyin Esed, Müessesetü'r-risale, 1404/1984, Beyrût, C: I, s. 141.

⁸⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfiyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Beyrût, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992, C: I, s. 116.

yazıyorsun?” diye sorarlar. Bunun üzerine İbn Hibbân “Evet, ne derse yazıyorum” diyerek cevap verir.⁸⁵⁶ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere İbn Hibbân, hocasından son derecede istifade etme uğraşı içerisinde. İbn Hibbân’ın bu uğraşının ve hocası İbn Huzeyme’nin yöntemini benimsemesinin İbn Hibbân’ın râvi tenkidindeki tutumuna etkisine ilerleyen başlıklarla tekrar değinilecektir.

İbn Hibbân, dönemin en meşhur muhaddislerinden Dârekutnî, Ebû Abdullah b. Mende (ö. 395/1005) ve Hâkim gibi isimlere hocalık yapmıştır⁸⁵⁷ ve cerh-ta’dîl sahasında çok önemli eserler vermiştir. *et-Tekâsım ve’l-Envâ, Kitâbü’s-Sikât, Kitâbü’l-Mecrûhîn mine’l-muhaddisin, Meşâhiru ulemâi’l-emsâr* bu eserlerden bazılarıdır. İbn Hibbân, hicrî 354 yılında Büst’te vefat etmiş ve ⁸⁵⁸ ehl-i hadis için medreseye çevirdiği evinin yakınlarına defnedilmiştir.⁸⁵⁹

3.2.1. Cerh-Ta’dîl İlmindeki Yeri

İbn Hibbân cerh-ta’dîl âlimi olarak Zehebî⁸⁶⁰ ve Sehavî’nin⁸⁶¹ listelerinde yer almıştır. İbn Hibbân yalnızca hadis sahasında değil farklı ilim alanlarında da yetkinliğini ortaya koymuştur. Onun ilmî birikiminden en çok istifade eden ve henüz on üç yaşlarında iken hadis meclislerinde müstemlîliğini yapan talebesi Hâkim⁸⁶² bu konuda hocasıyla ilgili şunları söylemiştir: “İbn Hibbân; fıkıh, lügat, hadis, va’z alanlarında oldukça bilgili ve âlimler arasında en anlayış sahibi olanlardan biriydi.”⁸⁶³ Pek çok alanda adından söz ettiren İbn Hibbân, yaşadığı dönemin en meşhur hocalarındandır. Öğrenciler, İbn Hibbân’dan ders alabilmek için İslam coğrafyasının dört bir yanından rihle yapmış ve hadis meclislerini doldurmuşlardır. Ayrıca Sâmânî emîri, İbn Hibbân için Semerkant’ta bir suffe yaptırmış ve İbn Hibbân 330 yılına kadar burada hadis ve fıkıh eğitimi vermiştir.⁸⁶⁴ İbn Hibbân’ın ders vermesi için yönetimin

⁸⁵⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, **Mu’cemü’l-buldân**, 5 c., Beyrut, Dârü Sâdır, 1397/1977, C: I, s. 419.

⁸⁵⁷ Zehebî, **Siyer**, C: XVI, s. 94.

⁸⁵⁸ Zehebî, **Siyer**, C: XVI, s. 102.

⁸⁵⁹ İbn Hacer, **Lisânü’l-Mizân**, C: VII, s. 49.

⁸⁶⁰ Zehebî, **Zikru men yu’temed kavluh**, s. 208.

⁸⁶¹ Sehavî, **el-Mütekellimûn fi’r-ricâl**, s. 111.

⁸⁶² İbnü’s-Salâh, **Tabakât**, C: I s. 117.

⁸⁶³ Zehebî, **Tezkiretü’l-huffâz**, C: III, s. 921; İbn Hacer, **Lisânü’l-Mizân**, C: VII, s. 49.

⁸⁶⁴ İbn Hacer, **Lisânü’l-Mizân**, C: VII, s. 47; Mehmet Ali Sönmez, **İbn Hibbân ve Cerh Ta’dîl Metodu**, İstanbul, Umran yayınevi, t.y., s. 5.

böyle bir girişimde bulunması onun yaşadığı dönemde tanınan ve itibar edilen bir âlim olduğunu göstermektedir.

İbn Hibbân, yaşadığı dönemin en meşhur muhaddisleri arasında yer almıştır. Cerh-ta'dîl sahasında pek çok eser kazandırmış ancak kimi zaman râvi tenkitlerinde takip ettiği metod nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır. Ona dair en çok tartışılan konu olan ta'dîl hükümlerinde izlediği yöntem hakkında bir sonraki başlıkta konuşulacaktır.

3.2.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

İbn Hibbân'ın cerh-ta'dîl hükümlerinde iki farklı tutum izlediğinden söz edilmektedir. Buna göre İbn Hibbân, râviler hakkında verdiği cerh hükümlerinde müteşeddîd, ta'dîllerinde ise mütesâhil bir tutuma sahiptir. İbn Hibbân'ın, asıl ele alacağımız tartışma konusu olan mütesâhil tutumundan önce müteşeddîd üslubundan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

İbn Hibbân, müteşeddîd bir münekkit olarak Leknevî⁸⁶⁵ ve Tehânevî'nin⁸⁶⁶ listelerinde yer almıştır. Ayrıca İbn Hibbân, tasarruflarında çok bariz hatalar yaptığı gerekçesiyle İbnü's-Salâh tarafından eleştirilmiş,⁸⁶⁷ Zehebî “çok evhamı vardı” diyerek bu görüşe katılmış ve ⁸⁶⁸ onun müteşeddîd üslubuna bazen sert denilebilecek tenkitler yöneltmiştir. İbn Hibbân'ı bazen “aşırılıkla”⁸⁶⁹, “gürültü koparmakla”,⁸⁷⁰ “pervasız olmakla” suçlamış,⁸⁷¹ bazen de zikrettiği cerh ifadelerine “ağzından ne çıktığını bilmiyor”⁸⁷² “dayanağı olmaksızın tenkidi abartıyor”⁸⁷³ gibi ifadelerle itiraz etmiştir. İbn Hacer de onu cerhlerinde aşırıya gittiği için eleştirmiş⁸⁷⁴ bazen Zehebî'ye

⁸⁶⁵ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 275.

⁸⁶⁶ Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*, s. 179.

⁸⁶⁷ İbnü's-Salâh, *Tabakât* C: I, s. 115-6.

⁸⁶⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: III, s. 506-7.

⁸⁶⁹ Zehebî, *a.g.e.*, C: II, s. 253.

⁸⁷⁰ Zehebî, *a.g.e.*, C: III, s. 45.

⁸⁷¹ Zehebî, *a.g.e.*, C: IV, s. 8.

⁸⁷² Zehebî, *a.g.e.*, C: I, s. 274.

⁸⁷³ Zehebî *er-Ruvâtü's-sikât*, s. 71.

⁸⁷⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, C: I, s. 496. İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, s. 424; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 126, 238, 274, 287, 314.

benzer şekilde “ağzından ne çıktığını bilmiyor” diyerek İbn Hibbân’ın cerhlerine itiraz etmiştir.⁸⁷⁵

İbn Hibbân’ın cerh hükümlerindeki müteşeddid tutumunu inceleyen Abdülfettâh Ebû Gudde, onun râvi tercemelerinde kendinden önceki münekkitlerin ibarelerini kullanmayıp kendi ibarelerini kullandığını söylemiştir. Bu nedenle kullandığı ibarelerin vaka ve kabule uygun olmadığını ve bu yüzden müteşeddid üslubunun pek çok râvinin tercemesinde görülebileceğini söylemiştir.⁸⁷⁶

İbn Hibbân’ın, cerh hükümlerinde diğer münekkitlerden farklı ibareler kullanması nedeniyle müteşeddid sayıldığı görülmektedir. Onun rivayetleri tashih yönteminde de muhaddislerin çoğundan farklı bir yöntem takip etmesi nedeniyle mütesâhil olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Konuya giriş için öncelikle İbn Hibbân’ın ta’dîl hükümlerinde mütesâhil bir tutuma sahip olduğunu ifade eden ilk görüşün delilleri aşağıda zikredilecektir.

İbn Hibbân, *Sahih* adlı eserindeki iki uygulaması nedeniyle ta’dîl konusunda mütesâhil olarak nitelenmiştir.⁸⁷⁷ Bunların ilkinin rivayetlerini kabul edeceği râvilerle ilgili ileri sürdüğü şartlar oluşturmaktadır. Bu şartlar arasında en çok meçhûl râviler ile ilgili yöntemi tartışılmıştır. İbn Hibbân’ın pek çok muhaddisin aksine meçhûl râvileri sika saydığı söylenmektedir. İbn Hibbân, en çok istifade ettiği hocası İbn Huzeyme’nin de prensibi⁸⁷⁸ olan bu şart hakkında *Sikât*’ının girişinde bilgi vermiştir. Buna göre hakkında cerh-ta’dîl hükmü bilinmeyen bir râvinin hocaları ile kendisinden rivayette bulunan talebelerinin hepsi sika ise ayrıca söz konusu râvinin rivayet ettiği hadis munkatı, mürsel ve müdelles değilse bu râvi zikredilen şartlar çerçevesinde İbn Hibbân’a göre sikadır. Bu beş şart çerçevesinde râvinin meçhulü’l-ayn oluşu, meşhur bir kişinin o râviden hadis rivayet etmesi ile ortadan kalkar ve hakkında herhangi bir cerh ifadesi ortaya çıkmadıkça râvi, âdil kabul edilir. Dolayısıyla İbn Hibbân’a göre âdil râvi, hakkında cerh ifadesi bulunmayan râvidir. Çünkü cerh, ta’dîl in zıttıdır ve dolayısıyla cerh edilmemiş râvi cerh edilinceye kadar adil kabul edilir. Zira insanlar

⁸⁷⁵ İbn Hacer, *el-Kavlü’l-müsedded fi’z-zebbi ani’l-Müsnedi li’l-İmam Ahmed*, Kâhire, Mektebetü İbn Teymiyye, 1401, s. 31.

⁸⁷⁶ Leknevî, *er-Ref‘ ve’t-tekmîl*, s. 279 (Muhakkikin 2 nolu dipnotu).

⁸⁷⁷ Sehavî, *Fethü’l-muğîs*, C: I, s. 64.

⁸⁷⁸ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, c.1, s. 209.

bilmedikleri bir şey hakkında hükmetmek ile değil, zahire göre hükmetmekle mükelleflerdir.⁸⁷⁹ İbn Hibbân'ın bu şekilde temellendirdiği ta'dîl şartları, âlimlerin genelinin ileri sürdüğü şartlara muhalefet ettiği gerekçesiyle tartışmaya konu olmuştur.

Meçhul râvilerle ilgili konuyu ele alan Hatîb el-Bağdâdî, bir râviden meçhul vasfının ancak iki ya da daha fazla meşhur râvinin hadis rivayetiyle kalkabileceğini söylemiştir. Ayrıca *el-Kifâye*'sinde yer verdiği "Sika Bir Râvinin Bir Başkasından Hadis Rivayet Etmesinin Rivayet Ettiği Kişi Hakkında Ta'dîl Anlamına Gelmediğinin Delili" başlığı altında İbn Hibbân'ın sözü edilen prensibine itiraz niteliğinde birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre bazı âlimler, âdil kişinin bir râviden hadis rivayet etmesinin, bu râvinin adaletini gösterdiğini düşünmektedir. Böyle düşünen âlimler, âdil kişinin sözü edilen râvi hakkında cerhi gerektirecek bir durum olduğunu bilmesi halinde bu durumu belirteceğini düşünmektedirler. Ancak bu düşüncenin yanlış olduğunu belirten Hatîb, gerekçelerini şöyle zikretmiştir:

"Öncelikle böyle bir durumda âdil kişi, meçhûl râvinin adaletini bilmiyor olabilir. Bununla birlikte âdil kişinin hadis rivayet etmesi, ne söz konusu râvi için ta'dîl anlamına gelir ne de râvinin doğruluğunu gösterir. Hatta, bir amaç için böyle râvilerden hadis rivayet edilmiş olabilir. Nitekim âdil sika âlimlerden bir grup, beğenilmeyen bir kısım râviden hadis rivayet ettikleri halde, durumlarını açıklamamışlardır. (...) Şa'bî'nin yalancı olduğu halde "Hâris bize rivayet etti" veya benzer şekilde Sevrî'nin 'Bize Süveyr b. Ebî Fahte rivayet etti' sözleri buna örnektir."⁸⁸⁰

İbn Hibbân'ın meçhûl râvilerle ilgili prensibine İbn Hacer de itiraz eder. Onun ta'dîlde izlediği yöntemi "tuhaf bir yöntem" olarak niteler. İbn Hacer'e göre bu yöntem, cumhurun benimsediği yöntemin tersinedir. Nitekim İbn Hibbân, Ebû Hâtim ve başka âlimlerin meçhûl saydıkları pek çok râvi hakkında sika demiştir. Öte yandan İbn Hacer, Hatîb'in üzerinde durduğu sikanın bir râviden hadis rivayeti konusuna temas eder. Buna göre sika ve adil râviler bazen zayıf olduğunu bildikleri halde zayıf râvilerden hadis rivayet ederler. Dahası bu râvilerin durumu hakkında bilgi vermeyebilirler. İbn Hacer böyle bir ihtimal varken âdil bir kimsenin hadis rivayet

⁸⁷⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C: I, s. 13.

⁸⁸⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 88-9.

etmesi nedeniyle hadis rivayet ettiği râvinin adaletli sayılmasını sorgular. Ayrıca İbn Hacer'e göre sadece sikadan hadis rivayet ettikleri bilinen; Mâlik, Şu'be, Yahyâ el-Kattân ve İbnü'l Mehdî gibi muhaddislerin tevsik ifadesi, bir râvinin güvenilirliğine delil olarak gösterilebilir.⁸⁸¹ Hatîb ve İbn Hacer'in dile getirdiği cumhur ulemanın görüşüne göre İbn Hibbân'ın meçhûl râvilerle ilgili görüşünün cumhurun ileri sürdüğü şartlardan daha hafif bulunması sebebiyle mütesâhil sayıldığı söylenebilir.

Muhaddislerin çoğu meçhul râvinin rivayeti ile ilgili benzer fikirdedirler. Ancak çoğunluğun ifade ettiği görüşe karşın İbn Hibbân ile benzer fikri paylaşan çok sayıda muhaddisi de bir kenara koymamak gerekir. Muasır âlimlerden Yahyâ el-Muallimî dikkat edildiği takdirde pek çok hadis imamının İbn Hibbân ile aynı görüşte olduğunun görülebileceğini söyler.⁸⁸² Öte yandan İbn Hibbân'ın sika râvilerle ilgili izlediği yöntemi müstakil bir eserde ele alan Muhammed Avvâme'nin bu konuda önemli tespitleri bulunmaktadır. Konuyu ele alan Avvâme, İbn Hibbân'ın meçhûl râvileri sika kabul etmeden önce ikinci bir mülâhaza yaptığını ayrıca yukarıda da zikrettiğimiz beş şart çerçevesinde râvileri sika saydığının altını çizmiştir.⁸⁸³ Avvâme, İbn Hibbân'ın meçhûl râvilerle ilgili yönteminin ondan önceki muhaddisler tarafından uygulanan bir husus olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁸⁴ Meçhul râvilerle ilgili âlimlerin görüşlerine kısaca bakıldığında bir kısmının İbn Hibbân ve hocası İbn Huzeyme gibi meçhuliyetin ortadan kalkması için meşhur bir râvinin rivayetini yeterli gördüğü anlaşılabacaktır.⁸⁸⁵ Meçhul râvilerle ilgili bu görüşü paylaşan diğer âlimlerden bahsetmek faydalı olacaktır.

Sehavî, İbnü'l Mevvâk'tan (ö. 642/1244) yalnızca bir râvinin rivayet ettiği meçhul râvinin hadisini muhaddislerin çoğu kabul etmezken Hanefilerin kabul ettiğini belirten ifadeleri nakleder.⁸⁸⁶ Meçhul râvilerle ilgili bu minvalde görüş bildiren bir

⁸⁸¹ İbn Hacer, **Lisânü'l-mîzân**, C:1, s. 210. Abdulfettah Ebû Gudde, sadece sikadan hadis rivayet ettiği söylenen muhaddislerin mutlak olarak sikadan hadis rivayet ettiklerini söylemenin doğru olmadığını ancak çoğunlukla durumun bu şekilde seyrettiğini belirtmiştir (Leknevî, **er-Ref' ve't-tekmîl**, s. 337, (Muhakkikin 2 nolu dipnotu).

⁸⁸² Muallimî, **et-Tenkîl**, s. 256.

⁸⁸³ Muhammed Avvâme, **Lemahât fî beyâni mezhebi İbn Hibbân fî ma'rifeti's-sikât**, Cidde, Dârü'l-minhâc li'n-neşr ve't-tevzî', 1438/2017, s.12-13

⁸⁸⁴ Muhammed Avvâme, **a.g.e.**, s. 11

⁸⁸⁵ Emin Aşikkutlu, "Meçhul", **DİA**, 2003, C: XXVIII, s. 287.

⁸⁸⁶ Sehavî, **Fethü'l-muğîs**, s. 206.

başka âlim İbnü's-Salâh'tır. O, Hatîb'in bir râviden cehâletü'l-ayn vasfının kalkması için iki ya da daha fazla râvinin rivayetinin gerektiğine yönelik açıklamalarını nakleder. Ardından *Sahihayn*'da kendilerinden yalnızca bir râvinin rivayet ettiği bir grup râvinin bulunduğunu da söyler. *Sahihayn*'da yer alan meçhulu'l ayn râvilerden örnekler verir.⁸⁸⁷

Sahihayn'da bulunan meçhul râvilere dikkat çeken bir başka âlim de Nevevî'dir (ö. 676/1277). Nevevî, meçhul râvileri pek çok âlimin delil olarak kabul ettiğini özellikle *Sahihayn*'da durumu meçhul denilen râvilerin yer aldığını belirtmiştir.⁸⁸⁸ Zehebî de *Sahihayn*'da birçok meçhul râvi bulunduğunu muhtelif râvi biyografilerinde belirtmiştir.⁸⁸⁹ Avvâme, bu durumun mutekaddim ulemadan İbn Hibbân'a kadar istisnasız bu şekilde devam ettiğini ancak sözü edilen şartın İbn Hibbân ile meşhur olduğunu düşünmektedir. Avvame'ye göre İbn Hibbân'a yöneltilen tenkitler *Sahih*'indeki "durumunu bilmiyorum" "kimin oğlu olduğunu bilmiyorum" gibi sayıları çok az olan ifadelerden kaynaklanmaktadır.⁸⁹⁰ Özetle başta İbn Hibbân ve İbn Huzeyme olmak üzere Hanefiler meçhulu'l-ayn vasfının giderilmesi için adil bir kişinin hadis nakletmesini yeterli görmüşlerdir. İbnü's-Salah, Nevevî, Zehebî, muasır âlimlerden Muallimî ve Avvâme gibi muhaddisler bu usûlün *Sahihayn*'da da tatbik edildiğini ve yeni bir durum olmadığını vurgulamışlardır.⁸⁹¹

İbn Hibbân'ın mütesâhil olarak nitelenmesi ile ilgili ikinci gerekçe hocası İbn Huzeyme gibi hasen hadisi, sahih hadis kapsamında değerlendirmesidir. İbn Hibbân bu konuda, mütesâhil âlimler arasında sayılan Hâkim en-Neysâbü'rî ile karşılaştırılmıştır.⁸⁹²

⁸⁸⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 113-4.

⁸⁸⁸ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîh-i Müslim*, müracca ve itina, Ebû Abdullah Abdüsselam b. Muhammed b. Ömer el-Allûş, Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004, s. 37-8.

⁸⁸⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, C: I, s. 556; a.e., C: III, s. 426.

⁸⁹⁰ Muhammed Avvâme, *Lemahât*, s. 38. İbn Hibbân'ın meçhul râvilerle ilgili yönteminin tek temsilcisi olmadığını, kendisinden önceki âlimler tarafından bu yöntemin uygulandığını gösteren daha detaylı örnekler için bkz. Avvâme, a.g.e., s. 23-38. Örneğin, İbn Hibbân kim olduğunu ya da kimin oğlu olduğunu bilmediğini söylediği Eyyub el-Ensârî'den Mehdi b. Meymûn hadis rivayet ettiği için Eyyub el-Ensârî'yi *Sikât*'ında zikretmiştir. (İbn Hibbân, *Sikât*, C: VI, s. 60).

⁸⁹¹ Avvâme, eserinde pek çok örnekle İbn Hibbân'ın meçhul râvilerle ilgili yöntemini izah etmiştir. Tezin sınırlarını aşacağı için yalnızca onun genel değerlendirmelerine yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Lemahât*, s. 1-53.

⁸⁹² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 22.

İbnü's-Salâh, muhaddisler arasında hasen hadisi, delil olarak gösterilebilir türde bir rivayet çeşidi olduğu için ayrı bir tür olarak görmeyip hasen hadisi, sahih hadis kapsamında değerlendiren muhaddislerin bulunduğunu söylemiştir. İbnü's-Salâh' a göre bu, en açık bir şekilde Hâkim'in yönteminde görülmektedir. Nitekim hasen hadisin sıklıkla yer aldığı Tirmizî'nin *Sünen*'ini *Câmiü's-sahîh* olarak adlandırması da bu yöntemi benimsediğine işaret etmektedir. İbnü's-Salâh'a göre bu isimlendirme tesahül kapsamındadır.⁸⁹³ Ayrıca İbnü's-Salâh, Hâkim'in, rivayetlere verdiği hükümlerin İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde rivayetlere verdiği hükümlere yakın olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹⁴ İbnü's-Salâh'ın iki âlim arasında yaptığı bu karşılaştırma, bazı itirazları beraberinde getirmiştir. Bu itirazlarla birlikte Hâkim ve İbn Hibbân arasında yapılan karşılaştırmalar giderek artmıştır.

Örneğin Bulkînî, İbnü's-Salâh'a itiraz ederek İbn Hibbân'ın *Sahih*'inin, Hâkim'in *Müstedrek*'inden sıhhat bakımından daha üstün bulunduğunu söylemiştir.⁸⁹⁵ Bunun üzerine Irakî, İbnü's-Salâh'ın İbn Hibbân ile Hâkim arasında yaptığı bu karşılaştırmının müteahhir dönem âlimler tarafından yanlış anlaşıldığını söylemiştir. Irakî'nin açıklamalarına göre İbnü's-Salâh, Hâkim'in *Müstedrek*'ini İbn Hibbân'ın *Sahih*'ine tercih etmemiş yalnızca İbn Hibbân'ın tesahül hususunda Hâkim'e yakınlığını kastetmiştir. Görüldüğü gibi İbnü's-Salâh, Hâkim'in İbn Hibbân'a göre daha mütesâhil bir tutum içerisinde olduğunu düşünmektedir. Nitekim Hâzîmî de İbn Hibbân'ı hadiste Hâkim'den daha yetkin bulunduğunu belirtmiştir.⁸⁹⁶

Sehavî, İbn Hibbân'ın mütesâhil sayılması konusunu hocası İbn Hacer'in ele aldığını söyler. Buna göre İbn Hibbân'ın rivayetleri kabul etme hususunda mütesâhil olarak nitelenmesine gerekçe olarak hasen hadisi sahih olarak adlandırması ileri sürülüyorsa bu geçersizdir. Zira bu durum ıstilahî bir tartışmadan ibarettir. Mütesâhil olması ile rivayetleri tashih şartlarındaki hafiflik kastediliyorsa da İbn Hibbân, bunları şartlarında açıkça belirtmiştir. İbn Hibbân, şartlarında müdellis olmayan sika râvi hocasından iştir, talebesi de kendisinden iştir ise senette kopukluk veya irsal

⁸⁹³ İbnü's-Salâh, **a.g.e.**, s. 40.

⁸⁹⁴ İbnü's-Salâh, **a.g.e.**, s. 22.

⁸⁹⁵ Bulkînî, *Mehâsinü'l-İstilah*, s. 164.

⁸⁹⁶ Irakî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, y.y., Dârü'l-hadîs, t.y., s. 18.

bulunmadığı takdirde râvinin sika, rivayetin de sahih kabul edeceğini belirtmiştir.⁸⁹⁷ İbn Hacer'in görüşüne katılan Sehavî bunu destekler mahiyette Hâzimi'nin "İbn Hibbân, Hâkim'den daha yetkindir" sözünü nakletmiştir.⁸⁹⁸

Süyûtî de İbn Hacer'in yukarıda yer verilen ifadelerini nakletmiştir. Akabinde de İbn Hibbân'ın *Sikat* 'ında ileri sürdüğü beş şarta uygun pek çok râvinin bulunduğunu ve İbn Hibbân'a durumları bilinmeyen râvilerle sika hükmü vermesi nedeniyle itirazların yöneltildiğini belirtmiştir. Suyutî, bu hususta İbn Hibbân'a itiraz yöneltilmemesi gerektiğini zira ıstılahî konularda tartışılmayacağı söylemiştir. Süyûtî, ayrıca Hâkim ile İbn Hibbân arasında tesahül hususunda yapılan karşılaştırmalara da değinmiştir. Hâkim'in, *Müstedrek*'inde, Şeyhayn'ın şartlarına uygun râvilerin hadislerine yer vereceğini söylediği halde bu şartı yerine getirmediğini; İbn Hibbân'ın ise şartlarını *Sahih*'inde yerine getirdiğini söylemiştir.⁸⁹⁹

İbn Hacer ile Sehavî ve Suyutî'nin, İbn Hibbân'ın mütesâhil olduğuna yönelik tenkitlere yaklaşımları oldukça önemlidir. Onlar İbn Hibbân'ın mütesâhil sayılmasıyla ilgili ilk olarak İbnü's-Salâh'ın dile getirdiği hasen hadisi sahih hadis kapsamında değerlendirme gerekçesini ele almışlar ve bunun ıstılah tartışması kapsamına gireceği için tartışılmayacağını belirtmişlerdir. Ayrıca İbn Hibbân'ın eserine alacağı râvilerle ilgili şartlarını önceden belirtip eserinde tatbik ettiğini vurgulamaları, İbn Hibbân'ı mütesâhil olarak değerlendirmediklerini düşündürmektedir. En azından İbn Hibbân'ın, Hâkim'in *Müstedrek*'inde olduğu kadar mütesâhil olmadığını düşündükleri net bir şekilde anlaşılmaktadır.

İbn Hibbân'ın mütesâhil sayılmasına neden olan meçhul râvilerle ilgili görüşü ve hasen hadisi sahih hadis kapsamında değerlendirmesi etrafında konuşulan görüşlere yer verildi. Konuyu tamamlamadan önce İbn Hibbân'ın râvi tenkidindeki tutumu hakkındaki farklı görüşlere de değinilecektir.

İbn Hibbân'ı müteşeddîd âlimler arasında zikreden Leknevî ve Tehânevî, İbn Hibbân'ın mütesâhil olmadığını düşünürler. Zira İbn Hibbân müteannit âlimler

⁸⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C: I, s. 12.

⁸⁹⁸ Sehavî, *Fethü'l-muğîs*, C: I, s. 64.

⁸⁹⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 115.

arasında zikredildiği halde ona mütesâhil denilemez. Fakat İbn Hibbân'ın ta'dîlleri ile diğer âlimlerin cerhlerinin, onun râvileri tevsik noktasında yeterli gördüğü şartların başkalarına göre yeterli olmaması nedeniyle sık sık muhalefet ettiğini söylemişlerdir.⁹⁰⁰ Anlaşıldığı üzere her iki âlim de İbn Hibbân'ın şartlarını *Sahih*'inde uygulamasını yeterli görmüş ve bu durumu tesahül olarak adlandırmamışlardır.

Kevserî ise İbn Hibbân'ın meçhûl râvilerle ilgili görüşü ve hasen hadisi sahih hadis kapsamında değerlendiren yöntemi nedeniyle mütesâhil olarak zikredilmesi gerektiğini düşünen âlimler arasındadır.⁹⁰¹ Abdülfettâh Ebû Gudde, bu hususta ileri sürülen görüşleri bir arada değerlendirmiştir. İbn Hibbân'ın meçhûl râvilerle ilgili yönteminin, hadis imamlarının aksine daha geniş bir yöntem olduğunu ve bu nedenle İbn Hibbân'ın râvileri ta'dîl hususunda mütesâhil bir tutum izlediğini söylemiştir.⁹⁰² İbn Hibbân'ın cerhte aşırıya gitmesi nedeniyle müteannit; ta'dilde daha geniş şartlar ileri sürmesi nedeniyle de mütesâhil bir tutuma sahip olduğunu söylemenin birbirine zıt söylemler olmadığını belirtmiştir. Sonuç olarak İbn Hibbân'a ta'dilde mütesâhil, cerhte müteşeddîd denilebileceğini söylemiştir.⁹⁰³

İbn Hibbân, ta'dîl konusunda takip ettiği yöntem itibariyle bazı âlimlere göre mütesâhil bazılarına göre ise mutedil olarak değerlendirilmiştir. Hatta öyle ki cerhte müteşeddîd ta'dilde mütesâhil olarak da nitelendirilmiştir. İbn Hibbân'ın *Sahih*'i tesahül konusunda ona yöneltilecek tenkitlerin başlıca kaynağı olarak görülmektedir. Bu nedenle *Sahih*'te yer alan rivayetlerin sıhhat dereceleri ve muhaddislerin zayıf dedikleri râvilerin *Sahih*'te ne kadar sıklıkla yer aldığı onun tartışılan bu tutumu hakkında fikir verecektir.

İbn Hibbân'ın *Sahih*'ini tahkik eden Şuayb el-Arnaût (ö. 2016) söz konusu tesahül hakkında bir değerlendirme yapmıştır. Arnaût, *Sahih*'in ilk cüzünde tekrarlarıyla birlikte sayısı üç yüz dördü bulan hadislerin isnatlarını incelediğini söyler. Arnaût, bu isnatların sıhhat durumunu üç kısımda değerlendirir. Birinci kısımda; İbn Hibbân'ın Şeyhayn veya ikisinden biriyle ayrıca Buhârî'nin *Sahih*'i dışında rivayet

⁹⁰⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 335; Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 180.

⁹⁰¹ Kevserî, *Makâlât*, s. 263, 393.

⁹⁰² Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, s. 183.

⁹⁰³ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 335.

ettiği hadisler ve bunlara ek olarak İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve sünen müellifleri ile ortak olarak rivayet ettiği hadis sayısının 188 olduğunu belirtir. Ayrıca sünen müellifleri ve sünen müelliflerinin bir kısmıyla ortak rivayet ettiği hadislerin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine ek olarak diğer müsnedler ya da mu'cemlerle ortak sahih-sahih li gayrihi; hasen-hasen li gayrihi türünden cumhur nezdinde ihticaca elverişli rivayet sayısının yüz on adet olduğunu tespit etmiştir. Geri kalan altı rivayetin ise cumhura göre isnadı zayıf olmakla birlikte mütabaat yahut şevâhide uygun rivayetlerden oluştuğunu belirtir. Arnaût, sıkı bir araştırmadan sonra İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde zayıf rivayetlerin zikredilmeye dahi gerek duyulmayacak kadar çok az yer kapladığı sonucuna ulaştıklarını ifade eder. Eserlerinde sahih hadis almayı şart koşan âlimlerin kitaplarında da bu kadar az zayıf rivayetle karşılaşılabilceğini söyler. Durum böyleyken içerisinde zayıf hatta mevzû pek çok rivayet bulunan *Müstedrek* ile İbn Hibbân'ın *Sahih*'inin karşılaştırılmasını doğru bulmadığını ifade eder. Arnaût, *Sahih*'in diğer cüzlerine bakıldığında da yaklaşık olarak böyle bir oran elde edileceğini düşünmektedir. Bu nedenle *Sahih*'in diğer sahih ve güvenilir kaynaklarla birlikte zikredilmesi ve İbn Hibbân hakkında mütesâhil olduğuna yönelik nitelemelerin zihinlerde yer almaması gerektiğini belirtir.⁹⁰⁴

İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde bulunan rivayetlerle ilgili başka bir araştırma Yüksel Çelik'e aittir. Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* adlı yüksek lisans tezinde *Sahih*'te yer alan rivayetlerin sıhhat durumuyla ilgili bir araştırma yapmıştır. Bu araştırmaya göre *Sahih*'te yer alan 7491 hadis arasında:

Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyan isnatlar 2008; yalnızca Buhârî şartlarına uyan isnatlar 635; yalnızca Müslim şartlarına uyan isnatlar 2114; muhaddislerin cumhuruna göre sahih li-zâtihi olan isnatlar 1764; Muhaddislerin cumhuruna göre hasen li-zâtihi olan isnatlar 103; hasen li zatihi derecesinde olan isnatlar 700; hasen li gayrihi derecesinde olan isnatlar 139 ve muhaddislerin cumhuruna göre zayıf olan isnatlar 128 adettir.

Bu araştırma sonucunda İbn Hibbân'ın isnatlarının 2/3'ü Buhârî ve Müslim veya her ikisinin şartlarına uygun olduğu görülmektedir. Senetlerin %98'i makbul

⁹⁰⁴ İbn Hibbân, **es-Sahîh**, C: I, s. 41-2.

derecesindedir. Zayıf olan hadisler ise şevâhid ya da mütâbaatla zayıflığı giderilebilir durumdadır. Ayrıca bu araştırmada metin yönünden uyuma da yer verilmiştir. Heysemî'nin (ö. 807/1404) İbn Hibbân'ın *Sahihayn*'da bulunmayan hadislerini tahrir ettiği *Mevâridü 'z-zaman* adlı eserine başvurulmuştur. Bu eserde bulunan hadis sayısı 2647'dir. Dolayısıyla İbn Hibbân'ın 7491 hadisinden 4844'ünün metinlerinin *Sahihayn*'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Diğer hadisler ise sünen, müsned ve mu'cemlerde mevcuttur.⁹⁰⁵ Her iki araştırmaya göre *Sahih* gerek metin gerekse isnad yönünden tesahül şeklinde nitelenecek derecede zayıflık içermemektedir. Bu araştırmalar esas alındığında İbn Hibbân'ın *Sahih* ve *es-Sikat*'ında ileri sürdüğü şartların pratikte bir tesahül ortaya koymadığı söylenebilir. Sonuç olarak İbn Hibbân'ın hafif şartlar ileri sürdüğü söylene de bu şartları tatbik ettiği eserinin %98 oranında sahih rivayetler içermesi onun mutedil bir tutum izlediğini düşündürmektedir.

3.3. Dârekutnî

Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî hicrî 306'da Bağdad'ın bir semti olan Dârülkutnî'de doğmuştur.⁹⁰⁶ Küçük yaşta hadis öğrenmeye başlamış⁹⁰⁷ ve Bağdad, Basra, Kûfe ve Vâsıt gibi ilim merkezlerine rihle yaparak buradaki âlimlerden ders almıştır. Hocaları arasında İbn Ebî Dâvud (ö. 316/929), Begavî (ö. 317/929) ve Mehâmilî (ö. 330/942) gibi dönemin önemli muhaddisleri vardır.⁹⁰⁸

Dârekutnî, hadis sahasında pek çok eser telif etmiş, râviler hakkında cerh ve ta'dîl görüşlerini belirtmiştir. Her ne kadar bazı görüşleri reddedilse⁹⁰⁹ de yaşadığı dönemden bugüne kadar ricâl hakkında kanaatlerine itimad edilen âlimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Hâkim, Sülemî (ö. 412/1023), Berkânî (ö. 425/1034) ve Sehmî (ö.427/1035) gibi muhaddisler Dârekutnî'ye ricâl hakkında görüşlerini sormuşlar ve

⁹⁰⁵ Yüksel Çelik, "İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri" (Yüksek lisâns tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993, s. 80-1.

⁹⁰⁶ İsmail Lütfi Çakan, "Dârekutnî", *DİA*, C: VIII, s. 488-490.

⁹⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 449.

⁹⁰⁸ Çakan, "Dârekutnî", *DİA*, C: VIII, s. 488.

⁹⁰⁹ Ruhaylî, Dârekutnî'nin cerh-ta'dîle dair görüşlerinin mutemet olmadığını söyleyen birini tanımadığını belirtmiştir. Ancak *Sahihayn* ricâline yönelttiği tenkitlerden bazıları bir kısım muhaddislerce reddedilmiştir. (Abdullah b. Dayfullah Ruhaylî, *el-İmam Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmiyye*, Cidde, Dârü'l-Endelüs el-Hadrâ, 1421/2000, s. 138).

aldıkları cevapları kaydetmişlerdir.⁹¹⁰ Suâlât türünde ortaya çıkan bu eser, onun muasırları tarafından görüşlerine itimat edilen uzman bir muhaddis olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Dârekutnî'nin meşhur eserlerinden biri olan *Sünen*'inden de bahsetmek gerekmektedir. Çünkü bu eser, gerek diğer sünenlerden farklı sıhhat derecesindeki hadislere yer vermesi gerek Dârekutnî'nin çoğu rivayette ricâl değerlendirmesi yapması nedeniyle diğer sünen türü eserlerden farklı yanları bulunmaktadır. Öte yandan bu eser, Dârekutnî'nin mütesâhil olduğuna yönelik ithamların muhtemel kaynağı olması bakımından konumuz için ayrıca önem arz etmektedir. Sonraki başlıklarda bu hususla ilgili daha detaylı bilgi verilecektir.

Dârekutnî'nin cerh-ta'dîl sahasında verdiği diğer eserlerden bazıları şunlardır: *Kitâbü'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, *Suâlât*, *İlelü'l-hadîs* ve *Kitâbü't-tetebbu*.⁹¹¹ Cerh-ta'dîl sahasına pek çok kıymetli eser kazandırmış olan Dârekutnî, 385'te Bağdad'da vefat etmiştir.

3.3.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Dârekutnî, cerh-ta'dîl âlimi olarak İbn Receb,⁹¹² Zehebî⁹¹³ ve Sehavî'nin⁹¹⁴ listelerinde yer almıştır. Bu listeler dışında onun cerh-ta'dîlde önemli bir konuma sahip olduğunu pek çok âlim dile getirmiştir.

Abdülganî b. Saîd (ö. 409/1018) Dârekutnî'den "hocam" diye bahsetmiş ve Ali b. Medînî ve Mûsa b. Hârûn yaşadıkları dönemde nasıl otorite iseler Dârekutnî'nin de kendi döneminde otorite olduğunu söylemiştir.⁹¹⁵ Dârekutnî, muasırları arasında özellikle de hadislerin illetlerine dair bilgisiyle meşhur olmuş ve ilel bilgisi dönemin diğer âlimleri tarafından test edilse de bu alanda yetkinliğini ispat etmiştir.⁹¹⁶ Talebesi Hâkim, ona hadislerin illetleriyle ilgili sorular sorduğundan bahsetmiş ve ⁹¹⁷ Ebû Bekr

⁹¹⁰ Ruhaylî, *el-İmamü'd-Dârekutnî*, s. 139.

⁹¹¹ Çakan, "Dârekutnî", *DİA*, s. 489.

⁹¹² İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, C: II, s. 108.

⁹¹³ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluh*, s. 209.

⁹¹⁴ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 113.

⁹¹⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: XIII, s. 489.

⁹¹⁶ Hatîb, *a.g.e.*, C: XIII, s. 491-2.

⁹¹⁷ Zehebî, *Siyer*, C: XVI, s. 452.

el-Berkanî (ö. 425/1034) “Dârekutnî, ileli hafızasından yazdırırdı” demiştir.⁹¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, ilelül-hadis, esmâü’r-ricâl gibi ilimlerin onunla sona erdiğini ifade etmiştir.⁹¹⁹ Dârekutnî’nin ilel bilgisiyle öne çıkan bir âlim olduğu bilgisi onun ricâle dair her muhaddisin vâkıf olamayacağı inceliklere hâkim olmasını göstermesi bakımından önemlidir. Bu bilgiye ayrıca onun râvi tenkidindeki tutumuyla ilgili hakkında söylenenlerin açıklamasında tekrar başvurulacaktır.

Ricâl bilgisine itibar edilip bu hususta görüşleri kaydedilen ve bununla birlikte özellikle hadislerin illetine dair bilgisiyle öne çıkan Dârekutnî’nin râvi tenkidindeki tutumu hakkında bir sonraki başlıkta bilgi verilecektir.

3.3.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Dârekutnî’nin râvi tenkidindeki tutumuyla ilgili araştırmada esas alınan listeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Sehavî,⁹²⁰ Leknevî⁹²¹ ve Tehânevî,⁹²² Dârekutnî’yi listelerinde mutedil âlimler arasına dahil etmişlerdir. İbn Teymiyye, Hâkim’in Tirmizî ve Dârekutnî’den daha mütesâhil olduğunu söyleyerek aralarında bir mukayese yapmış ancak doğrudan Dârekutnî’nin mütesâhil olduğunu ifade etmemiştir.⁹²³ Zehebî ise onun bazen mütesâhil bir tutum sergilediğini söylemiştir.⁹²⁴

Zehebî’nin yukarıda verilen ifadelerindeki Dârekutnî’nin bazen gösterdiği mütesâhil tutumun görüldüğü durumlar dört muhtemel sebep çerçevesinde ele alınmıştır. Birincisinde Münâvî, Zehebî’nin Dârekutnî’nin *Sünen*’i ile ilgili “Mecmau’l-haşerât”⁹²⁵ şeklinde yaptığı yorumu nakletmiştir. Münâvî, Zehebî’nin bu ifadesinin Dârekutnî’nin mütesâhil tutumuna işaret edecek bir söz olabileceğini söylemiştir.⁹²⁶ Fakat Abdulfettah Ebû Gudde, Münâvî’nin naklettiği “Mecmau’l-haşerât” ibaresinin aslında “Mecmau’l münkerât” olması gerektiğini bu ibarenin tahrif

⁹¹⁸ Zehebî, *a.g.e.*, C: XVI, s. 455.

⁹¹⁹ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, C: XIII, s. 488.

⁹²⁰ Sehavî, *Fethü’l-muğîs*, C: IV, s. 448; a.mlf., *el-Mütekellimûn fi’r-ricâl*, s. 145.

⁹²¹ Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, s. 306.

⁹²² Tehânevî, *Kavâid fi ulûmi’l-hadîs*, s. 189. Tehânevî, Dârekutnî’nin Ebû Hanife’ye karşı müteannit olduğunu söylemiştir. (Tehânevî, *a.g.e.*, s. 193) Ancak bu başlık altında Dârekutnî’nin mütesâhil tutumu ele alındığından bu hususa değinilmeyecektir.

⁹²³ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, C: XXII, s. 426.

⁹²⁴ Zehebî, *el-Mûkaza*, s. 83.

⁹²⁵ Zehebî, *Tenkîhu’t-tahkîk fi Ehâdisi’t-ta’lîk*, Dârü’l-vatan li’n-neşr, Riyad, 1421/2000, C: I, s. 257.

⁹²⁶ Münâvî, *Feyzü’l-Kâdir*, C: I, s. 28.

edildiğini söylemiştir.⁹²⁷ Dârekutnî'nin bazen gösterdiği söylenen mütesâhil tutumu ile ilgili ikinci görüş cerh-ta'dilde teşeddüt, tesahül ve itidal tavırları ile ilgili *el- İnikâs* adlı bir çalışması bulunan Yahyâ Abdülhasen ed-Dûhî'ye aittir. Dûhî, Zehebî'nin Dârekutnî'nin mütesâhil olduğuna yönelik sözlerini *Sünen*'i ile sınırlamadığını, “bazı zamanlarda” şeklindeki ibarenin onun genel cerh-ta'dil tutumuna işaret ettiğini söylemiştir.⁹²⁸ Üçüncü görüş ise cerh-ta'dilde müteşeddid ve mütesâhil âlimlerle ilgili bir makalesi bulunan Veysel Özdemir'e aittir. Özdemir, Dârekutnî'nin *Sünen*'inde yer alan hasen veya sahih dediği rivayetlerde mütesâhil davranmış olabileceğini düşünmektedir. Bu görüşe göre Dârekutnî, bazı zayıf râvilerin rivayetlerine sahih demiştir.⁹²⁹ Dördüncü ve yer vereceğimiz son görüş, *Hadis İlminde Teşeddüt ve Tesahül* adlı yüksek lisans tezini kaleme alan Ahmet Yasin Dinçer'e aittir. Dinçer, tezinde *Sünen*'in ahkama dair hadisleri toplamak için telif edildiğini buna rağmen *Sünen*'de pek çok zayıf, illetli ve mevzû rivayetlerin bulunmasını tesahül ile irtibatlandırmıştır. Ayrıca Dârekutnî'nin *Sünen*'de yer alan mevzu rivayetlerle ilgili bazen açıklama yapıp bazen yapmamasını da tesahül olarak değerlendirmiştir. Dinçer, bunlara ilave olarak Dârekutnî'nin *Sünen*'de hasen ya da sahih dediği hadislerin bazılarının isnadında zayıf veya meçhul râvinin bulunduğunu söyleyerek bu konuyu da tesahül ile irtibatlandırmıştır.⁹³⁰

Dârekutnî'nin “bazen” mütesâhil olduğu söylenen râvi tenkitlerindeki tutumunun genellikle *Sünen*'i çerçevesinde konuşulduğu anlaşılmaktadır. Bu görüşleri değerlendirmek için öncelikle *Sünen*'in yazılış amacından bahsetmek gerekmektedir. Dârekutnî, *Sünen*'i hangi amaçla yazdığına dair bir açıklama yapmamıştır. Ancak âlimler, *Sünen*'in içeriğiyle ilgili birtakım görüşler zikretmişlerdir. İbn Teymiyye, *Sünen*'in, sünnetlere dair garib rivayetleri gösterdiğini ve bu nedenle Dârekutnî'nin başka âlimlerin rivayet etmediği zayıf ve mevzû hadisleri eserine aldığını söylemiştir.⁹³¹ İbn Teymiyye, bu duruma örnek olarak besmelenin açıktan okunması

⁹²⁷ Ebû Gudde, “Sünnetin İfadesinin Dini Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu”, Çev. Enbiya Yıldırım, Mesut Duman), **Usûl: İslam Araştırmaları Dergisi**, Adapazarı, 2006, C: V, s. 24 (78 nolu dipnot)

⁹²⁸ Dûhî, **İnikâs**, s. 169

⁹²⁹ Veysel Özdemir, “Cerh Ta'dil İlminde Müteşeddid ve Mütesahil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifade Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, s. 160-1.

⁹³⁰ Ahmet Yasin Dinçer, “Hadis İlminde Teşeddüt ve Tesahül”, s. 74-5.

⁹³¹ İbn Teymiyye, **Mecmûu fetâvâ**, C: XXVII, s. 166.

konusunda sahih hiçbir rivayetin olmadığını, Dârekutnî ve Hatîb gibi muhaddislerin bu konuda rivayet edilen hadisleri bir araya topladığını ve rivayetlerin durumu hakkında sorulduğunda ise değerlendirme yaptıklarını belirtmiştir.⁹³² Zeylaî de söz konusu eser hakkında benzer açıklamalarda bulunmuş,⁹³³ ancak *Sünen*'de geçen bismelenin açıktan okunmasıyla ilgili babda "Cibrîl bana Ka'be'de imam oldu ve besmeleyi açıktan okudu" rivayetini Dârekutnî ve Hatîb gibi âlimlerin nakledip rivayetin durumu hakkında sessiz kaldıklarını ve bu tutumun yakışıksız olduğunu belirtmiştir.⁹³⁴

Sünen hakkında genel bir değerlendirme yapan Abdülfettah Ebû Gudde, Dârekutnî'nin *Sünen*'inin diğer sünen türü eserlerden bazı özellikleriyle ayrıldığından bahsetmiştir. Buna göre diğer sünen türü eserler delil gösterme ve amel için tedvin edilme özelliği taşıırken söz konusu eser daha çok sünenlerde bulunan illetli hadislerin belirtilmesini amaçlamakla birlikte az sayıda da olsa illet bulunmayan rivayetler içermektedir. Diğer bir ifadeyle Ebû Gudde'ye göre Dârekutnî, eserini *Sünen* kitaplarında zikredilen eleştiri noktaları bulunup bazı fakihlerin delil olarak kullandıkları ya da illetleri bazı muhaddislerce bilinmeyen rivayetleri tenkit etmek amacıyla yazmıştır.⁹³⁵ *Sünen* üzerine bir çalışma yapmış olan Ruhaylî ise Dârekutnî'nin *Sünen*'i kesinlikle delil olarak kullanılmayan zayıf ve mevzû hadisleri bir araya getirmek için yazdığını düşünmektedir.⁹³⁶

Sünen hakkında bir başka değerlendirme de Macit Karagözoğlu'na aittir. Karagözoğlu, *Sünen*'de her ne kadar çokça zayıf ve illetli hadis bulunsa da bunların kitabın ana çatısını oluşturmadığını düşünmektedir. Çünkü bu eserde bulunan zayıf hadislerin oranına yakın miktarda sahih, hasen ve hasen li-gayrihi seviyesinde rivayetler bulunmaktadır. Karagözoğlu, ayrıca *Sünen*'de sıhhat şartlarını taşımayan rivayetler bulunduğunu söylemekle eserin bunları bir araya getirmek için telif

⁹³² İbn Teymiyye, **a.g.e.**, C: XXII, s. 416.

⁹³³ Zeylaî, Dârekutnî'nin *Sünen*'ini illetli hadislerin mecmûası, garib hadislerin kaynağı olarak nitelemiş ve bu eserde bulunan nice rivayetlerin başka kaynaklarda bulunmadığını ifade etmiştir. (Zeylaî, **Nasbü'r-râye**, C: I, s. 360).

⁹³⁴ Zeylaî, **Nasbü'r-râye**, C: I, s. 349.

⁹³⁵ Abdülfettah Ebû Gudde, "Sünnetin İfadesinin Dini Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu", s. 92.

⁹³⁶ Ruhaylî, **el-İmam ed-Dârekutnî**, s. 316.

edildiğini söyleme arasında bir fark olduğuna dikkat çeker. Karagözoğlu'na göre Dârekutnî'nin amacı fakihlerin kullandığı hadisleri ilk olarak tespit edip bir araya getirmek ve mümkün olduğunca bunlar hakkında sıhhat açısından değerlendirme yapmaktır. Dolayısıyla Dârekutnî, *Sünen*'ine alacağı hadislerin illetli olması gibi bir şart aramamıştır. Ayrıca eserine aldığı hadislerin ihticaca elverişli olmasını şart koşturmak ya da hadisler üzerinden fikhî görüşlerini ortaya koymak da onun amaçları arasında değildir. Sonuç olarak Dârekutnî'nin, kendinden önceki dönemlerde telif edilmiş olan sünen türü eserlerden farklı olarak, fikhî cedel ve münazaranın yaygınlaştığı yaşadığı dönemin şartlarına uygun bir yöntemle fikhî tartışmalara dayanak teşkil eden hadisleri derleyip değerlendirdiği bir eser meydana getirdiği söylenebilir.⁹³⁷

Yukarıda Karagözoğlu'nun *Sünen*'in içeriği ve telif amacına dair yaptığı değerlendirmeler, Dârekutnî'nin tesahül ile ilgili fikir vermesi açısından önemlidir. Dârekutnî'nin *Sünen*'i telif amacının fikhî tartışmalara dayanak olan hadisleri derlemektir. Bu nedenle yukarıda ilk olarak yer verilen Münâvî'nin Dârekutnî'nin tesahülüne işaret ettiğini söylediği Zehebî'nin ifadesiyle *Sünen*'deki “Mecmau'l-haşerât” rivayetler, Dârekutnî'yle ilgili doğrudan bir tesahülden bahsetmeyi sorgulatmaktadır. Üstelik Ebû Gudde “Mecmau'l-haşerât” ibaresinin tahrif edildiğini söylemiştir.

Diğer taraftan Dârekutnî, *Sünen*'de yer alan bazı hadislerin isnadında zayıf râviler bulunduğu halde bunlara sahih hükmü verdiği gerekçesiyle mütesâhil sayılmıştır. Bu görüşü dile getiren Veysel Özdemir, söz konusu durumla ilgili *Sünen*'de örneklerin bulunduğunu söylemiştir.⁹³⁸ Karagözoğlu, eserinin *Sünen*'de zayıf hadislerin kullanım özelliklerine değindiği bölümünde, Dârekutnî'nin kitabında zayıf râvilerin rivayetlerine yer verme amaçlarından bahsetmiştir. Buna göre Dârekutnî, bazen zayıf bir râvinin sağlam hadisler nakledebildiğini göstermek için bir rivayetin isnadında tenkit ettiği râvi bulunduğu halde rivayeti hasen veya sahih şeklinde değerlendirebilmiştir. Örneğin İbn Lehî'a'nın sağlam bir râvi olmadığını

⁹³⁷ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler* s. 204-6.

⁹³⁸ Özdemir, “Cerh Ta'dil İlminde Müteşeddîd ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, s. 160 (Örnekler için bkz. makalenin 165 nolu dipnotu).

söylemiş ancak rivayetine hasen demiştir.⁹³⁹ Özdemir'in dile getirdiği tesahül sebebinin böyle bir durumdan kaynaklı olduğu düşünülebilir.

Son olarak A. Yasin Dinçer, tezinde *Sünen*'in ahkama dair hadisleri toplamak için telif edilmesine rağmen bu eserde pek çok zayıf, illetli ve mevzû rivayetlerin bulunmasını tesahül ile irtibatlandırmıştır. Ancak yukarıda Dârekutnî'nin *Sünen*'ini telif amacından söz edildiği üzere fikhî tartışmalara dayanak teşkil eden hadisleri bir araya getirme gayesiyle telif edilen *Sünen*'de farklı sıhhat derecelerinde rivayetlerin bulunması da tabîî görülmelidir. Dinçer, Dârekutnî'nin *Sünen*'indeki bazı rivayetler hakkında değerlendirme yapmasına rağmen bazılarında yapmaması ve isnadında meçhul râvî bulunan rivayetlere sahih demesini de tesahül olarak nitelenmiştir.⁹⁴⁰ Öncelikle Dârekutnî, *Sünen*'inde mümkün olduğunca râvîlerle ilgili görüşlerine yer verdiği ancak eserinde yer alan râvîler hakkında değerlendirme yapacağına yönelik bir açıklamada bulunmadığı belirtilmelidir. Dolayısıyla bu durumun Dârekutnî'nin tesahülünü göstermediği açıktır. Ayrıca Dârekutnî'nin meçhul râvîlerin rivayetlerini kabul etmesiyle ilgili tenkitten de söz edilecek olursa bu konudan İbn Hibbân'ın tesahülüne ayrılan kısımda bahsedilmişti. Bu kısımda meçhul râvîlerin rivayetlerini mütekaddim âlimlerden bir kısmının kabul ettiği belirtilmişti. Dolayısıyla meçhul râvîlerin rivayetlerinin tamamen reddedilmediği belirtilmelidir.

Dârekutnî'nin “bazen” gösterdiği tesahül genellikle *Sünen*'i ile irtibatlı olarak ele alınmıştır. Ancak ne Zehebî buna işaret edecek bir şey söylemiş ne de Zehebî'den sonra böyle bir görüşün net olarak ortaya koyulduğu tespit edilebilmiştir. Bu nedenle Dârekutnî'nin “bazen” görülen mütesâhil tavrının genel cerh-ta'dîl görüşleri arasında bulunabileceği düşünülebilir. Öte yandan Dârekutnî, âlimlerin râvî tenkideki tutumu ile ilgili esas aldığımız listeler arasında dört tanesinde yer almıştır. Bunların biri, Zehebî'nin “bazen mütesâhil” dediği görüşüdür. “Bazen” mütesâhil sözüne farklı bir açıdan bakılırsa bu ifadede Dârekutnî'nin çoğunlukla mutedil olduğu imasının bulunduğu düşünülebilir.⁹⁴¹ Ayrıca Dârekutnî, araştırmada esas alınan diğer listelerden Sehavî, Leknevî ve Tehânevî'ye ait olan üçünde mutedil âlimler arasında

⁹³⁹ Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler*, s. 245.

⁹⁴⁰ Dinçer, “Hadis İlminde Teşeddüt ve Tesahül”, s. 74-5.

⁹⁴¹ Dinçer, Dârekutnî'nin genel kanaate göre mütesâhil olduğunu söylemiştir. (Dinçer, “Hadis İlminde Teşeddüt ve Tesahül”, s. 73).

zikredilmiştir. Nitekim Dârekutnî'nin rical tenkitleriyle diğer cerh-ta'dîl âlimlerinin görüşlerinin bir kısmı karşılaştırıldığında onun mutedil tutuma daha yakın olduğu görülecektir.

Dârekutnî'nin râvi tenkidindeki tutumunu göstermesi bakımından Ruhaylî'nin yaptığı araştırma burada zikredilmelidir. Ruhaylî, Dârekutnî'nin hakkında değerlendirme yaptığı 25 râviyi seçerek diğer cerh-ta'dîl âlimlerinin söz konusu râvilerle ilgili görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu karşılaştırmanın sonucunda ise Dârekutnî'nin, diğer imamların değerlendirmelerine genel olarak muvâfık olduğunu, hatta zikrettiği cerh veya ta'dîllerin derecesi bakımından diğer âlimlerle uyumlu görüşler belirttiğini tespit etmiştir.⁹⁴² Ruhaylî, Dârekutnî'nin değerlendirme yaptığı râvilerle ilgili başka bir araştırma daha nakletmiştir. Söz konusu araştırma, Muhammed Râdi Osman tarafından gerçekleştirilmiştir. Osman, *el-Metrûkin ve mervîyyatihim fî Süneni'd-Dârekutnî* adlı yüksek lisans tezinin bir kısmında Dârekutnî'nin metrûk hükmü verdiği 69 râviyi incelemiştir. Bu araştırma sonucunda Dârekutnî'nin 65 râvi hakkında metrûk hükmü verdiğini ancak bunlardan yalnızca beşinin metrûk vasfını hak etmediğini belirtmiştir. Dârekutnî, diğer 4 râvi hakkında hadis uydurduklarını söylemiş ancak Osman bu görüşe muhalif bir değerlendirmeye rastlamadığını belirtmiştir. Bu araştırma sonucunda Dârekutnî'nin mutavassıt bir âlim olduğu tespit edilmiştir.⁹⁴³

Gerek Zehebî'nin tesahül konusunda doğrudan *Sünen*'e işaret eden bir ifadesinin bulunmaması gerekse *Sünen*'in yazılış gayesi Dârekutnî'nin “bazen” mütesâhil tutumunun doğrudan *Sünen*'i ile ilgili olmadığını, bu tutumun onun genel cerh-ta'dîl hükümleri arasında bulunabileceğini düşündürmektedir. Diğer taraftan Dârekutnî'nin araştırmada esas alınan listelerin dörtte üçünde mutedil olarak yer alması ayrıca yapılan bazı araştırmalarda ele alınan bir kısım râvi hakkındaki rical tenkitlerinde genellikle diğer âlimlerle uyumlu görüşler belirtmesi Dârekutnî'nin genellikle mutedil bir tutuma sahip olduğunu düşündürmektedir.

⁹⁴² Ruhaylî, *el-imamü'd-Dârekutnî*, s. 483-4.

⁹⁴³ Ruhaylî, *a.g.e.*, s. 484.

3.4. Hâkim en-Nîsâbûri

Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hamduyeh b. Nuaym b. el-Hâkim en-Nîsâbûri, hicrî 321'de Nîşâbûr'da doğmuştur. Hadis ilmiyle küçük yaşta tanışan Hâkim, ilk olarak dokuz yaşındayken hadis öğrenmeye, on üç yaşında ise İbn Hibbân'ın hadis meclislerinde müstemlililik yapmaya başlamıştır. Sadece Nîsâbûr'da bin hocadan ders alan Hâkim; Irak, Horasan ve Maveraünnehir gibi ilim merkezlerindeki muhaddislerle de görüşerek sayıları yaklaşık iki bini bulan hocadan ders almıştır. Hâkim'in ilk hocası olup onu hadis ilmine yönlendiren babasının yanı sıra hadis ilimlerini Ebû Ali el-Hafız (Ebû Ali Hüseyin b. Ali en-Nîsâbûrî) (ö. 349/960) Ciâbî (ö. 355/966), Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988) ve Dârekutnî'den almıştır.⁹⁴⁴ Hocalarından başta Dârekutnî olmak üzere pek çok isim ondan hadis rivayet etmiştir.

945

Pek çok eser telif etmekle meşhur olan Hâkim'in tasnif ettiği eserlerin beş yüz⁹⁴⁶ ya da bin cüzü bulunduğu söylenir. Hâkim, cerh-ta'dîl sahasına; *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, *Târîhu Nîsâbûr*, *Müzekki'l-Ahbâr*, *el-Medhal ilâ ilmi's-sahîh*, *Kitâbü'l-iklîl* gibi eserler kazandırmıştır. Onun 72 yaşından sonra telif etmeye başladığı⁹⁴⁷ ve mütesâhil olarak anılmasına sebep olan *el-Müstedrek ale's-sahihayn* adlı eseri konumuz açısından önemlidir. Hâkim, hicrî 405'te vefat etmiştir.⁹⁴⁸

3.4.1. Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Hâkim, cerh-ta'dîl âlimi olarak Zehebî⁹⁴⁹ ve Sehavî'nin⁹⁵⁰ listelerinde yer almıştır. Zehebî onu, tercemesine yer verdiği bölümde cerh-ta'dîl yapan ve hadislerin sahih ve illetli olanlarını bilen bir âlim olarak tanıtmıştır.⁹⁵¹ Hâkim'in cerh-ta'dîl âlimi olarak yaşadığı asırda nasıl bir yer edindiğini görmek için muasırlarının hakkında söylediği ifadelerle dikkat çekmek gerekmektedir.

⁹⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, C: XVII, s. 165.

⁹⁴⁵ Zehebî, *a.g.e.*, C: XVII, s. 163-4.

⁹⁴⁶ Zehebî, *a.g.e.*, C: XVII, s. 166

⁹⁴⁷ Muallimî, *et-Tenkîl*, s. 692.

⁹⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, C: XVII, s. 177.

⁹⁴⁹ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluh*, s. 210.

⁹⁵⁰ Sehavî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, s. 114.

⁹⁵¹ Zehebî, *Siyer*, C: XVII, s. 165.

Ebû Hâzim, döneminin en sağlam hocalarından biri olarak bahsettiği hocası Ebû Abdullah el-Usmî'nin (ö. 378/988) yanında yaklaşık üç sene kaldığını söylemiştir. Hocasının hadisle ilgili çözemediği bir konu olduğunda hemen kendisinden Hâkim'e gönderilmek üzere bir mektup yazmasını istediğini ve Hâkim'den gelen cevaba göre hüküm verdiğini anlatmıştır.⁹⁵² Ayrıca Ebû Bekir b. İshâk ve Ebü'l-Velîd en-Nisâbûrî (ö. 349/960) gibi isimlerin râvilerin cerh-ta'dîl durumları ve hadislerin illetiyle ilgili sorularında Hâkim'e müracaat ettikleri anlatılır.⁹⁵³ Hakim, yaşadığı asırda pek çok âlimden daha bilgili bir hoca olarak anılmış ve Sa'd ez-Zencânî onun, yaşadıkları asrın en ileri gelen dört hafızından biri olduğunu söylemiştir.⁹⁵⁴ Görüşlerine itibar edilen bir âlim olması nedeniyle İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinden talebeler kendisinden istifade etmek için gelmişlerdir.⁹⁵⁵

Hâkim, yaşadığı asırda cerh-ta'dîl alanında otorite olarak görülmüş ve gerek hocalar gerekse talebeler onun râviler hakkında zikrettiği görüşleri isabetli bularak bu hususta ona itimat etmişlerdir. Bununla birlikte daha sonraları onun râvi tenkitlerine yöneltlen bazı itirazların bulunduğu da bilinmektedir. Bu itirazların nedenleri ve bu itirazlara kaynaklık eden görüşlere yer verilerek Hâkim'in râvi tenkidindeki tutumu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

3.4.2. Râvi Tenkidindeki Tutumu

Hâkim, ricâl tenkitlerindeki tutumu nedeniyle Zehebî,⁹⁵⁶ Sehavî,⁹⁵⁷ Leknevî⁹⁵⁸ ve Tehânevî'nin⁹⁵⁹ listelerinde mütesâhil âlimlerin yer aldığı tabakada zikredilmiştir. Araştırmada esas alınan listeler dışında da pek çok âlimin onun mütesâhil bir tutum içerisinde olduğuyla ilgili kanaatlerini görmek mümkündür.

İbnü's-Salâh, Hâkim'in sahih hadis şartlarında esnek olup hadislere sahih hükmü verme hususunda mütesâhil davrandığını belirtmiştir.⁹⁶⁰ Benzer şekilde

⁹⁵² Zehebî, **a.g.e.**, C: XVII, s. 171.

⁹⁵³ İbnü's-Sübkî, **Tabakâtü's-şâfiyye**, C: IV, s. 158.

⁹⁵⁴ İbnü's-Sübkî, **a.g.e.**, C: IV, s. 159.

⁹⁵⁵ İbnü's-Sübkî, **Tabakâtü's-şâfiyye**, C: IV, s. 157.

⁹⁵⁶ Zehebî, **Zikru men yu'temedu kavluh**, s. 172; a.mlf., **el-Mûkiza**, s. 83.

⁹⁵⁷ Sehavî, **Fethü'l-muğîs**, C: I, s. 63.

⁹⁵⁸ Leknevî, **er-Ref' ve't-tekmil**, s. 291.

⁹⁵⁹ Tehânevî, **Kavâid fi ulûmi'l-hadîs**, s. 189.

⁹⁶⁰ İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, s. 22.

Nevevî,⁹⁶¹ İbn Teymiyye,⁹⁶² Zeylaî,⁹⁶³ İbn Hacer⁹⁶⁴ ve Aynî⁹⁶⁵ gibi pek çok isim Hâkim'in râvî tenkidinde mütesâhil olduğunu muhtelif yerlerde zikretmişlerdir. Muasır hadis âlimlerinden Kâsım Ali Sa'd da Hâkim'i mütesâhil tabakasına dahil etmiş ve *Müstedrek*'te eseri olduğundan daha aşağı seviyeye çeken çok miktarda zayıf ve mevzû rivayetlerin bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁶⁶

Hâkim'in mütesâhil olarak nitelenmesi *Müstedrek* adlı eserine aldığı zayıf ya da hadis uydurmakla itham edilmiş râvîlerin rivayetleri nedeniyledir.⁹⁶⁷ Bu nedenle öncelikle Hâkim'in *Müstedrek*'ine alacağı hadislerle ilgili ileri sürdüğü şartlara yer verilmelidir. Son olarak bu şartları ne kadar yerine getirdiği ortaya konulmalıdır.

Hâkim, *Müstedrek*'ini yazma sebebini eserin girişinde anlatmıştır. Buna göre Buhârî ve Müslim, *Sahihayn* dışında başka bir yerde sahih hadisin bulunmadığına dair bir açıklama yapmadıkları halde ehl-i bid'at bir grub "Elimizde bulunan sahih hadislerin sayısı on bini geçmez. Bunların dışında bin cüzü bulan müsnedlerin ise tamamı zayıf hadislerden oluşmaktadır" şeklinde bir söylenti çıkarmıştır. Bu söylenti üzerine pek çok âlim Hâkim'den Buhârî ve Müslim'in ihticac ettikleri isnatları taşıyan hadisleri bir kitapta toplamasını istemiştir. Böylelikle *Müstedrek*'i telif etmeye karar veren Hâkim, eserinde Buhârî ve Müslim'in veya onlardan herhangi birinin benzerleriyle ihticac ettikleri sika râvîlerin hadislerine yer vermeyi hedeflediğini belirtmiştir.⁹⁶⁸ Hâkim'in bu şartı eserinde uygulamasıyla ilgili birtakım tenkitler ortaya çıkmıştır.

Hâkim'in *Müstedrek*'i ile ilgili tartışmalar, erken denilebilecek bir tarihte başlamıştır. Ebû Sa'd el-Malîni (ö. 412/1021) *Müstedrek*'te Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyan hiçbir hadisin bulunmadığını söylemiştir. Onun bu ifadelerinde ileri gittiğini söyleyen Zehebî, *Müstedrek*'te Buhârî ve Müslim'in her ikisinin şartlarına ve

⁹⁶¹ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, **et-Takrîb ve'teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr**, thk., Muhammed Osman, Beyrut, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1405/1985, s. 112.

⁹⁶² İbn Teymiyye, **Mecmûu Fetâvâ**, C: XXII, s. 426.

⁹⁶³ Zeylaî, **Nasbü'r-râye**, s. 344, 360, 418.

⁹⁶⁴ İbn Hacer, **Lisânü'l-Mizân**, C: V, s. 233.

⁹⁶⁵ Aynî, **Umdetü'l-kâri**, C: IX, s. 113.

⁹⁶⁶ Kâsım Ali Sa'd, **Mebâhis**, s. 125.

⁹⁶⁷ Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl**, C: III, s. 608; a.mlf., **Siyer**, C: XVII, s. 174.

⁹⁶⁸ Hâkim, **el-Müstedrek ale's-sahîhayn ve bi hâmiş ta'likâtü'l-eimme el-Beyhakî ve'z-Zehebî ve İbnü'l-Mülakkîn ve İbn Hacer el-Askalânî**, Riyâd, Dârü'l-meymân, 1435/2014, C: I, s. 6-7.

onlardan sadece birinin şartına uyan hadislerin kitabın yaklaşık üçte birini kapsadığını belirtir. Ancak bu hadisler arasında Şeyhayn'ın şartlarına uyuyor gibi gözüktüğü halde gerçekte illetli olan rivayetlerin bulunduğu da işaret eder. Kitabın dörtte birlik kısmı isnadı salih, hasen ve ceyyid rivayetler, geri kalanı ise münker ve zayıf rivayetlerden oluşmaktadır. Bu rivayetler arasında yüz tane de mevzû rivayet bulunmaktadır.⁹⁶⁹ İbn Hacer *Sahihayn*'da tekrarlı yaklaşık altı bin hadis bulunduğunu, *Müstedrek*'te ise bunların her ikisinin veya yalnız birinin şartlarına uyan hadislerin yaklaşık bin adet olduğunu söylemiştir. Neticede bu rakam, *Sahihayn*'da bulunan hadislere oranla oldukça düşük görünmektedir.⁹⁷⁰

Zehebî, *Telhis* adlı bir eser kaleme alarak *Müstedrek*'te yer alan rivayetlerin durumu ile ilgili değerlendirmeler yapmıştır.⁹⁷¹ Bu değerlendirmeler sırasında pek çok defa Hâkim'e itirazlar yöneltmiştir.⁹⁷² Burada Hâkim'in mütesâhil olarak vasfedilmesine neden olan *Müstedrek*'ine aldığı zayıf hatta uydurma rivayetlerden birkaçı hakkında Zehebî'nin değerlendirmelerine yer vermek gerekmektedir.⁹⁷³

Zehebî, “Ben ilmin şehriyim, Ali ise kapısıdır. Kim şehre girmek isterse kapıya gelsin” rivayeti ile ilgili “Hâkim'in bu ve benzeri batıl rivayetlere sıhhatine hükmetme cesaretine hayret doğrusu!” diyerek tepki göstermiştir. Hadisin senedinde yer alan Ebü'l Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Temim el-Kantarî'yi (ö. 347/958) “Deccâl kezzâb” şeklindeki ifadelerle cerh etmiştir.⁹⁷⁴ Zehebî'nin mevzû olduğunu söylediği bir diğer rivayet ise şöyledir: “Hz. Peygamber Ali'nin kolunu tutarak şöyle dedi: ‘Bu, adaletin emiri, facirlerle savaşacak. Ona destek olana destek olunacak. Onu yüz üstü bırakan yüz üstü bırakılacak.’” Hâkim bu rivayetin isnadının sahih olduğunu, Buhârî ve Müslim'in bu rivayeti eserlerine almadıklarını söylemiştir. Zehebî ise yemin ederek

⁹⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, C: XVII, s. 175.

⁹⁷⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, C: I, s. 319. *Müstedrek*'te bulunan Şeyhayn yahut onlardan birinin şartlarına uygun olan rivayetlerin oranı için bkz. Muhammed b. Mahmud b. İbrahim Atıyye, *el-İntibâh limâ kâle'l-Hâkim ve lem yuharrecâhu ve hüve fî ahadihimâ ev revâyâhu*, Dârü'n-Nevâdir, 1428/2008, s. 52.

⁹⁷¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, s. 112. *Telhis*, *Müstedrek*'le birlikte basılmaktadır. (İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 141.

⁹⁷² Zehebî'nin *Telhis*'inde izlediği metodla ilgili özet bilgi için bkz. Halid b. Mansur b. Abdullah ed-Dîrîs, *el-İdâhü'l-celî fî nakdi makûleti sahhahahu'l-Hâkim ve vâfakahû'z-Zehebî*, Dârü'l-muhaddis, Riyad, 1425, s. 19-24.

⁹⁷³ Hâkim, *el-Müstedrek*, C: III, s. 141, hn.: 130-1.

⁹⁷⁴ Hâkim, *a.g.e.*, C: III, s. 137, hn.:126.

bu rivayetin mevzû, Ahmed b. Abdullah b. Yezid el-Harrânî'nin yalancı bir râvi olduğunu belirtip “Geniş bilgine rağmen nasıl bilemedin?” diyerek Hâkim’e tepki göstermiştir.⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶

Hâkim’in *Müstedrek*’inde yerine getireceğini söylediği şartları yerine getirmeyerek⁹⁷⁷ mevzû ve zayıf haberleri eserine alması hatta yer yer sıhhatine hükmetmesi ve Şia’ya mensup olmakla itham edilmesi⁹⁷⁸ mütesâhil diye tenkit edilmesinin gerekçeleri olarak sayılabilir. Bazı âlimler ise Hâkim’in mütesâhil tutumunu *Müstedrek*’i hafızasının zayıfladığı ömrünün son yıllarında yazmasına bağlamışlardır.⁹⁷⁹ İbn Hacer, bu görüşte olan âlimlerden biridir. İbn Hacer, onun hafızasının zayıfladığına delil olarak *Duafâ*’sında zikrettiği râvilerin rivayetlerine *Müstedrek*’inde sahih olarak yer vermesini göstermiştir. Örneğin Hâkim, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem’den bir hadis almış ve bu hadis ile ilgili “Bu, isnadı sahih olan ve Abdurrahmân’dan naklettiğim ilk hadistir” demiştir. Oysa Hâkim, *Duafâ* adlı eserinde ondan “Abdurrahmân, babasından mevzû hadisler rivayet ederdi” şeklindeki ifadelerle bahsetmiştir.”⁹⁸⁰ Hâkim’in *Duafâ*’sına aldığı bir râviye daha sonra *Müstedrek*’te yer vermesi onun hafızasının değiştiğini gösteren çarpıcı işaretlerden biri olarak değerlendirilebilir. ⁹⁸¹

Hâkim’in hafızasında değişiklik meydana geldiğini gösteren bir başka örnek de *Müstedrek*’te naklettiği “Tayr hadisi” diye bilinen rivayetle ilgilidir.⁹⁸² Onun bu rivayeti eserine almadan önce farklı bir değerlendirme yaptığı nakledilmiştir. Abdurrahmân eş-Şazyâhî el-Hâkim şöyle demiştir: “Biz, Seyyid Ebû’l-Hasen’in

⁹⁷⁵ Hâkim, **a.g.e.**, C: III, s. 140, hn.: 128.

⁹⁷⁶ Zehebî’nin *Müstedrek*’te mevzû hükmünü verdiği rivayetler için bkz. **Müstedrek**, C: III, s. 116-152, hn.: 107-146.

⁹⁷⁷ Süyûtî, **Tedribü’r-râvi**, s. 115; Bulkînî, **Mehâsinü’l-istılâh**, s. 164.

⁹⁷⁸ Hâkim’in şîilikle itham edilmesinin bir nedeni de *Müstedrek*’e aldığı Hz. Ali’nin faziletine dair rivayetlerle ilgilidir. Bu ithamla ilgili değerlendirmelerin zikredilmesi konunun sınırlarını aşacağından bunlara yer verilmeyecektir. Bu konuda ileri sürülen itirazlar için bkz. Sübkî, **Tabakât**, C: IV, s. 161-171; İbn Hacer, **Lisânü’l-Mîzân**, C: VII, s. 257.

⁹⁷⁹ Sehavî, **Fethü’l-muğîs**, C: I, s. 62.

⁹⁸⁰ İbn Hacer, **Lisânü’l-Mîzân**, C: VII, s. 257.

⁹⁸¹ Hâkim’in hadislerini alamayacağını söylediği yahut sadece bir hadisini aldığı belirttiği halde pek çok defa *Müstedrek*’inde rivayetlerine yer verdiği râvilerle ilgili bkz. Abdullah b. Murad es-Selefi **Ta’lîkât ala mâ sahhahahu’l-Hâkim fi’l-Müstedrek ve vâfakahu’z-Zehebî**, Riyad, Dârü’l-fazile, 1418/1998, s. 25-6.

⁹⁸² Hâkim, **el-Müstedrek**, C: III, s. 141, hn.: 248.

meclisindeydik. Bu esnada Hâkim’e tayr hadisi soruldu. Bu soru üzerine Hâkim ‘Sahih değildir. Eğer sahih olsaydı, Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ali’den daha faziletli birinin gelmemesi gerekirdi’ dedi.” Zehebî, buna rağmen onun tayr hadisini *Müstedrek*’inde almasının nedenini sorgular ve onun kendi içtihiyâyla ihtilafa düştüğünü⁹⁸³ veya daha sonra görüşünü değiştirdiğini söyler.⁹⁸⁴ Hâkim’in yukarıdaki örneklerde olduğu gibi hafızasında meydana gelen zayıflığın önceden sahih kabul etmediği rivayeti daha sonra sahih saymasına neden olduğu da düşünülebilir.

İbn Hacer, Hâkim’in hafızasında meydana gelen zayıflığın yanı sıra onun *Müstedrek*’te zayıf ve mevzû rivayetlere yer vermesiyle ilgili bir başka ihtimal üzerinde daha durmaktadır. Buna göre Hâkim, ölüm korkusuyla eserini tamamlamak için acele etmiştir. Nitekim altı cüzlük kısmın ikinci cüzünün yaklaşık yarısına kadarki bölümde imlası bitmiştir. İbn Hacer, eserin geri kalanının icazet yoluyla alındığını belirtmiştir. Ayrıca Hâkim’in imlasının bittiği yere kadarki bölümde bulunan rivayetlerin diğer cüzlere göre daha az hata barındırdığını söylemiştir.⁹⁸⁵ Sehavî de *Müstedrek*’i ömrünün son demlerinde yazdığı için Hâkim’in hafıza güçlüğü yaşadığı veya eseri tetkik edemediği ihtimali üzerinde durur. Bu durumda Hâkim’in imlasını bitirdiği eserin ilk beşte birlik kısmı ile ilgili bir tesahülde bahsedilebileceğini söyler. Sonuç olarak eserin geri kalan kısmı düşünüldüğünde bunun oldukça az bir oran olduğu ortadadır.⁹⁸⁶

Hâkim’in sözü edilen mütesâhil tutumunun muhtemel sebepleri üzerinde duran bir başka âlim de Muallimî’dir. O, İbn Hacer ve Sehavî’nin dikkat çektiği hususlarla birlikte başka ihtimallerden de bahsetmiştir. Birincisi Hâkim, yaşadığı asırda bidatçı olduğunu söylediği gurubun çıkardığı söylentilere cevap vermek için çok hadis yazma endişesine düşmüş olabilir. İkincisi âli isnadla elde ettiği hadisleri *Müstedrek*’te yer verme isteği onu eserinde *Sahihayn*’ın şartlarına uygun olmayan rivayetlere yer vermeye yönlendirmiş olabilir.⁹⁸⁷ Üçüncüsü Hâkim’in kendisini çok yormamak için

⁹⁸³ Zehebî, **Siyer**, C: XVII, s. 168- 9.

⁹⁸⁴ Zehebî, **Tezkiretü’l-huffâz**, C: III, s. 1042.

⁹⁸⁵ Süyûtî, **Tedribü’r-râvî**, C: I, s. 113.

⁹⁸⁶ Sehavî, **Fethü’l-muğîs**, C: I, s. 62.

⁹⁸⁷ Muhaddisler bazen âli isnad rivayet etmiş olmak için zayıf râvilerin bulunduğu isnadları tercih etmişlerdir. Ancak genellikle bu isnadların nazil olup daha sağlam vecihlerinin bulunmasına güvenmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Ayşe Esra Şahyar, **Zayıf Hadis Rivayet Usûlü**, s. 57-60.

illetsiz hadisleri eserine almamayı şart koşmamış olmasıdır. Dördüncüsü *Müstedrek*'inde alacağı rivayetlerle ilgili “Şeyhaynın ihticac ettiği senetler” şeklinde ileri sürdüğü şartta, *Sahihayn* ricâli arasında tenkit edilmiş bazı râvilerin bulunmasına dayanarak gevşeklik göstermiş olabilir. Ancak Buhârî ve Müslim böyle râvilerin hadislerine belli yerlerde yer vermişlerdir. Beşinci ve son muhtemel sebep ise daha önce de bahsedilen Hâkim'in hafızasında meydana gelen zayıflık ile ilgilidir. *Müstedrek*'i 72 yaşından sonra yazmaya başlayan Hâkim, başka eserlerin tasnifi ile de meşguldü. Hafızasının zayıflamasıyla da pek çok râvinin ismini karıştırır olmuştu. Bununla birlikte rivayetlerinde bir eksiklik yoktu zira bu rivayetleri elindeki sağlam asıllarından naklediyordu. Ancak bu rivayetlere verdiği hükümlerde birtakım eksiklikler mevcut idi. Özetle Hâkim, *Müstedrek*'te bulunan her bir rivayeti olduğu gibi dinlemiş ancak rivayetlere Şeyhayn'ın şartlarına uygun veya sahih olduğuna yönelik verdiği hükümlerde tamamen isabet edememiştir. Muallimî, Hâkim'in sözü edilen mütesâhil tutumunun *Müstedrek* ile sınırlı olduğunu ve diğer cerh-ta'dîle dair yazdığı eserlere yönelik bir tenkit söz konusu olmadığını vurgulamıştır. Başka bir deyişle Hâkim'in *Müstedrek* dışında râviler hakkında zikrettiği görüşleri diğer cerh-tadil âlimlerinin görüşleri gibi güvenilirirdir.⁹⁸⁸

Hâkim, yaşadığı asırda râviler hakkında zikrettiği cerh ve ta'dîl hükümlerine itimad edilen münekkitlelerden biridir. Ancak hayatının son yıllarında yazmaya karar verdiği *Müstedrek*'i birtakım tenkitlerin hedefi olmuştur. Hâkim'in *Müstedrek*'i yaşı ilerledikçe ölüm korkusuyla acele ederek kaleme almaya başlaması ve tamamlamaya ömrünün yetmemesi kitapta pek çok zayıf hatta mevzû hadislerin yer almasının en önemli gerekçesidir.

Hâkim kitabında Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyan rivayetleri alacağını şart koştuğu halde pek çok zayıf hadisle birlikte mevzû rivayetleri de eserine dahil etmesi ve en önemlisi de bu rivayetlerden bazılarını sahih hükmü vermesi onun râvi tenkidinin tesahül olarak adlandırılmasının temel gerekçeleridir. Başka bir deyişle Hâkim hem eserinde ileri sürdüğü şartı yerine getirmemiş hem de isnadında zayıflık bulunan bazı hadislerin sıhhat derecesini olduğundan daha yüksek göstermiştir. İbn

⁹⁸⁸ Muallimî, **et-Tenkîl**, C: II, s.691-693.

Teymiyye bu nedenle Hâkim'in tek başına rivayetlere verdiği sahih hükümlerine güvenilemeyeceğini söylemiştir.⁹⁸⁹

Değerlendirme

Mütesâhil âlimler, râvileri sıkı bir tenkitten geçirmedikleri ve zayıf hadisleri makbul sayılan rivayetler arasında değerlendirdikleri gerekçeleriyle tenkit edilmişlerdir. Başka bir ifadeyle bu âlimler zayıf râvileri güvenilir; sahih derecesine ulaşmamış rivayetleri de sahih veya ihticac edilir türde rivayetler olarak değerlendirdikleri için eleştirilmişlerdir. Rivayetlerin sıhhat derecesini olduğundan iyi bir seviyede değerlendirme konusu ile ilgili tenkit edilen husus, Tirmizî'den sonra "hasen" kavramının yaygın olarak kullanılması ile bağlantılıdır. Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer alan ve onun farklı tariklerle desteklenerek hasen veya hasen çeşitlerinden birinin seviyesine çıktığını söylediği bazı zayıf rivayetler, tenkitlere hedef olmuştur. Tirmizî'den sonra İbn Hibbân ise bu durumun aksine hasen rivayetleri sahih kapsamında değerlendirdiği için tenkit edilmiştir. Tesâhül olarak nitelendirilen bu konu ıstıhlara yüklenen anlamla ilişkilidir. Her iki hususta da yöneltilen eleştirilere itiraz eden âlimler, bu konuların ıstılahî tartışmalardan ibaret olduğunu ve ıstılahî konuların tartışma kabul etmediğini söylemişlerdir.

Tesahülün tartışıldığı bir başka konu da meçhul râvilerle ilgilidir. Meçhul bir râvinin hadisini almak için âdil ve sika bir kimsenin hadis rivayetini yeterli gören İbn Hibbân, bu görüşü nedeniyle tenkit edilmiştir. İbn Hibbân'a benzer bir şekilde Dârekutnî de meçhul râvilerden hadis kabul etmesi nedeniyle zaman zaman eleştirilmiştir. Ancak bu konuya itiraz eden bazı âlimler, meçhul râviden hadis rivayetinin yeni bir durum olmayıp önceki muhaddisler tarafından da meçhul râvilerin rivayetlerinin kabul edildiğini söylemişlerdir.

Görüldüğü üzere tesahül olarak nitelendirilen yukarıdaki iki hususla ilgili görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Nitekim yapılan itirazlar sırasında ortaya konan bazı araştırmalar, mütesahil oldukları söylenen âlimlerden İbn Hibbân ve Dârekutnî'nin tenkit tutumlarının tesahülden ziyade itidale daha yakın olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan araştırma boyunca bir âlimin tesahülü söz konusu olduğunda genellikle

⁹⁸⁹ İbn Teymiyye, **Mecmûu Fetâvâ**, C: XXII, s. 426.

Hâkim en-Nisâbûrî ile mukayese edildiği dikkat çeken hususlardan biridir. Hâkim'in mütesahil tutumu ise onun *Müstedrek* adlı eseri etrafında konuşulmuştur. O, *Sahîhain*'in şartlarına uygun hadisleri bir araya getirmeyi hedeflediği *Müstedrek*'inde yaşının ilerlemesi ile hafızasında meydana gelen zayıflık gibi nedenlerle pek çok zayıf hatta mevzu hadise yer vermiştir. Onun *Müstedrek*'iyle sınırlı olan mütesahil tutumu ile diğer mütesahil denilen âlimlerin tutumu mukayese edilmiş ve bu kategorideki bir başka âlim Hâkim kadar mütesahil sayılmamıştır.

Râvi tenkitlerinde esnek bir tutum izledikleri için mütesahil sayılan âlimlerin güvenilir saydıkları râvileri değerlendirirken, onların tenkit edildikleri başlıca konular dikkate alınmalıdır. Onların tek başlarına sika dedikleri râvilerin güvenilirlik durumlarına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Mütesahil âlimlerin özellikle de tenkit edildikleri hususlar, ta'dîl ettikleri râviler hakkında kanaat bildirmeden önce dikkate alınmalıdır.

SONUÇ

“Cerh-Ta‘dîl İmamları ve Kategorileri” adlı bu araştırmada, alimler tarafından ravi tenkit tutumları mutedil, müteşeddîd ve mütesahil olmak üzere üç kategoriye ayrılan münekkitler ele alınmıştır. Sözü edilen kategorilerin zikredildiği altı listenin esas alındığı bu çalışmadan elde edilen bulgular şu şekildedir:

Cerh-ta‘dîl imamları, raviler hakkında verdikleri cerh veya ta‘dîl hükümlerinde bazen tek kalmışlardır. Bu durumlarda münekkit alimlerin cerh-ta‘dîl hükümleri arasında tercihte bulunmadan önce onların tenkit tutumları göz önünde bulundurulmalıdır. Zira müteşeddîd bir âlim makbul olmayan bir sebeple sika bir raviyi cerh edebilir diğer taraftan mütesahil bir alim de adalet veya zabt yönünden kusurlu bir raviyi güvenilir sayarak esnek davranmış olabilir. Dolayısıyla bu kategorileri ve münekkitlerin tenkit tutumlarını dikkate almak, hadislere sıhhat hükmü verilirken münekkidin tenkit tarzını bilmemekten ötürü ortaya çıkacak karışıklıkların önlenmesine yardımcı olacaktır.

Münekkitlerin mutedil, müteşeddîd ve mütesahil tutumlarının belirgin bazı özellikleri mevcuttur. Ravi tenkitlerinde aşırılıklardan uzak durarak orta yolu izleyen mutedil alimler, ravileri ufak tefek hatalarından ötürü tenkit etmemişlerdir. Ayrıca bu alimler, cerh ifadelerinde oldukça ihtiyatlı davranıp haksız yere bir raviyi tenkit etmekten kaçınmışlardır. Her ne kadar mutedil alimlerin cerh-ta‘dîllerinde eleştiri aldıkları bazı noktalar mevcutsa da onlar raviler hakkındaki kanaatlerinde genellikle itidalli bir tavır sergilemişlerdir.

Müteşeddîd âlimler ise sıkı bir tenkit anlayışı izleyip ravileri bazen basit sebeplerden dolayı tenkit etmişlerdir. Onların sahip olduğu bu sıkı tenkit anlayışı üzerinde yaşadıkları dönemin şartlarının etkisi düşünülebilir. Hicrî II. asırda yalancı râvilerin yoğun bir şekilde bulunduğu Kûfe bölgesinde yaşayan âlimlerin, hadisleri yalandan koruma düşüncesiyle diğer bölgelerde yaşayan alimlere göre daha sıkı bir tutum sergiledikleri söylenebilir.

Müteşeddîd alimlerden bir kısmı hem adalet hem zabt konularında sıkı bir tenkit anlayışına sahipken bir kısmının müteşeddîd tutumu ravilerde aradığı zabt ya da

adalet şartlarından biri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu kategorideki alimlerden bazıları ise yalnızca belli bölgelerin ravilerine karşı katı bir tutum içerisinde. Dolayısıyla müteşeddîd alimler kategorisinde yer alan her alimin, aynı oranda katı bir tenkit tutumu içerisinde olmadığı belirtilmelidir.

Ravilerin cerh edilmesini gerektiren bazı kusurları görmezden gelerek onları sıkı bir tenkitten geçirmeyen münekkitler ise mütesahil olarak nitelenmişlerdir. Mütesahil kategorisinde değerlendirilen alimlerin bir kısmı, zayıf ravilerin rivayetlerini hasen ya da hasen çeşitlerinden birinin seviyesine çıkardığı için tenkit edilmiştir. Diğer taraftan bazı alimler ise hasen hadisi ayrı bir tür olarak görmeyip sahih hadis kapsamında değerlendirdikleri gerekçesiyle mütesahil olarak nitelenmişlerdir. Hasen hadis etrafında zikredilen bu tenkitlere itiraz eden alimler, meselenin ıstılahi bir tartışma olduğunu belirtmişler ve alimlerin kitaplarında şartlarını uygulamalarını yeterli görmüşlerdir.

Tesahülün tartışıldığı bir başka konu da meçhul ravilerin rivayetleri ile ilgilidir. Bir râvinin hadisini almak için âdil ve sika bir kimsenin ondan hadis rivayet etmesini yeterli görmeleri bazı alimlerin mütesahil olarak nitelenmelerine neden olmuştur. Ancak bu tenkide birtakım itirazlar yöneltilmiş ve itiraz eden alimler, meçhul ravilerle ilgili bu uygulamanın mütekaddim ulemadan beri sürdürüldüğünü ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla meçhul ravilerle ilgili tartışılan husus da ıstıhlara yüklenen anlamlarla ilişkilendirilmiştir.

Araştırmada cerh-ta'dîl âlimlerinin râvi tenkit tutumlarında dikkat edilmesi gereken hususlar tespit edilmiştir. Buna göre müteşeddîd âlimlerin tek kalarak tenkit ettiği bir râvi hakkında kanaat belirtmeden önce mutedil âlimlerin görüşlerine müracaat edilmeli ve cerhin müfesser olup olmadığına bakılmalıdır. Çünkü müteşeddîd âlimler bazen cerh sebebi sayılmayan hususlarda râvileri tenkit etmişlerdir. Müteşeddîd âlimlerin ta'dil ettiği râviler ise büyük oranda güvenilirliği konusunda görüş birliği olan râvilerdir. Bu nedenle onların ta'dil hükümlerine rahatça itimat edilmelidir. Mütesahil âlimlerin ravi değerlendirmelerinde de gözetilmesi gereken bazı hususlar vardır. Onların tek kalarak ta'dil ettiği râvileri güvenilir kabul etmeden önce bir araştırma yapılmalıdır ve ravilerin güvenilirlikleri ile ilgili bir kanaat

belirtmeden önce onların ta'dîl konusunda tenkit edildikleri hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Zira mütesahil bir âlim, kendi esnek şartlarına göre münekkitlerin çoğuna muhalefet ederek bir râviyi sika saymış olabilir.

Rivayetlerin güvenilir bir şekilde nakledilmesi için uygulanan cerh-ta'dîl sistemi hadis ilimleri arasında vazgeçilmez bir sahadır. Hadislerin sıhhat derecesini belirlemede bu ilmin öncü isimlerinin raviler hakkındaki kanaatlerini bilmek ne kadar önemliyse tenkit tutumlarını dikkate almak da bir o kadar önemlidir. Cerh-ta'dîl geniş bir saha olduğu için münekkit âlimlerin tenkit tutumlarını belirleyecek başka çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu alanda münekkitlerin, râvi tenkit tutumunun belirlenmesi için belirli bir dönem aralığıyla sınırlandırılmış mukayeseli araştırmalar yapılabilir. Örneğin aynı tabakadan farklı tenkit tutumuna sahip âlimlerin değerlendirdikleri râviler karşılaştırılarak bu âlimlerin tenkit tutumları arasındaki farklılıkları ortaya koyan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle hazırladığımız çalışmanın cerh-ta'dîl alanına bir katkı sunmasını ve sonraki çalışmalar için bir fikir vermesini ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

Abdulfettah Ebû Gudde:	Mes'eletü halki'l-Kur'ân ve eseruhâ fî sufûfi'r-ruvâti'l-muhaddisîn ve Kütübi'l-cerh ve't-ta'dîl , Beyrût: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye 2. bs., 1426/ 2000.
Abdullah b. Murad es-Selefi:	Ta'likât alâ mâ sahhahahu'l-Hâkim fî'l-Müstedrek ve vâfakahu'z-Zehebî , Riyad: Dârü'l-fazile, 1418/1998.
Abdullah Karahan:	Hadis Ravilerinin Güvenilirliği -Tespiti, İmkânı, Hadis Sıhhatine Etkisi- , Bursa, Sır Yayıncılık, 2005.
Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî:	İmam el-Cüzcânî ve menhecuhû fî'l-cerh ve't-ta'dîl mea tahkîki kitâbeyhi 'eş-Şeceratü fî Ahvâli'r-Ricâl' ve 'Emârâtü'n-nübüvve' , Riyad: Mektebetü Dârü't-Tahâvî, 1411/1990.
Abdulfettah Ebû Gudde:	"Sünnetin İfadesinin Dini Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu" , çev. Enbiya Yıldırım, Mesut Duman, Usûl: İslam Araştırmaları Dergisi , Adapazarı: No: 5, 2006, s. 77-108.
Abdülhalîm el-Cündî:	Ahmed b. Hanbel İmam Ehli's-sünne , 2. bs., Kâhire, Dârü'l-maârif, t.y.
Abdûlmâcid el-Gavrî:	Mu'cemu elfâzi ve ibârâti'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdire , Beyrût: Darü İbn Kesîr, 1428/2007.

Ahatlı, Erdinç:	“Yahyâ b. Maîn”, DİA , C: XXXXIII, s. 256-7.
Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî:	el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl , thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 3 c., Riyad: Dârü’l-hânî, 1422/2001.
Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî:	el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl , thk., Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 3 c., 2. bs., Riyad: Darü’l-hâni, 1422/2001.
Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî:	Müsned , thk. Şuayb Arnaût, Âdil Mürşid, Cemâl Abdüllatîf, Saîd Lehhâm, 50 c., Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1421/2001.
Ali b. Abdillâh b. Ca‘fer es-Sa‘dî el-Medîni:	el-İlel , thk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî, 2. bs., yy., el-Mektebü’l-İslâmî, t.y.
Aşıkkutlu, Emin:	“Meçhul”, DİA , 2003, C: XXVIII, 286-8.
Aşıkkutlu, Emin:	Hadiste Ricâl Tenkidi , İstanbul: İFAV yayınları, 1997.
Aşıkkutlu, Emin:	“Cerh ve Ta‘dîl”, DİA , C: VII, s. 394-401.
Avvâme, Muhammed:	Lemahât fî beyâni mezhebi İbn Hibbân fî ma‘rifeti’s-sikât , Cidde, Dârü’l-minhâc li’n-neşr ve’t-tevzî’, 1438/2017.
Azimâbâdî, Ebû’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî Diyânüvî:	Avnü’l-ma’bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd , 1329/1911, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 14 c., 2. bs., Medine: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1969/1389.
Babanzâde Ahmed Naim:	Hadis Usûlü ve Istılahları , haz. Hasan Karayığit, İstanbul: Düşün yayıncılık, 2010.
Başaran, Selman:	“İbn Adî”, DİA , C: XIX, s. 296-8.

Belhî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed:	Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl , thk. Hüseyin Hansu, 5 c., İstanbul, KURAMER; Ammân, Dârü'l-Feth, 2018
Bikâî, Burhâneddîn İbrahim b. Ömer:	en-Nüketü'l-vâfiye bimâ fî şerhi'l-elfiyye , thk. Mahir Yasin el-Fahl, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1428/2007.
Bulkînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Raslân b. Nasîr b. Sâlih:	Mehâsinü'l-istilâh , nşr. Âişe Abdurrahman, Kâhire: Dârü'l-meârif, t.y.
Canan, İbrahim:	“Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları”, Diyanet Dergisi , 1978, S. 3, C: XVII.
Celâleddîn es-Süyûtî:	Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî , thk., Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâryâbî, 2 c., 2. bs., Beyrût: Mektebetü'l-Kevser, 1415.
Celâleddîn es-Süyûtî:	Tabakâtü'l-huffâz , Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1403/1983.
Celâleddîn es-Süyûtî:	el-Leâli'l Masnû'a fî ehâdisi'l-mevzûa , 2 c., Beyrût: Dârü'l Ma'rife.
Cemaleddîn Kâsimî:	Hayatü'l-Buhârî , thk. Mahmûd Arnaut, Beyrût: Dârü'n-Nefâis, 1992, s. 14.
Cevâbî, Muhammed Tahir:	el-Cerh ve't-ta'dîl beyne'l-müteşeddîdîn ve'l-mütesâhilîn , Tunus: ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1997.
Cüzcânî, Ebû İshâk İbrahim Ya'kûb:	Ahvâlü'r-ricâl , thk., Subhî el-Bedrî es-Semerrâî, Beyrût: Müessesetü'r-risale, t.y.
Çağrıçı, Mustafa:	“İtidal”, DİA , C: XXIII, s. 456-7.
Çakan, İsmail Lütî:	“el-Câmiu's-sahîh”, DİA , C: VII, s. 129-132.
Çakan, İsmail Lütî:	“Cüzcânî”, DİA , C: VIII, s. 97-8.
Çakan, İsmail Lütî:	“Dârekutnî”, DİA , C: VIII, 488-490.
Çakan, İsmail Lütî:	Hadis Edebiyatı , 21. bsk., İstanbul, İFAV, 2017.

Çelik, Yüksel:	“İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri” (Yüksek lisâns tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
Dinçer, Ahmet Yasin:	“Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesahül -Cerh-Ta’dîl ve Hadislerin Tahammül ile Edasında-” (Yüksek lisans tezi), UÜSBE, 2018.
Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî:	Mu‘cemü’l-buldân , 5 c., Beyrût: Dârü Sâdır, 1397/1977.
Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî:	Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ , 11 c., Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, Beyrût: Dârü’l-fikr, 1416-1996.
Ebû Yahya Zeynüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyâ Ensârî:	Fethü’l-bâki bi-şerhi Elfiyyeti’l-İrâkî , thk., Senaullah ez-Zâhidî, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1420/1999.
Ebû Zûr’a er-Râzi:	Suâlâtü’l-Berzâi li Ebî Zûr’a er-Râzî , thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Kâhire: el-Fârûku’l-Hadisiyye, 1430/2009.
Ebü’l-Hasen Alî b. el-Ca’d:	Müsned , thk., Abdülmehdi b. Abdülkâdir b. Abdülhadi, Kuveyt: Mektebetü’l-Felah, 1985.
Efendioğlu, Mehmet:	“Şeyhayn”, DİA , C: XXXIX, 80.
el-A’zamî, Muhammed Mustafa:	Menhecu’n-nakd inde’l-muhaddisîn , Suûdî Arabistan: Mektebetü’l-Kevser, 1990/1410.
Engin, Sezai:	“Erken Dönemde Hadis İlmi ve Usûlü: Süfyan es-Sevrî’nin Görüşleri Özelinde Bir İnceleme”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 38, 2014, 81-100.
Eren, Mehmet:	Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları , 2. bs., Ankara: ISAM Yayınları, 2018.
Fırlı, Ethem Ruhi:	“Hariciler”, DİA , C: XVI, s. 169-175.

Hâkim en-Nisâbü'rî:	el-Müstedrek ale's-sahîhayn ve bi hâmiş ta'likâtü'l-eimme el-Beyhakî ve'z-Zehebî ve İbnü'l-Mülakkîn ve İbn Hacer el-Askalânî , Riyâd: Dârü'l-meymân, 1435/2014.
Hâlid b. Mansur b. Abdullah b. ed-Düreys:	el-Hadisü'l-hasen li zâtihi ve li gayrihi: dirâse istikrâiyye nakdiyye , Riyad: Dâru ezvâü's-selef, 1426/2005.
Halid b. Mansur b. Abdullah ed-Düreys:	el-İdâhü'l-celî fi nakdi makûleti sahhahahu'l-Hâkim ve vâfakahû'z-Zehebî , Riyad: Dârü'l-muhaddis, 1425.
Hansu, Hüseyin:	Mutezile ve Hadis , 3. Bs., Ankara: OTTO.
Hansu, Hüseyin:	“Genel Müzakere”, Mihne Sürecinin İslami İlimlere Etkisi , ed., M. Mahfuz Söylemez, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
Hatîb el-Bağdâdî:	Târîhu Medîneti's-selâm ve ahhâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ , thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 17 c., Beyrût: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
Hatîb el-Bağdâdî:	el-Câmi li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi , thk. Mahmûd et-Tahhân, Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1403/1983.
Hatiboğlu, İbrahim:	“Muhaddisü'l-fâsıl”, DİA , C: XXX, s.394-5.
Hatiboğlu, İbrahim:	“Şu'be b. Haccâc”, DİA , C: XXXIX, s.224-6.
Hatipoğlu, Mehmet Said:	“Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri” İslâmî Araştırmalar , 1997, C: X, No: 1-2-3, s. 1-14.
Hâzîmî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa:	Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse , Beyrût, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1984.

Humeysî, Abdurrahman b. İbrahim:	Mu‘cemu ulûmi’l-hadîsi’n-nebevî , Cidde: Dârü’l Endülüs el-Hadra, t.y.
Hurûbât, Muhammed:	Ebû Hâtım er-Râzî ve cühûdühü fi hıdmeti’s-sünneti’n-nebeviyye , 4 c. Merakeş: Matbâatü’l-Varakati’l-Vataniyye,, 2004.
Irâkî, Abdürrahim el-Hüseyn Zeynüddin Ebü’l-Fadl:	Şerhu’t-tabsira ve’t-tezkira , thk. Abdüllatîf el-Heysem-Mâhir Yasin Fahl, 2 c., Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1423/2002.
Irâkî, Abdürrahim el-Hüseyn Zeynüddin Ebü’l-Fadl:	et-Takyîd ve’l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni’s-Salâh , y.y., Dârü’l-hadîs, t.y., s. 18.
İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî:	Câmiu beyânî’l-ilm ve fadlihî , thk. Ebü’l-Eşbal ez-Züheyri, 2 c., Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzi, 1994.
İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî:	el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl , 9 c., thk., Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, t.y.
İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım Sîkatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah:	Târîhu Medineti Dimaşk ve Zikru Fadlihâ ve tesmiyyetü men hallehâ mine’l-emâsil ev ictâze bi-nevâhihâ min vâridihâve ehlihâ , 80 c., thk., Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garama el-Amri, Beyrût: Dârü’l-fikr, 1415/1995.
İbn Battâl, Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî:	Şerhu Sahîhi’l-Buhârî , 11 c., Riyad: Mektebetü’r-rüşd, t.y.
İbn Dakîk el-İd, Ebü’l-Feth Muhammed b. Ali:	el-İktirah fî beyani’l-istilah ve mâ udîfe ilâ zâlike mine’l-ehadîsi’l-ma’dûde fi’s-sihâh , thk. Âmir Hasan Sabrî, Beyrût: Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1417/1996.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî,	Takrîbü't-tehzîb , thk., Muhammed Avvâme, 2. bs. Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1408/1988.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zebbi ani'l-Müsnedi li'l-İmam Ahmed , Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1401.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh , thk., Rebî' b. Hâdî Umeyr, 3. bs., Riyad: Dârü'r-Râye, 1415/1994.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî , nşr., Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, 13 c., Beyrût: Mektebetü's-Selefiyye, t.y.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Hedyü's-sâri Mukaddimetü Fethü'l-bârî , thk., Abdülkâdir Şeybe el-Hamdi, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1421/2001.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Lisânü'l-mîzân , i'tenâbihi Abdülfettah Ebû Gudde, 10 c., Beyrût: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhü'l-Buhârî , thk., Saîd b. Abdurrahman Mûsa Kazaki, 5 c., Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, Amman: Dârü Ammar, 1405/1985.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Tehzîbü't-tehzîb , thk. İbrahim ez-Zeybek-Âdil Mürşid, yy., Müessesetü'r-risâle, ty.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Telhîsü'l-habîr , thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd- Ali Muhammed Muavvîd, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût: 1997/1419.
İbn Hibbân Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî:	Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn , thk. Hamdi b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefi, 2 c., Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1420/2000.

İbn Hibbân Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî:	Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi Alâeddin Ali b. Balabân el-Fârisî , thk. Şuayb Arnaût, Hüseyin Esed, Beyrût: Müessesetü'r-risale, 1404/1984,
İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, İmadüddin İsmail b. Ömer:	el-Bidâye ve'n-nihâye , 15 c., Beyrût: Mektebetü'l-maârif, 1410/1990.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim:	Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Te'vîlü muhtelifu'l-hadîs , Mektebetü'l-külliyyâti'l-ezheriyye, Kâhire: 1386/1966.
İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî:	Lisânü'l-arab , 15 c., Beyrût: Dâru Sâdır, t.y.
İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb:	Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem , thk. Şuayb Arnaût, İbrâhim Bacis, 8. bs., Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal bi-Mururu Miete Am ala Tesisi'l-Memleke, 1999/1419.
İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân:	Şerhu ilelü't-Tirmizî , thk., Nureddin İtr, Dimaşk: Dâru'l-mellâh li't-tabâati ve'n-neşr, ty.
İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed:	Kitâbü Târîhu esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn , thk. Abdürrahim Muhammed Kaşgari, yy., 1989/1409.
İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed:	Zikru men ihtelefe'l-ulemâ ve Nukkâdü'l-hadîs fihi -fe minhum men vessekahu ve minhum men da'afehû ve men kîle fihi kavlan- , thk. Tarık İvadullah, Mektebetü't-teviyyeti'l-İslâmiyye, t.y.
İbn Teymiyye Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim:	el-Fetâva'l-kübrâ , thk. Muhammed Abdülkâdir Ata- Mustafa Abdülkâdir Ata, 6 c., Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1408/1987.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim:	Mecmûu fetâvâ , cem' ve tertib Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, 37 c., Suud Vizâratü'ş-şuûnü'l-İslâmiyye ve'l-evkâf ve'd-da' ve ve'l-irşâd, 1425/2004.
İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî:	Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, Kitâbü's-sikât , 9 c., Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973.
İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî:	Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî Kitâbü't-tabakâti'l-kübrâ , thk., Ali Muhammed Ömer, 11 c., Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
İbn Teymiyye Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim:	Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim, Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye , thk. Muhammed Râşid Sâlim, 9 c., Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1406/1986.
İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim:	Minhacü's-sünneti'n-nebeviyye , thk. Muhammed Râşid Sâlim, 9 c., Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1406/1986.
İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdirrahmân b. Ali b. Muhammed:	Menakıbü'l-imam Ahmed b. Hanbel , tsh., Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Ali Muhammed Ömer, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdirrahmân b. Ali b. Muhammed:	el-Muntazam fî Târîhi'l-mülük ve'l-ümem , thk., Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, 19 c., Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed:	Menâkibu'l-İmam Ahmed , 3. bs., Beyrût: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 1977.

İbnü'l-Esîr Ebü's-Seadât Mecdüddîn Mübârek b. Muhammed:	Câmiu'l-usûl fî ehâdîsi'r-rusûl , thk. Abdülkadir el-Arnaût, Mektebetü'l-hulvânî-Matbâatü'l-melah, Mektebetü Dâru'l-beyân, 1. Bsm., 1389/1969.
İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seadât Mecdüddîn Mübârek b. Muhammed:	en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser , el-Memleketü'l-arabiyyetü's-suûdiyye, Dâru İbnü'l-Cevzî, 1421.
İbnü's-Salâh Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî:	Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfiyye , thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992.
İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî:	Ulûmü'l-hadîs , thk., Nureddin İtr, Beyrût: Darü'l-fikr, t.y.
İbnü's-Sübki, Ebû Nasr Taceddin Abdülvehhab b. Ali:	Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ , thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, 10 c., Kâhire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964.
İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih:	Târîhü's-sikât , thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984. (İclî 1405/1984)
İğde, Muhyettin:	“Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, Mihne Sürecinin İslami İlimlere Etkisi , ed., M. Mahfuz Söylemez, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
İkrâmullah İmdâdülhak:	el-İmam Ali b. Medînî ve menhecuhu fî nakdi'r-ricâl , 1.bs., Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992.
James Robson,	“Câmiü't-Tirmizî Nüshalarının Rivayeti”, Çev., Tuğberk Uğurlu, İMAD , No: 4, C: I, 2016, s. 659-675

James Robson:	“Hasen Hadislerin Çeşitleri”, Çev. Talat Koçyiğit, AÜFD , 1963, C: XI, s. 109-118.
Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî:	el-İlmâ’ ilâ ma’rifeti usûli’r-rivâyeti ve takyîdi’s-semâ’ , thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kâhire: Dârü’t-Türâs, Tunus: el-Mektebetü’l-Atika, 1389/1970.
Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî	Tertîbü’l-medârik ve Takrîbü’t-tehzîbü’l-mesâlik li-ma’rifeti a’lâmü mezhebi Mâlik , 8 c., 2. bs., el-Memleketü’l-Arabiyye, Vizâretü’l-evkâf ve şûûni’l-İslâmiyye, 1403/1983.
Kalkan Yorulmaz, Nilüfer:	“Hicrî İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi” (Doktora Tezi), İstanbul, 2017.
Kalkan Yorulmaz, Nilüfer:	“İbn Sa’d’ın et-Tabakâtü’l-Kübrâ ve İbn Sellâm el-Cumâhî’nin Tabakâtu Fuhûli’s-şuarâ’sından Hareketle Hicrî III. Asır Tabaka Anlayışına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı, ed. Hidayet Aydar, İstanbul, 2018.
Kandemir, M. Yaşar:	“Tirmizî”, DİA , C: XLI, s. 202-4.
Kandemir, M. Yaşar:	“Ahmed b. Hanbel”, DİA , 1989, C: II, s. 75-80.
Kandemir, M. Yaşar:	“Ebû Zür’a er-Râzî”, DİA , C: X, s. 274-5.
Kandemir, M. Yaşar:	“Mevzu”, DİA , C: XXIX, s. 493-6.
Kandemir, M. Yaşar:	“Sahihyan” DİA , C: XXXV, s. 527-30.
Kandemir, M. Yaşar:	“Tirmizî” DİA , XLI, 202-4.
Karagözoğlu, M. Macit:	Zayıf Râviler- Duafâ Literatürü ve Zayıf Râviler , İstanbul: İFAV, 2014.
Kâsım Ali Sa’d:	Menhecü’l-İmam Ebû Abdîrrahman en-Nesâî fi’l-cerh ve’t-tadîl ve cem’u akvâlihi

	fi'r-ricâl , Dubai: Dâru'l Buhûs li Dirâseti'l İslâmiyye ve İhyâi't-türâs, 1422/2002.
Kâsımî, Cemâleddin:	Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadis , thk. Muhammed Behcet el-Baytar, 2. bs., Beyrût: Dâru'n-nefais, 1414/1993.
Kaya, Eyyüp Said:	"Nuh b. Ebû Meryem", DİA , C: XXXIII, 229-30.
Keskin, Yusuf Ziya:	"Buhârî'nin Târîhu'l-kebir'ine Yönelik İtirazlar", Ma'rife , C: III, No: 2, 2013, s. 103-120.
Kevserî, Muhammed Zâhid:	Makâlâtü'l-Kevserî , Çev. Ebû Bekir Sifil, 2. bs., İstanbul: Rihle Kitap Ravza yay., 2015.
Kızılkaya Yılmaz, Rahile:	"Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta'daki Mürsel Rivayetler", (Doktora Tezi), İstanbul: MÜSBE, 2014.
Kuzudişli, Bekir:	"Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye... Hadisinin Rivayet Seyri", HTD , C. VI, S. 1, 2008, 71-110.
Kuzudişli, Bekir:	Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları , İstanbul: İşaret yay., 2007.
Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî:	er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl , thk. Abdülfettâh Ebû Gudde i'tena bi ihracihi ve tabaatihi Selman Abdülfettah Ebû Gudde, Kâhire: Dâru's-selâm, 1421/ 2000.
Luis b Nikola el-Ma'luf:	el-Müncid fi'l-lugati'l-arabiyyeti'l-muâsara , 19. bs., Beyrût, Matbâatü'l-Katalokiyye, t.y.
Makdisî, Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî	Şurûtu'l-eimmeti's-sitte , thk., Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mektebetü'l-Kudsî, 1991
Mehdî, Eymen Mahmud:	el-Cerh ve't-ta'dîl ve't-tatbîk beyne'n-nazariyyeti ve't-tatbîk , Tantâ: y.y., 1425/2004.

Mizzî, Cemâlüddîn Ebi'l-Haccâc Yûsuf:	Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl , thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 35 c., Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988.
Muallimî, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali el-Yemânî:	et-Tenkîl bimâ fî te'nîbü'l-Kevserî mine'l-ebâtîl , tahrîc talik, Muhammed Nasiruddîn Elbânî, 2. bs., Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1406/1986.
Muhammed Accac Hatîb:	Usûlu'l-hadis ulûmuhu ve mustalahuhû , Cidde: Dâru'l Menâre, 1417/ 1997.
Muhammed b. Ebi Ya'lâ el-Ferra:	Tabakâtü'l Hanâbile , thk. Abdurrahmân b. Süleyman el-Useymin Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1419/ 1999.
Muhammed b. Mahmud b. İbrahim Atıyye:	el-İntibâh limâ kâle'l-Hâkim ve lem yuharrecâhu ve hüve fî ahadihimâ ev revâyâhu , Dâru'n-Nevâdir, 1428/2008.
Muhammed Ebü'l-Leys el-Haydarâbâdî,	Mu'cemu mustalâhâtî'l-hadîs ve ulûmihî ve eşherü'l-Musannifîn fih , Ammân: Dârü'n-nefâis, 1429/2009
Mustafa, İbrahim vd.:	el-Mu'cemul-vasît , 4. bs., Mısır: Mektebetü'l-Şurûku'd-Düveliyye, 1425/2004.
Mübârekpûrî Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîrahîm:	Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmiu't-Tirmizî , tsh., Abdülvehhab Abdüllatif, yy., Dârü'l-fikr, t.y.
Mübârekpûrî Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîrahîm:	Sîretü'l-İmam Buhârî Seyyidü'l-Fukahâ ve İmâmü'l-Muhaddisîn , Çev. Abdülalîm b. Abdülazîm el-Bestevî, 2 c., Mekke: Dârü âlemi'l-fevâid, 1422.
Mübârekpûrî Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîrahîm:	Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmiu't-Tirmizî , tsh., Abdülvehhab Abdüllatif, Darü'l-fikr, t.y., yy.

Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî:	Sahîhu Müslim , M. Fuâd Abdülbâkî, 5 c., İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.
Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb:	ed-Duafâ ve'l-metrûkîn , thk., Bevrân Sanavî, Kemâl Yusuf el-Hût, Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1405/1985.
Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb:	Amelü'l-yevmi ve'l-leyle (muhakkikin mukaddimesi) , thk., Fâruk Hamâde, Müessesetü'r-risâle.
Neval Fethi Nazmi Abdürabbih:	“el-Cüzecânî ve Eseru Bid'atihi alâ Akvâlihi'n-nakdiyye -dirâse tatbikiyye ala men tekelleme fihim min ricâli's-sahîhayn” , (Yüksek lisans tezi), Gazze: Câmiatü'l-İslâmiyye Amâdetü't-dirâseti'l-ulyâ külliyyetü usûli'd-dîn kısmü'l-hadîsi's-şerîf ve ulûmihi 1431/2010.
Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî:	et-Takrîb ve'teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr , thk., Muhammed Osman, Beyrût: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1405/1985
Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî:	Hulasâtü'l-ahkâm , thk. Hüseyin İsmail el-Cemel, Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1418/1997.
Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî:	Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîh-i Müslim , müracca ve itina, Ebû Abdullah Abdüsselam b. Muhammed b. Ömer el-Allûş, Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004
Nizar Abdülkâdir Muhammed Reyyan:	“en-Nukkâdû'l-müteşeddîdün fi'l-cerh ve't-ta'dîl” , Mecelletü'l-câmiati'l-İslâmiyye , Gazze: 12 c., S.2, 2004, 167-222.
Öz, Mustafa:	“Nâsibe” , DİA , C: XXXII, s. 393-4.

Özafşar, Mehmet Emin:	İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu , Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
Özdemir, Veysel:	“Cerh-ta’dîl İlminde Müteşeddî ve Mütisahil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 24 , 2014, s. 128-175.
Özdirek Recep, Çavuşoğlu, Ali Hakan:	“Süfyân es-Sevrî”, DİA , C: XXXVIII, s. 23-8.
Özsoy, Abdülvahap:	“Şu‘be İbnü’l-Haccâc ve Hadisçiliği” (Yüksek lisans tezi), AÜSBE, 2004.
Özsoy, Abdülvahap:	Hadis Tenkidi- Sahabe ve Tâbiûn Dönemi- , İstanbul: Beka yayıncılık, 2016.
Polat, Salahattin:	Hadis Araştırmaları-Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum- , 5. bs., İstanbul: İnsan yayınları, 2014.
Polat, Selahattin:	“Buhârî’nin Sahih’ine Yapılan Bazı Tenkitlerin İncelenmesi” Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, No: 4, 1990, s. 237-252.
Râmihürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallâd el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd:	el-Muhaddisü’l fâsıl beyne’r-râvi ve’l-vâî , thk., Muhammed Accac Hatîb, 3. bs., Beyrût: Darü’l-fikr, 1404/1984.
Ruhaylî, Abdullah b. Dayfullah:	el-İmam Ebü’l-Hasan ed-Dârekutni ve asaruhü’l-ilmiyye , Cidde: Dârü’l-Endülüs el-Hadrâ, 1421/2000.
Sa’dî el-Hâşimî:	Ebû Zür’a er-Râzî ve cühuduhu fî’s-sünneti’n-nebeviyye- maa tahkiki Kitâbihi’d-duafâ ve ecvibeti alâ esileti’l-

	Berzaî , Medine: Mektebetü İbni'l-Kayyım, 1409/ 1989.
Scott C. Lucas:	Constructive Critics, Hadith Literature, and the Articulation of Sunni Islam The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Hanbal , Brill, Leiden-Boston: 2004.
Sehavî Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân:	el-Mütekellimûn fi'r-ricâl , thk., Abdülfettah Ebû Gudde, (Erbeu Resâil fî ulûmi'l-hadîs'in içinde), 4. bs., Beyrût: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990.
Sehavî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân	Fethü'l-muğîs bi-şerhi elfiyyeti'l-hadîs , thk., Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr, Muhammed b. Abdullah b. Fuheyd Al-i Fuheyd, Riyad: Mektebetu Dari'l-Minhac, 1426.
Sehmî, Hamza b. Yusuf:	Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim el-Cürcânî, Târîhu Cürcân , 4. bs., Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1987/1407.
Sezgin, Fuâd:	Târîhu't- türâsi'l- Arabî , Çev., Mahmud Fehmî Hicâzî, 10 c., Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
Sönmez, Mehmet Ali:	"İbn Hibbân", DİA , C: XX, 63-4.
Sönmez, Mehmet Ali:	İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu , İstanbul: Umran yayınevi, t.y.
Sübkî, Tâceddîn Abdülvehhâb b. Ali:	Kâidetü'n fi'l-cerh ve't-ta'dîl , thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Erbeu Resâil fî ulûmi'l-hadîs'in içinde), 5. bs., Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1410/1990.

Süfyan es-Sevrî:	Menakıbü'l-imami'l-a'zam Ebi Abdullah Süfyan b. Said b. Mesruk es-Sevri , Tantâ: Darü's-sahabe li't-Türâs, 1413/1993
Süfyân es-Sevrî:	Ebû Abdullah Süfyan b. Saîd b. Mesruk, Tefsîr , tsh. Ebû Cafer Muhammed, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
Süfyân es-Sevrî:	Min hadisi'l-İmam Süfyân b. Saîd es-Sevrî , thk. Âmir Hasan Sabri, Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004
Şahyar, Ataullah:	“Bid‘at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta‘dile Etkisi”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 2013, C: XII, S: 24, s. 29-50.
Şahyar, Ayşe Esra:	Zayıf Hadis Rivayet Usûlü , İstanbul, Akdem, 2011.
Şahyar, Ayşe Esra:	“Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”, HTD , C: I, No: 1, 2003.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ , 24 c., thk. Şuayb Arnaût- Sâlih es-Semer, Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1403/1983.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Târîhu'l-İslâm ve Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a‘lâm , thk., Ömer Abdüsselam Tedmûrî, 52 c., 2. bs., Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1411/1991.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	el-Mûkıza fî ilmi mustalahi'l-hadîs , thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrût: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1405.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	er-Ruvâtü’s-sikâti'l-mütekellim fîhim bimâ lâ yücibu reddehum , thk. Muhammed

	İbrahim el-Mevsılî, Beyrût: Darü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl , thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrût: Dârül'l-ma'rife, 1386/1963.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Tenkîhu't-tahkîk fî Ehâdisi't-ta'lik , Riyad: Dârü'l-vatan li'n-neşr, 1421/2000.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Tezkiretü'l-huffâz , 4 c., Beyrût: Dârü ihyâi tûrâsi'l-arabî, 1956.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Zikru Esmâi men tüküllime fihî ve hüve müvessak ev sâlihu'l-hadis , thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, Medine: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1426/2005.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Zikru Esmâi men tüküllime fihî ve hüve müvessak , thk., Muhammed Şekur Meyâdinî, Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Zikru men yu'temedu kavluhû fî'l-cerh ve't-ta'dîl , 4. bs., thk. Abdülfetah Ebû Gudde (Erbeu resâil fî ulûmi'l-hadîs'in içinde), Beyrût: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990.
Şemsüddîn ez-Zehebî:	Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm , thk., Ömer Abdüsselam Tedmûrî, 52 c., 2. bs., Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1411/1991.
Taceddin es-Sübkî:	Kâidetün fî'l-cerh ve't-ta'dîl , thk. Abdülfettah Ebû Gudde, (Erbeu resâil içinde) Haleb: Mektebetü'l-matbuâtî'l-İslâmiyye
Taş, Mustafa:	Buhârî'nin Cerh-ta'dîl Metodu , (Doktora Tezi), Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.

Tatlı, Mustafa:	Ricâl Bilgisinin Tespiti -Sualat literatürü- İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî:	Kavâid fî ulûmi'l-hadîs , thk. Abdülfettah Ebû Gudde, 5. bs., Riyad: Mektebü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1404/1984.
Tirmizî, Muhammed b. İsa:	Câmiu'l-kebîr , thk. Beşar Avvâd Ma'rûf, 2. bs., Beyrût: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1998.
Tirmizî, Muhammed b. İsa:	el-Câmiu's-sahîh , thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 2. bs. Kâhire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1398/1978.
Topgöl, M. Enes:	Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi , (Yüksek lisans tezi) MÜSBE, İstanbul: 2010.
Topgöl, M. Enes:	İsnâdın Satır Araları , İstanbul: İFAV yayınları, 2018
Turhan, Halil İbrahim:	Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk İki Asır- , İstanbul: MÜİFV, 2015.
Uğur, Mücteba:	"Hasen", DİA C: XVI, 374-5.
Uğur, Mücteba:	"Hasen", DİA , C: XVI.
Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsa b. Hammed:	Kitâbü'd-duafâi'l-kebîr , thk., Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y.
Ulu, Arif:	"Hadis Rivayetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi , C. XII, S. 1, 2012, s. 119-166; Hüseyin Kahraman, "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği" Ma'rife , C. VI, No: 2, Güz 2006, s. 87-115.
Umerî, Muhammed Ali Kâsım:	Suâlât Ebi Ubeyd el-Âcûri Ebû Dâvûd es-Sicistani fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl , Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1983.

Umerî, Muhammed Ali Kâsım:	Dirâsât fî menheci'n-nakd inde'l-muhaddisîn , Ürdün: Dârü'n-nefâis, 1420/2000.
Yahyâ Abdülhasen ed-Dûhî:	İnikâs Nazariyyetü't-tasnîf fî'l-cerh ve't-ta'dîl ale't-türâsi'l-hadîsî -evvelü dirâsetin hadîsiyyetin tetenâvelü menâhici'l-muhaddisîn fî't-teşeddît ve't-tesâhül ve'l-i'tidâl (Doktora tezi), 2. Bs., Kum, Merkezü'l-Mustafa'l-âlemî li't-terceme ve'n-neşr, 1437.
Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriya el-Murrî:	et-Târih , thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Câmiatü'l-Meliki Abdülaziz, 1399/1979.
Yücel, Ahmet:	Hadis Tarihi , 5. bs. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012
Yücel, Ahmet:	Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi - Hicrî İlk Üç Asır- , 2. bs., İstanbul, İFAV, 2014.
Yücesoy, Hayreddin:	"Mihne", DİA , C: XXX, s. 26-8.
Zehrânî, Muhammed b. Matar:	İlmü'r-ricâl Neşetuhû ve Tetavvuruh , Riyad: Dârü'l-hicre, 1417/1996.
Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır:	en-Nüket alâ mukaddimeti İbni's-Salâh , thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc, 3 c., Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1998.
Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf:	Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-hidâye , thk. Muhammed Avvâme, 5 c., Cidde: Dârü'l-kabîleti li's-sekâfeti li'l-İslâm-Müessesetü'r-reyyân- el-Mektebetü'l-Mekkiyye, t.y
Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf:	Nasbü'r-râye , el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. bs., 1393/1973.

Züheyr, Osman Ali Nur:	İbn Adî ve menhecühu fî Kitâbi'l-Kâmil fî duafâi'r-ricâl , 2 c., Mektebetü'r-Rüşd, Riyad: 1418/1997.
------------------------	---

**EK: Münekkit İmamların Ravi Tenkit Tutumlarına Göre
Kategorileri**

EK: Münekkit İmamların Ravi Tenkit Tutumlarına Göre

Kategorileri

Kaynaklar	Müteşeddîd	Mutedîl	Mütesahîl
Zehebî, <i>Zikru men yutemedu kavluh fi'l-cerh ve't-ta'dîl</i>	Yahyâ b. Maîn, Cüzcanî, Ebû Hâtim.	Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zür'a er-Râzi, İbn Adî.	Tirmizî, Hâkim en-Nîsâbûrî, Beyhakî.
Zehebî, <i>el-Mûkîza fî ilmi mustalahi'l-hadîs</i>	Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim, İbn Hırâş.	Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zür'a er-Râzi.	Tirmizî, Dârekutnî, Hâkim en-Nîsâbûrî.
İbn Hacer, <i>en-Nûket alâ Kitâbi İbni's- Salâh</i>	Şu'be b. Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim.	Süfyân es-Sevrî, Abdurrahmân b. el-Mehdî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî.	
Sehavî, <i>Fethü'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs; el-Mütekellimûn fî'r-ricâl</i>	Yahyâ b. Maîn.	Ahmed b. Hanbel, Dârekutnî, İbn Adî.	Tirmizî, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Hazm.
Leknevî, <i>er-Ref' ve't-tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl</i>	Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Cüzcanî, Ebû Hâtim, Nesâî, İbn Hibbân, İbnü'l-Cevzî, Ömer b. Bedr el-Mevsîlî, es-Sâğânî, Cüzekani, İbn Teymiyye, Zehebî, Fîrûzâbâdî.	Ahmed b. Hanbel, Dârekutnî, İbn Adî.	Tirmizî, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Hazm.
Tehânevî, <i>Kavâid fî ulûmi'l-hadîs</i>	Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Cüzcanî, Ebû Hâtim, Nesâî, İbn Hibbân, Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî. Ebû'l-Hasen İbnü'l-Kattân.	Ahmed b. Hanbel, Dârekutnî, İbn Adî.	Tirmizî, Hâkim.